

1891

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 6 1891

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1891 № 6

ԵՐԲՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
1891

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ԽՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 10 Іюня 1891 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца, на Голов. просп. соб. д. № 41.

ԿԻՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Քաղաքակրթութեան ճանապարհի վերայ գտնուող ազգերի մէջ այն խնդիրը, որ իւր վերայ վաղուց ընդհանուր ուշադրութիւն է գրաւել—այսպէս կոչւած՝ կանանց էմանցիպացիայի խնդիրը, կամ առհասարակ «կանանց խնդիրն» է:

Կանանց խնդիրը այն աւելի ընդհանուր հոսանքի արդիւնքն է, որով հասարակութեան մէջ գտնուող ոյժերը ձգտումն ունին արդիւնաւէտ լինելու այնքան, որքան նոքա առհասարակ կարող են, եթէ միայն արտաքին հանգամանքները խօչնդոտ չը լինեն նոցա կանոնաւոր զարգանալուն:

Ստեղծել այն բոլոր նպաստաւոր արտաքին հանգամանքները, որոնց մէջ կնոջ ոյժը կարողանայ այնքան ազատ արտայայտուել, որքան այդ հարկաւոր է դառնալ մի անհատի համար առհասարակ—ահա՛ թէ ինչու՞ն է կայանում կանանց խնդիրը:

Ձը գնել կնոջ ճանապարհի առաջ խօչնդոտներ, որ հարկաւոր չեն դառնալ տղամարդու նկատմամբ—ահա՛ կանանց պահանջը:

Իրաւունքների հաւասարութիւն կնոջ և տղամարդու մէջ—կանանց դատը այդ է:

Կանանց խնդիրը այդ բացարձակ ձեռով 19-երորդ դարու արդասիք է լուսաւորութեան մէջ առաջնորդող ազգերի մէջ: Նա մեր դարու չէ, այլ 18-երորդ դարու արգասիք է, եթէ առհասարակ կնոջ հասարակական դրութեան խնդիրը ի նկատի առնելու լինենք: Իւր աւելի որոշ բնաւորութիւնը կանանց խնդիրը ստացել է միայն մեր դարում, չը նայած որ—այդ մենք համարձակ կարող ենք ասել՝ խնդրի զարգացման հիմնաքարը զրեց Փրանսիական մեծ յեղափոխութեան այդ առ միշտ յիշելի դարում, երբ անհատականութեան սկզբունքը իւր ամենափառաւոր յաղթանակը տարաւ մենաշնորհեալ դասակարգերի և հասարակ դասակարգի կռիւների ժամանակ:

Կանանց խնդիրը, որպէս զարուս հերթական խնդիրներէից մէկը, զբաղեցրել է ժամանակի ամենանշանաւոր մտածողներին, մամուլին, օրէնսդրութեան. և վերջապէս նա դառել է հասարակաց կարծիքի առարկայ: Որպէս այդպիսին, լուսաւոր մարդկութիւնը բաժանւած է երկուսի՝ կուսակցութեան, որը կանանց լիակատար էմանցիպացիայի կողմն է, — աջն կերպ, ինչպէս վերը մենք որոշեցինք այդ խնդիրը, — և կուսակցութեան՝ որը բռնում է այդ խնդրում կարելիին չափ պահպանողական դիրք, հնարաւոր եղածին չափ ժխտելով կնոջ և տղամարդու հաւասար իրաւունքներ վայելելու իրաւունքը:

Կանանց խնդիրը, բուսած Արեւմտեան-Եւրոպայի հողի վերայ — նման աջն հոսանքներին, որոնց սահմանը ինքը մարդկութիւնն է և ոչ միայն մի ազգ և մի ցեղ, — իւր հանրամարդկայնութեան շնորհիւ, ծաւալեց ամենուրեք, ուր կարող էին թափանցել եւրոպական գաղափարները: Ռուսիայում նա տեղ բռնեց առաջին անգամ վաթսու-նական թւականների հրապարակախօսութեան մէջ, որ զնալով միայն զարգացաւ:

Եւրոպայի և Ռուսիայի հրապարակախօսութեան ազդեցութեան ներքոյ՝ խնդիրը թափանցեց նաեւ մեզ մօտ, հայկական մամուլի և պրականութեան մէջ, առանց մեծ ծաւալ և զարգացումն ստանալ կարողանալու: Բայց անկասկած է որ կանանց հասարակական դիրքի խնդիրը մի խնդիր է, որի վերայ ունեցած հայեացքները բնատրոշում են մի սերունդի դիրքը դէպի բազմաթիւ այլ խնդիրներ, որոնք սկզբունքով կապւած են առաջնի հետ ամենասերտ կերպով: Մենք յետոյ կը տեսնենք, թէ որ աստիճանի սերտ կապւած է կանանց զարգացման գործի հետ մի ազգի յառաջադիմութիւնը առհասարակ և որ դա կենսական խնդիր է ոչ միայն կանանց սեռի համար, այլ դեռ առելի քան այդ՝ մի ազգի, պետութեան, վերջապէս մարդկային հասարակութեան համար ընդհանրապէս: Եւ հէնց դորանով պէտք է մեկնել աջն, որ կանանց խնդիրը արթուն է ոչ թէ առհասարակ աջն երկիրներում, ուր իրանք կանայք ուժեղ են, այլ աջն երկիրներում, ուր պետական և ազգային զարգացման գաղափարը ամենից վառ է, ամենից արթուն և ընդհանրութեան գիտակցութեան մէջ խորը արմատներ գցած:

Կանանց խնդրի վերայ ճիշդ հայեացք ձեռք բերելու համար, հարկաւոր է ամենից առաջ զտել նորան այն բազմաթիւ առարկութիւններէց, որոնցով շրջապատել են և վաթաթել են նորան՝ խնդիրը աւելի բարդացնելու, նորան խճճելու և զուցէ թաղելու, քան թէ նորան պարզելու համար: Եւ մեզ թւում է, թէ կանանց խնդրի ջերմ պաշտպանները նոյնքան սխալ են դործել այդ կողմից, որքան և նորա հակառակորդները: Կանանց խնդիրը, եթէ նա իրաւունքներ վայելելու խնդիր է, բոլորովին կախումն չունի այն բաց, թէ որքան հաւասար են կնոջ և տղամարդու ոյժերը աշխատանքի և մտաւոր ստեղծագործութեան եւ մտաւոր կարողութեան նկատմամբ: Եւ, չը նայած դրան, մենք շատ անգամ զարմացմամբ տեսնում ենք, որ այդ երկու խնդիրները իրար հետ այնպէս շփոթում են, որ կարծես կանանց խնդրի լուծումը կախած լինի այն բանից, թէ որքան ապացուցւած կը լինի կնոջ և տղամարդու ոյժերի հաւասարութիւնը:

Այդպէս չենք հասկանում՝ մենք խնդիրը, կինը կարող է շատ բաներում տղամարդուց բարձր լինել, նա կարող է շատ բաներում տղամարդուց ստոր լինել՝ և վերջապէս ոյժերի հաւասարութիւնը կարող է դեռ ևս երկար ժամանակ ապացուցւած չը լինել,—բայց կնոջ բարոյական, քաղաքացիական և անհատական զոյութեան պայմանները, այնուամենայնիւ չեն կարող մնալ նախնական դրութեան մէջ: Բանը այստեղ ոյժերի հաւասարութեան մէջ է, այլ նորա մէջ՝ թէ կինը ընդունակ է զարգանալու թէ ոչ: Քանի որ այդ մասին ոչ մի կասկած չկայ և չի կարող լինել, ուրեմն և պէտք է ընդունել, որ կնոջ զարգացման համար պէտք է ստեղծել նոյնպիսի յաջող պայմաններ, որպէս այդ ստեղծւում է տղամարդկանց համար:

Մենք ասում ենք՝ կանանց, տղամարդկանց ոյժերի նոյնութիւն ամենեւին չի պահանջւում նրանց հաւասար իրաւունքներ տալու համար: Հաւասար իրաւունքները հարկաւոր են միայն որպէս զի կանանց ոյժերը նոյնքան ազատ զարգանալ կարողանան, որպէս ազատ զարգանալու հարկը ճանաչւում է տղամարդկանց համար: Իրաւունքը պահանջւում է ոչ թէ տղամարդուն անպատճառ հաւասարելու համար, այլ իրաւունքը պահանջւում է միայն որպէս մի պայման, առանց որի կինը, նման, տղամարդուն, չի կարող իւր ոյժերը կանո-

նաւոր և ազատ կերպով զարգացնել, ուրեմն և ընտանիքին, հասարակութեանը, պետութեանը այն ծառայութիւնը մատուցանել, ինչին նա միայն ընդունակ է: Այն իրաւունքները, որ դարերի ընթացքում ձեռք են բերւած ողամարդկանց համար, նոքա, այդ իրաւունքները, խօսք միայն ողամարդու պահանջների համեմատ չեն ստեղծւած, այլ առհասարակ մարդկային անհատի: Անհատը, լինի նա կին թէ ողամարդ, չի կարողացել երեւակայել և իրագործել ուրիշ պայմաններ իւր զարգացման համար, քան այն պայմաններն են, որոնք հիմք են կազմում լուսաւորւած ազգերի պետական, հասարակական և ընտանեկան կազմակերպութեան: Այլ խօսքերով՝ դոյութեան և զարգանալու համար պայմանները նոյնն են կանանց համար, ինչ որ են նոքա ողամարդկանց համար, և այդ պատճառով չկայ մի առանձին սահմանադրութիւն կանանց համար, քան ինչ որ կայ մարդկային ազգի համար առհասարակ:

Գորանից բխում է այն, որ միանգամայն սխալ է կանանց խնդրի վերջնական լուծումը ստասել մինչ այն ժամանակ, երբ ապացուցւած կը լինի կնոջ և ողամարդու ոյժերի հաւասարութիւնը, քանի որ կանանց խնդիրը, որպէս տեսանք, բոլորովին ֆիզիօլոգիական կարողութիւնների խնդիր չէ, և նա առհասարակ գիտնական խնդիր չէ, այլ զուտ կուլտուրական, հասարակական, պատմական խնդիր է, ենթակա պատմական հոսանքների ընթացքին և ոչ թէ գիտնականների վճռին:

Այդ միտքը աւելի ևս պարզ կը որոշւի, երբ կը ներկայացնենք ընթերցողների առաջ մի քանի փաստեր կանանց հասարակական գիրքի և ձեռք բերած իրաւունքների պատմութիւնից Արեւմտեան եւրոպայում: Բայց այդ անկուց առաջ, մեզ հարկաւոր է դեռ չիշատակել նաեւ մի ուրիշ տեսակէտ, որից նայել են կանանց խնդրի վերայ՝ կնոջ կոչումը հասարակութեան մէջ որոշելու համար, տեսակէտ, որը ունի իւր գոյութեան իրաւունքը, առանց մի մաղաչափ անգամ կապ ունենալու կանանց խնդրի հետ, ինչպէս մենք այդ խնդիրը ձեւակերպեցինք այս յօդւածի սկզբում:

Այս անկասկած ճշմարտութիւնից, թէ կինը ընտանիքի մէջ, որպէս ամուսին և մայր, մի առանձին դեր է կատարում, այդ անկասկած ճշմարտութիւնից, ասում ենք, դուրս բերին այս ոչ լիա-

կատար եզրակացութիւնը, թէ կնոջ կոչումը ընտանիքին ծառայելն է, այսինքն ամուսին ու մայր լինելն ու երեխաներին դաստիարակելն է: Այդ հայեացքը կապեց կանանց խնդրի հետ, կանանց իրաւունքների խնդրի հետ: Որպէս հեշտութեամբ կարելի է եզրակացնել՝ կանանց կոչումը որոշելով և որքան կարելի է նեղ սահմաններ դնելով կանանց կոչման համար—կանանց խնդրի հակառակորդները միշտ ձգտել են դորանով նաև կանանց իրաւունքները սահմանափակել: Այդ ուղղութեան ծայրայեղները կնոջ համար իսկապէս ոչ մի իրաւունք չեն էլ պահանջել և աշխատել են միշտ խոցո տալ փրաւունք: Խօսքից կանանց նկատմամբ: Եւ նոքա այդ չեն պահանջել և այժմ էլ չեն պահանջում, միանգամայն հաւատարմով, որ կինը, որի կոչումը ընտանիքին ծառայելու մէջն են տեսնում, առանց օրէնսդրական միջամտութեան էլ, այլ արդէն բնական հանգամանքների զօրութեամբ, այն դերը կը խաղայ, ինչ դեր որ բնութիւնը կամ Աստուածը կնոջ յատկացրել է:

Դժւար չէ հասկանալ, որ կնոջ «կոչման» խնդրի սիրահարները ներկայումս կանանց էմանցիպացիայի ամենակատաղի թշնամիները պէտք է լինեն: Իբր թէ կնոջ կոչումը այլ բան է, քան մարդկային ազգի կոչումը առհասարակ: Իբր եթէ մարդու կոչումը՝ անհատական և հասարակական ոյժերի զարգացումն է, կնոջ կոչումը նոյնը չէ, այլ մի ուրիշ, ընդհանուր պատմական շրջանակից դուրս եկող կոչում: Իբր թէ կանանց կանացի յատկութիւնները եթէ նոցա աւելի ընդունակ են դարձնում մի գործի համար, քան մի ուրիշ պաշտօնի համար, դորանով արդէն որոշում է կանանց «կոչումը» և առ միշտ սահման դնում նորա գործակատարութեան մարդկային հասարակութեան մէջ:

Մենք ասացինք, որ կանանց կոչումը որոշողները մեծ մասամբ տրամադիր են կանանց իրաւունքները սահմանափակել, աւարկելով որ բնութիւնից կինը այս ու այն դերը ունի կատարելու մարդկային հասարակութեան մէջ և որ ուրեմն դորանից չէն իրաւունքներ նրանց յատկացնելը բնութեան հակառակ է, և ուրեմն հասարակութեան փնասակար: Ահա այդ կերպ է, որ կանանց կոչման խնդիրը կապում են կանանց խնդրի, որ նոյնն է թէ կանանց իրաւունքների, կանանց էմանցիպացիայի խնդրի հետ:

Տենդենցիան պարզ է: Այդ տաքտիկայով՝ որքան նեղ որոշէք կնոջ կոչումը, այնքան էլ կարճ ու նեղ կը կտրէք կնոջ իրաւունքները: Եւ որովհետեւ ամենից կարճ կտրելը հէնց այն կը լինէր, որ կնոջ մէջ տեսնէիք լոկ ամուսին և զաւակների մայր, տրամաբանական կը լինէր ուրեմն որ կնոջ իրաւունքները հէնց միասնակեցութեան և մայրական մի քանի, զրեթէ ամեն մի կենդանի արարածին յատուկ կանոններով սահմանափակէին:

Կնոջ կոչման խնդիրը անպայման կերպով կապ չունի կնոջ մտաւոր և այլ ընդունակութիւնների խնդրի հետ: Կինը կարող է ընդունակութիւններ էլ ունենալ ամեն տեսակ պաշտօնների համար. բայց, ասում են կանանց էմանցիպացիայի հակառակորդները, կնոջ բնական կոչումը այդ չը լինելով, փաստակար է խրախուսել կանանց դէպի այնպիսի պարապմունքներ, որոնք կը շեղեն կանանց իրանց ամենաբնական շաւիղից, ամուսնութեան, տան տնտեսութեան և մայրութեան պաշտօններից:

Որպէս տեսնում է ընթերցողը, կնոջ կոչման խնդիրը դեռ ևս կնոջ ընդունակութիւնների խնդրի չէ: Կոչումը, յայտնի ուղղութեան տէր անձերի մօտ, ինչ որ ասուածացին նախասահմանութիւն է, մարդկանց ցանկութիւնից, ընդունակութիւններից, պատմական հոսանքներից բոլորովին անկախ մի բան, որի դէմ գնալու ձգտումը՝ մեղք է նոյն իսկ Սրարչի դէմ և կորստաբեր մարդկային ցեղի համար:

Նատ տարիներ մեզնից առաջ այդ առարկութիւնը կարող էր ծանր և լուրջ թւալ: Այդ այն ժամանակներն էին, երբ դեռ հաւատ կար դէպի նախասահմանութիւնը նոյն իսկ դասակարգային իրաւունքների խնդիրներում: Նոյն իսկ լուսաւորւած Յունաստանում և Հռոմում հաստատ համոզւած էին, որ ստրկութիւնը նախասահմանւած դրութիւն է մի դասակարգի համար: Արիստոտէլի պէս հանճար էր պահանջւում, որ ստրկութեան գոյութիւնը հին աշխարհում բացատրէր դոնէ արդիւնաբերութեան տեխնիկայի այն դրութիւնով, որ տիրապետող էր իւր ժամանակում. բայց յայտնի է, որ բացատրութիւնը և արդարացումը գոյութիւն ունեցող մի կարգ ու կանոնի դեռ ևս չի հաստատում բնական օրէնք մի ամբողջ մարդկային դասակարգի ճակատագրի համար:

Թէև հին դարերը անդառնալի անցել են, բայց հաւատը դէպի նախասահմանութիւնը մնաց, բայց ոչ իբր աւանդ հին դարերի, այլ իբր անհրաժեշտ հետեւանք անքննադատ վերաբերութեան դէպի հասարակական խնդիրները: Անկասկած է, որ միջին կոչւած դարերում՝ ընդհանուր հաւատ կար դէպի Ֆէօդալականական կարգ ու կանոնների մշտնջենական տևողութիւնը և որ իբր ամեն ինչ նախասահմանւած է: Անկասկած է, որ հռովմայական-կաթոլիկական եկեղեցու տիեզերական իշխանութիւնը արևմտեան Եւրոպայի կաթոլիկ ամբոխի և մոլեռանդ հաւատացողների աչքում, նախասահմանւած կոչումն էր նոյն այդ հռովմայական եկեղեցու, որը այդ հայեացքին ամբողջութիւն տւեց և այդ հայեացքն իսկ նւիրադործեց պապի անսխալականութեան զոգմայով նոյն իսկ մեր դարում, հազիւ քսան տարի մեզնից առաջ:

Այդպիսի աբսոլուտ, բացարձակ հաւատ դէպի մի հաստատութեան նախասահմանւած կոչումը ուրեմն յատուկ չէ միայն մի դարուն, այլ նա յատուկ է այն բոլոր ժամանակներին, ուր պատմական քննադատական վերաբերմունք չկայ դէպի առաջադրած խնդիրները:

Կինը զոհ է գնացել նոյն այդ անքննադատ ուղղութեան: Նախասահմանումն են տեսել այն բանի մէջ, ինչ կնոջը յատուկ է իբրև կնոջ, իբրև սեռի, բոլորովին անտես առնելով այն բոլորը, ինչ կնոջը յատուկ է իբրև մարդու, իբրև անհատի առհասարակ: Ընական է որ կինը ենթակայ է այն բոլոր պահանջներին, ինչ պահանջներ որ ունի մարդս իբր անհատ և իբր հասարակութեան անդամ, հասարակութեան, որը, ինչպէս պատմութիւնն է ցոյց տալիս, պատմական ամեն կարգի փոփոխութիւններ է կրում ժամանակաց ընթացքում՝ նայած թէ որոշ ժամանակում մի ազգի կամ պետութեան շահերը ինչ են պահանջում:

Նկատելու արժանի մի իրողութիւն է այն, որ կանանց և տղամարդկանց իրաւունքների հաւասարացնելու խնդիրը պատմութեան մէջ չի չառաջացրել այն խռովացող տեսարանները, որ ներկայացրել են այլ և այլ դասակարգերի կռիւները, թէ հին դարե-

րում և թէ նոր ու նորագոյն ժամանակներում: Նառ բնական է այդ: Մեծ մասամբ մարդիկ պահանջ են անում կարիքից ստիպւած: Երբ հասարակութիւնների զարգացման պրօցեսի ընթացքում նորանոր հանգամանքներ են չառաջանում և այդ նոր ստեղծւած պայմանների մէջ նախկին իրաւունքի չարատեւութիւնը վտանգի է ենթարկում մի մեծ դասակարգի, նորա հետ և ամբողջ հասարակութեան, ուրեմն և պետութեան կենսական շահերը, այն ժամանակ զոյութիւն ունեցող իրաւունքը ենթարկւում է կամ մասնաւոր կամ արմատական փոփոխութեան: Այդպիսով առաջ է դալիս նոր իրաւունք: Ուրեմն կարիքն է չառաջացնում դրական իրաւունքը:

Բայց կանայք, հասարակութեան մէջ այնքան սերտ կապւած են տղամարդկանց հետ, որ նոցա դատերը մեծագոյն մասով ընդհանուր են եղել: Երբ ստրկութիւնը վերացրին — դորանով ստեղծւեց նոր դրութիւն և նոր իրաւունք, ոչ միայն տղամարդկանց, այլ և կանանց համար: Ճորտութիւնը վերացրին, որով ստեղծւեց նոր դրութիւն և նոր իրաւունք, բայց հաւասարապէս թէ տղամարդկանց և թէ կանանց համար: Խղճի (կրօնքի) ազատութեան երկիրներում՝ այդ ազատութիւնը ոչ միայն տղամարդկանց համար է, այլ և կանանց: Մտքի ազատութեան երկիրներում՝ զրեւու իրաւունքը ընդհանուր է տղամարդկանց և կանանց համար: Դատարանական վերանորոգութիւնը իւր հետեւանքներով հաւասարապէս տարածւում է տղամարդկանց և կանանց վերայ և այլն:

Այդ ինչ է ցոյց տալիս? Առնւազն այն, որ կինը, հասարակական և օրէնսդրական այլ և այլ մեծ փոփոխութիւնների մէջ, մասնակից է եղել այնպէս, որպէս և տղամարդը, բայց ոչ անպատճառ չանուն կանացիութեան, այլ որպէս հասարակութեան անդամ, հասարակութեան մի տարր:

Երբ մենք ասում ենք, թէ կինը մասնակից է եղել հասարակական-պատմական մեծ փոփոխութիւններին, շատերը մեր ընթերցողներին տրամադիր կը լինեն մեզ հարցնելու, թէ կանանց այդ միջամտութիւնը արդեօք ինչո՞ւմն է երեւցել, երբ են նոքա ցոյց աւել իրանց ոյժը, երբ և ինչով են նոքա խոնարհացրել իրանց առաջ իշխանութիւն ունեցողներին և նոցանից դուրս կորզել այն իրաւունքները, որոնցից մի քանիսը մենք վերը չիշեցինք: Եւ մի՞թէ

տղամարդիկը չեն այդ դրութիւնները ստեղծել թէ իրանց և թէ կանանց համար, առանց մասնակցութեան այս վերջինների:

Երբէք ոչ: Մտածողութեան այն պրոցեսի մէջ, որ կատարւել է ու կատարւում է հասարակական-քաղաքական խնդիրները լուծելուց առաջ, մասնակից են եղել թէ տղամարդիկ և թէ կանայք, առանց որ մենք կարողութիւն ունենանք որոշելու այդ մասնակցութեան չափը տղամարդկանց և կանանց կողմից առանձին-առանձին: Եւ վերջապէս յառաջդիմութեան և ազգային կամ պետական շահն է որ պահանջում է այս կամ այն փոփոխութիւնը և ոչ թէ անպատճառ բռնի միջամտութիւնը այս կամ այն դասակարգի կողմից: Իսկ երբ իրաւունքներ կամ դրութիւններ ստեղծւում են ոչ միայն տղամարդկանց, այլ և կանանց համար, պարզ է, որ այդ կարող է կատարւել միմիայն, երբ կանայք ճանաչւում են իբր գործող ֆակտոր: Իսկ ամեն ֆակտոր արդէն ոյժ է: Եւ մենք ասում ենք, որ այդ մտքով կանայք գործել են անցեալում, գործում են այժմ և կը գործեն ապագայում, բացի եթէ հասարակութիւնը ինքը դադարի առաջ գնալուց և մի ազգի վերայ ծանրանայ անշարժութեան ոգին, ինչպէս այդ եղել է շատ հին ազգերի նկատմամբ, որոնք կամ իսպառ կորել են, կամ եթէ գոյութիւն ունեն, բայց սնդոր են դարձել մտքեր չղացնելու և մշակելու համար: Ահա ինչու նաև կանանց անշարժութեան և իրաւագուրկ դրութեան երկիրներում ոչ միայն կանայք են անշարժ, այլ և ամբողջ հասարակութիւնը, ամբողջ ազգը և պետութիւնը:

Սակայն «կանանց խնդիր» ասելով հասկացել են միայն իրաւունքների խտրութիւնը կանանց և տղամարդկանց մէջ: Բայց իրաւունքների այդ տարբերութիւնը բոլոր ժամանակներում նոյնը չի եղել նոյն իսկ միևնոյն ազգի պատմութեան մէջ: Այդ պատճառով էլ միևնոյն պահանջները չեն կազմել կանանց խնդրի առարկան զանազան ժամանակներում: Ներկայումս կանանց խնդիրը Ներքալում կայանում է գլխաւորապէս իրաւունք ձեռք բերելու մէջ՝ բարձրագոյն ամեն տեսակ ուսում ստանալու, քաղաքական և քաղաքացիական ամեն տեսակ ընտրութիւններին մասնակցելու և պետական ամեն տեսակ պաշտօններ վարելու:

Մենք այդ պահանջների մէջ տեսնում ենք կնոջ անհատա-

կան իրաւունքներ զարգանալու մի խնդիր: Եւ կ'աւելցնենք՝ այդ շարունակութիւն է մի պրոցեսի, որի հիմքը դրել է նոր ժամանակների օրէնսդրութեան ոգին: Այդ նոր օրէնսդրութիւնը աշխատել է կարելիին չափ զտել կնոջ նկատմամբ այն՝ ինչ պատկանում է կին մարդուն իբրեւ սեռի և այն՝ ինչ պատկանում է կին-մարդուն իբրեւ անհատի, իբրեւ հասարակութեան անդամի: Բոլորովին անկախ այն խնդրից թէ տղամարդու հետ համեմատած կին-մարդը ինչ ընդունակութիւնների տէր է, նոր օրէնսդրութիւնը, անցեալ դարու վերջերում ճանաչեց կնոջ անհատական իրաւունքները, յայտարարելով կնոջ կամքի ազատութիւնը ամուսնանալու գործում, — և այդ բանում միանգամայն համաձայն քրիստոնէական վարդապետութեան, թէև հակառակ կաթոլիկ եկեղեցու արադիցիաներին, — և երկրորդ՝ կնոջ նիւթական անկախ գոյութեան իրաւունքը: Առաջինի վերաբերեալ կնոջ անհատականութիւնը ճանաչեց հանդիսաւոր կերպով, երբ Ֆրանսիական առաջին սահմանադրութեան մէջ 1791 թւականի (գլուխ II, յօդած 17) մտցրեց հետևեալը՝ «Օրէնքը ճանաչում է ամուսնութիւնը լոկ որպէս քաղաքացիական դաշն: Եւ նոյն այդ ֆորմուլը ընդունեց յետոյ բոլոր եւրոպական օրէնսդրութիւնների մէջ և իրաւագիտական բոլոր դասագրքերի մէջ: Ճանաչելով ամուսնութեան մէջ քաղաքացիական դաշնի բնաւորութիւնը, միանգամայն լոգիկաբար և այսպէս ասած ինքն իրան կինը պէտք է ճանաչէր որպէս քաղաքացի. իսկ դորա հետ արդէն կապած են քաղաքացիական իրաւունքները:

Նոյն այն ոգին, որ թելադրեց այդ օրէնքը, թելադրեց նաև կնոջ անկախ գոյութեան իրաւունքը: Այդ կարելի էր միայն եթէ կնոջ նկատմամբ ճանաչէր իրաւունք անկախ կերպով աշխատելու, նման տղամարդուն: Թերևս տարօրինակ թւայ, բայց սա պատմական ճշմարտութիւն է, որ Արեւմտեան-Եւրոպայում մինչ 18-երրորդ դարու վերջը կինը զրկւած էր անկախ աշխատանքի իրաւունքից:

Անկախ գոյութիւնը կնոջը, որպէս և տղամարդուն, կարող է ապահովել մասամբ հայրական ժառանգութիւնը, բայց աւելի քան այդ՝ անկախ աշխատանքը — որ և է արհեստ բանեցնելը: Արդ՝ մինչ 18-դ դարու վերջը կինը թէ դուրս էր մնում հայրական ժառանգութիւնից

և թէ նա մուտք չունէր որ և է համքարութեան մէջ: Իսկ մինչ 18-դ դարու վերջը բոլոր արհեստները և ամբողջ վաճառականութիւնը կենտրոնացած էին համքարական ընկերութիւնների մէջ, որոնց անդամ չէր կարող դառնալ կին-մարդը: Այսպիսով կինը իրաւունք չունէր արհեստաւոր-վարպետ լինելու, չէր կարող ուրեմն և անկախ աշխատանք ունենալու: Կինը զրկւած էր անկախ գոյութիւն ունենալու հնարաւորութիւնից: Դա մի հանգամանք է, որ սերտ կերպով կապւած էր կնոջ մասին ունեցած հայեացքների հետ: Բայց որպէս հին համքարութիւնները ջնջւեցին, որովհետեւ հայեացքները ազատ աշխատութեան մասին յեղաշրջւեցին, յեղաշրջւեցին նաև կնոջ մասին ունեցած հայեացքները, — և կինը, ստեղծւած նոր պայմանների մէջ, ստացաւ անկախ աշխատանքի իրաւունք, նման տղամարդուն:

ԱՌԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ:

ՓՈԹՈՐԿԻ ԺԱՄԻՆ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Յուզւած կոհակներն գալիս են զարնում
Փըրփըրած ափի հըսկայ լեռներին—
Լեռները հըպարտ, լեռները կանգուն
Նայում են հանգարտ մըրըրկած ծովին:

Երկինքը գոռում, շանթեր է թափում
Հըսկայ լեռների սուր գագաթներին—
Լեռները հըպարտ, լեռները կանգուն
Նայում են հանգարտ գոռոզ փոթորկին:

Բայց խոր ձորի մէջ, լեռների կըրծքում,
Ահարկու մի ձայն է թընդում ուժգին—
Այն լեռներըն են այնպէս ծիծաղում,
Ծաղրում ապրտամբ թըշնամիներին:

Ի Դ Է Ա Լ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Հերիք, իդէակ, ինձ խաբէական
Յոյսերով վառած՝ քարշես քո ետից.
Կանգնիր և շուտով ինձ տո՛ւր պատասխան.
Խօսիր, և խօսիր անկեղծ քո սրբոյից:
Ո՛ւր է այն շրքեղ աւետեաց աշխարհն,
Ուր դու խոստացար ինձ քեզ հետ տանել.
Զըրկանքներով լի այս ճանապարհը
Ինձ համար արդէն ծանրը է դարձել:
— «Զը գիտես արդեօք, օ՛ թո՛ղ հողեղէն,
Դեռ որքան հեռու է մեր նըպատակ,
Որ հինգ քայլ չ'արած՝ յոգնեցիր արդէն,
Ինչպէս փոքրոգի անմիտ պատանեակ:
Իմացիր ուրեմն, որ ո՛չ դու, թըշա՛ռ,
Եւ ո՛չ քո որդիք, և ո՛չ քո թոռներ
Տեսնելու չեն այն աւետեաց աշխարհ,
Ուր ուղղում եմ ես իմ հաստատ քայլեր:
Բայց նա կայ, նա կայ, և դարերից յետ,
Ես իմ մըտերիմ ուղեկիցներով
Կը մըտնեմ երկիրն այն երանաւէտ՝
Պատած հըրեղէն ճառագայթներով:
Օ՛, արիացիր և արի՛ ինձ հետ՝
Տառապանք, քըրտինք արհամարելով,
Եւ մինչև վերջին քո սառ իջլան

Թող միշտ վառ մընան քո բոլոր յոյսեր:
 Թէ կը գայ մի օր փայլուն ապագան,
 Կը բացւի նոր բաղդ, նոր, պայծառ օրեր:
 Բայց եթէ քո մէջ էլ վառ յոյս չը կայ
 Եւ ոչ ջերմ հաւատ — ես հրաժարուիմ եմ...
 — Թող ամբողջ աշխարհ ինձ լինի վրկայ:
 Իդէալ, ինձ տար. ես հետեւում եմ:

Թեֆլիս. 23 մայիսի, 1891 թ.

ՉԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

(ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՌՈՒՍ-ԹՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻՅ)

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

I

Գ. ԳԻՒԴԻ ՇՈՒԿԱՆ

Արաքսի ափերից մի քանի վերստ հեռու՝ Գողթան գաւառի մի գիւղում երեք շաբաթ է անձրեւ չէ գալիս, և այդ պատճառով այնտեղ տիրում է սարսափելի շոք, և փողոցներում հաւաքւել է այնքան փոշի, որ փոքր ինչ սաստիկ հողմը կարող է փոշու ամպ բարձրացնել գիւղի վերայ։ Քէպէտ արեւը արդէն մայր է մտել և մօտիկ է իրիկնադէմը, բայց գիւղի աջ և ձախ կողմից ընկած ժայռոտ ուրերը այնքան ջերմացել են արեգակի կիզիչ ճառագայթներից, որ կարծես օդագոյն կամ, աւելի լաւ, անգոյն բոց են արձակում իրանց վերայից։ Փողոցներում մէկ մէկ աչքի են ընկնում այգիներից վերադարձող գիւղացիներ, որոնք խոտերով բարձած ձիւն, ջորին կամ էլը առաջներն արած՝ յոգնած և դանդաղ քայլերով գնում են առէն, կամ երևում են սափորները ուսերին և կժերը կռնատաններին աղջկերք, կանայք և երեխաներ, որոնք գնում են աղբիւր գիշերուայ համար ջուր բերելու։ Բայց գիւղի հասարակութեան մեծամասնութիւնը այդ ժամին եկեղեցումն է։

Ժամը արձակւեց։ Կանայք և երեխաները իրանց բնակարաններն են քաշւում, իսկ տղամարդիկ առանձին առանձին կամ խումբ խումբ շրջապատում են զէպի շուկան։ Այդ շուկան, ուր կենդրոնանում է գիւ-

ղական ժողովրդի հասարակական կեանքը, բռնում է իսկապէս մի շատ փոքրիկ տարածութիւն: Նորա մի կողմում միզանն ¹⁾ է, միւս կողմում մի քանի կրպակներ, որոնք շատ անգամ դատարկ և փակ են լինում, երրորդ կողմում սպանդանոցն է: Բայց շուկայի ամենահետաքրքրական մասը այն տեղն է, ուր ժողովուրդ խմբւում է հասարակութիւնը՝ մասամբ տեղաւորելով պատի տակ դրած երկայն գերանի վերայ, մասամբ ոտի վերայ կանգնելով: Այս վերջին մասը նշանաւոր է այն պատճառով, որ այստեղ են վճոււում կամ գոնէ յղանում և վիճաբանութիւնների նիւթ դառնում գիւղին վերաբերեալ զանազան խնդիրներ, որոնց միջոցով կատարւում է մտքերի փոխանակութիւն գիւղացիների մէջ: Այստեղ են հաղորդւում լուրեր մօտայւոտ և հեռաւոր աշխարհներից, և լրատու լինում է լրագրութեան հետևող այս կամ այն դրագէտը: Այստեղ է յաճախ կատարւում մեկիքը ²⁾ իւր դատաստանը: Նրբեմն այս շուկան մեծ կենդանութիւն է ստանում, մանաւանդ այն դէպքերում, երբ պատահում է արտօսովոր, բաց գիւղացու սրտին մօտիկ մի նոր բան: Լսւում են բացականչութիւններ և կենդանի ծիծաղ, բարձրանում է աղմուկ-աղաղակ: Այդ ժամանակ շուկան չիշեցնում է Հոմերոսի նկարագրած յունական ազգերի աղմկալից ժողովները:

Ահա այստեղ էին դիմում ժամկց դուրս եկած մարդիկ: Ամենից առաջ եկան երկու երիտասարդ գիւղացիներ, որոնք ամառ ժամանակ օրւայ մեծ մասը աշխատում են սեփական այգիներում և ձմեռը վայելում իրանց ձեռքի վաստակը: Միջոցների սղութեան պատճառով նոքա օտարութեան առհասարակ չեն դիմում և միշտ գիւղում ապրելով՝ նոցա հասկացողութիւնները գիւղական աշխարհայեացքի սահմանից երբէք դուրս չեն գալիս. նոքա իսկական հարազատ զաւակներն են Պ. գիւղի: Անցնելով գերանի մի ծայրից՝ նոքա նստեցին միւս ծայրի վերայ: Ընտրել նստարանի այն կողմը, որ սովորութիւնը յատկացրել էր քահանային, ծերերին և իշխաններին ³⁾, համարձակութիւն կը լինէր նոցա կողմից: Պէտք է իմանայ իմ ընթերցողը, որ գիւղում անհամեմատ աւելի շատ, քան

¹⁾ Գիւղի հասարակութեան կշեռքը: ²⁾ Գիւղի տանուտէրը: ³⁾ Իշխան կոչւում է Պ. գիւղում առհասարակ ունեւորը:

Թէ քաղաքում, աչքի է ընկնում այն յարգանքը և մեծարանքը, որ վայելում են հոգևոր պաշտօնեան, ծերրը և ունեւորը իւր համագիւղացու առջև: Յետոյ երեւաց մի այլ գիւղացի: Սորա հագուստը նման է այն երիտասարդների զգեստին, բայց առաւել հին և մի քանի տեղից կարկատւած:

— Ողորմի՛ Ստուած, — ասաց նա՝ նստելով երիտասարդներից քիչ հեռու:

— Ողորմի՛ ծնողացդ, — պատասխանեցին մեր ծանօթ գիւղացիները և շարունակեցին իրանց խօսակցութիւնը:

Նորեկը անտարբեր կերպով սկսեց գլուխը այս ու այն կողմը շարժել. կարծես ցանկանում էր իմացնել իւր հարեաններին, թէ նոցա խօսակցութիւնը նորան չէ հետաքրքրում, ուրեմն թո՛ղ համարձակ շարունակեն իրանց զրոյցը: Բայց որովհետեւ նորա զէմքը յանկարծ փոխեց և լուրջ, մտախոհ կերպարանք ստացաւ, այդ բանից կարելի էր ենթադրել, որ նա այնքան էլ անուշադիր չէ զէպի իւր դրացիների պատմութիւնը: Հարկա՞ւոր էր արդեօք այսքան զգոյշ զիրք բռնել և ապա խորամանկ կերպով ականջ դնել նոցա, այդ չէ կարող ասել նա ինքն էլ: Նա այդպէս էր տեսած, այդպէս սովորած: Ուրիշը լինէր նորա տեղը, աւելի սրտաբաց և աւելի միամիտը, անկասկած, իսկոյն կը մասնակցէր հարեանների խօսակցութեանը: Բայց ՚Ն. գիւղի իսկական բնակիչը առաւել զգոյշ և խորամանկ և ուշադիր է զէպի իւր ամեն մի քայլը, քան մենք սովոր ենք կարծել առհասարակ գիւղացիներին մասին:

Բայց ահա գերանը քիչ քիչ բռնւում է, և մի քանի րոպէ չ'անցած էլ նստելու տեղ չը կայ նորա վերայ: Նորա երկու կողմին խումբ խումբ կանգնած են գիւղացիները: Ես կ'ուզէի նկարագրել այս ամբողջ հասարակութիւնը մանաւանդ այն պատճառով, որ նա է միակ հերոսը, որ պիտի ներկայանայ մեր առջև: Լինէի նկարիչ, ամենամանրաման ճշդութեամբ ես կ'կենդանագրէի բոլորի զէմքերը և շորերը և սորա համար կ'ընտրէի այն վայրկեանը և դիրքը, որ ամենահետաքրքրական և բնորոշ գծերով պատկերանար ընթերցողիս առջև ՚Ն. գիւղի ամբողջ հասարակութիւնը: Բայց կայ բան, որ կարող է կատարել վրձինը և որի համար թոյլ է գրիչը: Ահա ինչու ես կը բաւականանամ միայն մի քանի նկատողութիւններ անելով:

իսկ միացածը թող լրացնէ, եթէ կարող է, ընթերցողիս երեւակայութիւնը:

Գերանի վերի ծայրին նստած է պարոն Սարգիսը: Գորան առում են «պարոն» այն պատճառով, որ նա ոչ իւր հագուստով, ոչ իւր դադափարներով շատ էլ նման չէ աղաներին, և «աղա» կոչումը նորան չէր սաղիլ: Իսկ մի հասակաւոր մարդ է՝ հագուստը եւրոպական, դէմքի արտայայտութիւնը բարի և մեղմ: Խօսելու և լսելու միջոցին նորա երեսին նշմարւում է բարի, անդորր ժպիտ: Նա զիւղի գրագէտներին է, լուսաւոր երկիրներում եղած և այժմ կարծում է կեանքը՝ անհոյ և հանգիստ վայելելով իւր բազմամեայ վատակի պտուղները: Նա սիրում է պատմութիւններ անել իւր ճանապարհորդութիւններից, իւր զլխին եկած պատահարներից, իւր տեսած լսածից: Նա սիրում է կարգալ և կարգալիս նա դարձեալ ժլպտում է, եթէ մինչև անգամ կարգացածը լինի բաւականին տաղակալի և ոչ ծիծաղաշարժ: Ընթերցման ժամանակ նորա աչքի առջև դալիս անցնում են նոր մարդիկ, նոր արկածներ. այդ բանը նորան հաճութիւն է պատճառում, և ահա թէ նա ինչու է ժպտում: Նա ստանում է բոլորովին հակառակ, տարբեր կուսակցութեան պատկանող լրագիրներ: Բայց տարօրինակ է նորա կարծիքը այդ թերթերի մասին: Երկուսն էլ հաւասարապէս հաւանում է, երկուսն էլ նա հաճութեամբ և ժպտալով է կարդում, համաձայն է երկուսի իրար բացասող հայեացքների հետ է: Նորա միտքը մնում է զանազան աշխարհահայեցողութիւնների ազդեցութեան ներքոյ, և ի՞նչ է դուրս դալիս այդ խառնուրդից, այդ միայն Աստուծոն է յայտնի: Արովհեակ պարոն Սարգիսը այնքան ընթերցասէր է, հետեւում է լրագրութեան, այդ պատճառով հասարակութեան մէջ զլիաւոր լրատուն նա է: Նա հաղորդում է ոչ միայն ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող լուրեր, այլ և բոլորովին պատահական, մասնաւոր դէպքեր, որոնք այսպէս թէ այնպէս մտնում են թերթերի մէջ: Այս քաղաքում մեծ հրդեհ է պատահել, այնտեղ երկրաշարժ, մի տեղ կարկուտը փշացրել է զիւղացիների արտերը, մի այլ տեղ երաշտութիւն է տիրում, Ամերիկայում տեղի են ունեցել աւերիչ հեղեղներ, Ամերիկայում ծնւել է մի երկխայ երկու զլխանի և այլն: Բայց մի առանձին հետաքրքրութեամբ էին լսւում այն լուրերը,

որոնք վերաբերում էին վերջին ռուս-տաճկական պատերազմին։ Այս տեսակ լուրեր լսելով, հասարակութիւնը յայտնում էր իւր կարծիքները, իւր ուրախութիւնը, զարմանքը, զայրոյթը, և պարոն Սարգիսը, աւելի ևս բարի դէմք ստանալով, սկսում է ժպտալ, և նորա անկեղծ ժպիտը առաջ է դալիս գուցէ այն խոր հաճութիւնից, որ լինում է պատճառը աշխոյժ խօսակցութեան, որ ինքն է հետաքրքրում բոլորին իւր ասած բաներով։

Պարոն Սարգսի կողքին նստած է աղա Թումանը, մի հասուիկ և բարձրահասակ տղամարդ՝ հագուստը ասիական, պսպղուն լաստիկից։ Նորա դէմքի արտայայտութիւնն է արտայայտութեան բացակայութիւն։ Նւ իրաւ դորա երեսին նայելիս ո՞վ կարող է գուշակել թէ ինչ խելքի, ինչ բնաւորութեան մարդ է դա։ Բայց նորա թանկագին գօտին և ոսկեայ ժամացոյցը պարզ վկայում են նորա կարողութեան մասին, և իսկապէս նա Պ. զիւղի ունեւոր, հարուստ բնակիչներինցն է։ Պիւղի կենդրոնում բարձրանում է նորա տունը՝ շրջապատւած ահագին պարիսպներով, ինչպէս Ֆէօդալի մի ամուր դղեակ։ Շատ դահլիճներ և սենեակներ կան այդ տան մէջ կիսաւրօպական և կիսասիական ձևով փարթամ կահաւորւած։ Շատ սնդուկներ և արկղեր կան այդ սենեկներում՝ լի եւրոպական և ասիական թանկագին իրեղէններով։ Բայց ամենանշանաւորն է նոցա մէջ մի մեծ երկաթէ սնդուկ, որի մէջ կողպւած են գիւղացիների գրուները՝ ոսկեայ մատանիներ, օղակներ, ապարջաններ և այլն։ Այս բոլորը աղա Թումանի փառքի և պարծանքի առարկան է։ Իւր կարծիքով, ինքը շատ խելօք մարդ է։ Այլապէս ինչ հնարով ձեռք կը բերէր այսքան հարստութիւն։ Բայց չը նայելով նորա այդ կարծիքին, նա դիտէր խիստ լուրջ կերպով յայտնել ոչ այնքան լուրջ կարծիքներ, որոնք սակայն յաճախ հաւանութիւն էին գտնում ժողովրդի մէջ ընթերցողիս յայտնի պատճառով։

Ապա հետեւում է Նիազը։ Ահա մի մարդ, որի ներշնչութիւնը կենդանութիւն է տալիս շրջանին, խօսեցնում ծիծաղեցնում նորան, որի անունը բերանից բերան է անցնում նոյն իսկ շրջակայ գիւղօրայքում և որի բացակայութիւնը, մահը կարող է ամառսանք պատճառել և երկար ժամանակ անփոխարինելի և թափուր թողնել իւր տեղը։ Նա հասարակութեան հոգին է։ Բայց հասարակութիւնն էլ

Նորա հոգին է: Առանց հասարակութեան նորա համար ծանր կը լինէր ապրուստը: Տկար ժամանակ նա ձիով պիտի գայ շուկայ և ձիու վերայ նստած պիտի խօսէ, լսէ, ծիծաղէ: Նա բնածին զւարճախօս է, սրամիտ. բայց նորա սրամտութիւնները չաճախ սահմանից անցնում են և հասնում արդէն զծուծ ցինկութեան աստիճանին: Հասարակութեան մէջ նա արտասանում է այնպիսի խօսքեր և տնում այնպիսի շարժումներ, որ նոցա համար մի գրականական բառ անգամ չէ կարելի գտնել: Նա պարզ խօսող է, ծածկել և քաշել չը գիտէ: Նա երեսով կտայ իւրաքանչիւրի պակասութիւնը, ով որ էլ լինի հակառակորդը—հարուստ թէ աղքատ, մեծ թէ փոքր, մարդ թէ կին: Այնուամենայնիւ նա ոչ ոքի չի վիրաւորում. նա իւր նկատողութիւնները համեմուծ է այնպիսի ծիծաղաշարժ սրախօսութիւններով, որ մարդուս մնում է՝ միայն՝ ներքին ամօթը զսպելով՝ ծիծաղել նորա հետ: Այս տեսակ յատկութեան համար նորա անունը դրել են «շուն» և նորան այլապէս չեն կոչում, եթէ ոչ «շուն Նիազ»: Չը պէտք է զարմանալ, որ այս անտաշ, տգէտ, բայց միևնոյն ժամանակ խելօք, զւարճախօս և սրամիտ մարդուց ուսումը և գրականութիւնը կարող էր ստեղծել հասարակական զուգէ մի նշանաւոր երգիծաբան: Բայց այժմ՝ նա ծեր է, մէջքը քիչ կուացած, ման է գալիս փայտի օգնութեամբ: Նա շուտով զուգէ մեռնէ. սակայն նորա սրամիտ խօսքերը երկար կենդանի կը մնան գիւղացիների բերնին, և նա գերեզմանից էլ կը շարունակէ ծիծաղեցնել հասարակութիւնը:

Նիազի մօտ նստած է Գրիգորը: Սորա ճակատին ծաւաւ կընծիւնները, թաւ յոնքերը և յոգնած, ճնշող հայեացքը տալիս էին դէմքին մի տեսակ խորհրդաւոր լրջութիւն: Խօսելու և լսելու միջոցին նա սիրում է կուացած զեռնին նայել և իւր հաստ ձեռնափայտով խաղել հոգի վերայ դժեր և նկարներ: Նորա խօսակցութիւնը ծանր է, մտածելու եղանակը դանդաղ, բայց արտասանած խօսքերը շատ անգամ անհակաճառելի և վճռող: Նորա հետ վիճելիս՝ դիւղացին չաճախ իրան դժւար դրութեան մէջ է զգում, հակառակորդի հերքումը ընդհատուած է յանկարծ, և նա զգում է այն, ինչ որ պիտի զգայ մարդս, երբ ձիու վերայ արագ սլանալիս՝ իւր առջև յանկարծ մի բարձր պատնէշ է տեսնում: Գիւղացիները յարգում են նորա խելքը, լրջութիւնը և փորձառութիւնը և զուր

տեղը չեն նորա անունը դրել ծածանր ծով: Երկար ժամանակ նա պարապել է առևտրով և, անկասկած, նա չեո չէ մնացել իւր ընկերակից վաճառականներից զանազան խարդախութիւնների մէջ: Բայց զժրադողութիւնները, եթէ նորա խօսքերով ասելու լինենք, նորա մէջքը կոտրեցին, և նա իւր երկարամեայ փորձերից իւրացրեց այն աշխարհահայեացքը, թէ անպատիժ չը պէտք է թողնել նոցա, որոնք մարդու «մէջք են կոտրում և լեզու կարճեցնում»: Եւ իրաւ, նա իրան համարում էր հասարակութեան շահերի պաշտպանը և այդ գերանի վերայ նստած շատ աղաներից նա միշտ հաշիւներ է պահանջում գիւղի վերայ գործ դրած գումարների մասին, ցոյց տալով նոցա մէջ ոչ բոլորովին շիտակ և բաւականին կասկածելի տեղեր: Պարզ է, որ «մեծամեծները» նորան անկարող են սիրել: Բայց հասարակ դասի մօտ նա վայելում է յարգանք և պատկառանք:

Յետոյ գալիս է մի շարք նոր տիպարների, որոնք կազմում են գիւղի, այսպէս ասենք, միջին դասակարգը: Կոցանից իւրաքանչիւրը եղած է օտարութեան մէջ, պարապել է առևտրով, լաւ և վատ ճանապարհներով վաստակել է մի համեստ կարողութիւն և այժմ շատերի նման վայելում է իւր ընտանեկան շրջանում հանգիստ և խաղաղ կեանք՝ իւր տան և այգու վերայ հսկելով: Մի քարի կամ սաքւի կամ գերանի վերայ նստած՝ նոքա սիրում են զրոյց անել, պատմել տեսած լսածից, գանգատել օրւայ շարիքների վերայ: Առաւօտներ և երեկոները նոքա շուկայի մշտական յաճախողներն են:

Այս դասակարգին է պատկանում և Գրիգորի կողքին նստած Մինասը: Կա յայտնի է գիւղում, իբրև ժլատ վերին աստիճանի: Նորա երեսին պախարակում են այդ արատը, բայց նա միայն... ժպտում է: Բայց փորձեցէք համոզել այդ մարդուն, որ ժլատութիւնը լաւ բան չէ: Նա կը պատասխանէ թէ՛ այն, ինչ նա անում է, ժլատութիւն չէ, այլ պահպանողութիւն, և նոքա, որոնք նորան ժլատ են անւանում, չը գիտեն թէ ի՛նչ են ասում: Որինակ, նորա համար շատ բնական բան է, եթէ նա, ունենալով միջոց, այնուամենայնիւ հանում է իւր կօշիկների հոգին, տասը քսան տեղից նորան կարկատելով, կամ եթէ ուրախանում է, երբ մի երկու գրւանքայ շաքարը կարողանում է տանել մի ամիս և աւելացնել մի քանի կտորներ միւս ամսւայ համար: Նա կ'արդարանայ թէ աղջիկ

ունի մարդու տալու, նոցա համար հարկաւոր է պահել, խնայողութիւն անել: Նա հաւատացնում է, որ փողի վերայ զուր տեղը չէ թռչուն (այսինքն՝ արծիւ) նկարած. նա ունի թեր, որ կարող է թռչել, եթէ նորան պինդ չը պահես, երկաթէ վանդակում չը պահես: Բայց հեղինակը չէ կասկածում, որ իւր աղջկայ հարսանիքին աշխատելու է մի կերպ բանը եօլլա տանել, իսկ որդուն՝ ուսման ժամանակ ստիպելու պահել իրան, իրան զրկել շատ և շատ կարևոր բաներից: Ահա մի գիւղական Պիւշկին, որ թէպէտ և այս վերջինիս այլանդակութեանը չէ հասցնում իւր մարդկային արժանաւորութիւնը, բայց որից յայտնի հանգամանքները կարող են ստեղծել մի իսկական Պիւշկին: Յաւելին այն է, որ նա առաջինը և վերջինը չէ Պ. գիւղում. այլապէս ի՞նչ հարկաւոր էր ինձ անհանգստացնել այդ մարդուն:

Այս գերանի վերայ նստողներից շատերը անգոյն համապատկերներ կամ հակապատկերներ են վերև յիշած անձնաւորութիւնների: Այդ պատճառով նոցա մասին երկարաբանելը կը լինէր տաղտկալի և աննպատակ: Կան այնտեղ և շատ տարօրինակ բնաւորութիւններ. բայց նոքա՝ կազմելով մի տեսակ բացառութիւններ, կանգնած լինելով բոլորովին առանձնակի, ընդհանուր հետաքրքրութիւն կարող չեն ներկայացնել: Ահա ինչու ես լռութեամբ կ'անցնեմ և այդ պարոններին:

Պատճառը՝ հեղձիկ օդը, սարսափելի տոթն էր արդեօք, որ թուլացրել էր բոլորին, թէ մի ալ բան, բայց ընդհանուր աշխոյժ խօսակցութիւն սկզբում չէր լինում. նա կատարում էր բաժան բաժան, կցկտուր: Մէկ խօսող հազիւ մի քանի անտարբեր լսողներ էր գտնում: Ոմանք մէջքները պատին տւած՝ մոքերի մէջ խորասուզւած՝ «տէր-ողորմեացի» սաթէ հատիկներն էին խաղացնում: Միւսները՝ աչքերը գետնին չառած՝ ձեռնափայտով հողն էին խըղձրդում: Մի քանիսն էլ՝ քթախոտ ծխելով աչքները այս ու այն կողմն էին ման ածում:

Նստարանի երկու ծայրերի մօտ, ինչպէս արդէն ասացի, ոտի վերայ կանգնած խմբւած էին շատ գիւղացիներ: Նոցա մէջ կատարւում էր հետևեալ խօսակցութիւնը:

— Տղե՛րք, խոստովանք լինի, երեկ լաւ ժամանակ անդկացրինք

Հա՛, — սկսեց մէկը երիտասարդների խմբի միջից՝ դիմելով իւր ընկերներին:

— Ափսո՛ս, ափսո՛ս, ես չը կարողացայ, — ասաց միւսը, — բանը ծուռ պատահեց, ի՞նչ անես:

— Այս մարդը այնքա՛ն խմած էր, — խօսեց երրորդը՝ ցոյց տալով մի երիտասարդի վերայ, — այնքա՛ն խմած էր, որ, կը հաւատա՞ս, շորերը հագին ջուրն ընկաւ և լողացաւ: Ել գժութիւն չ'մնաց, որ որ չ'անէր: Ել շիշեր, բաժակներ կոտրաւ, էլ բոլորովին մէկ մէկ պաշել, էլ գետնին թաւալել, էլ գռալ... ի՞նչ ասես չարաւ:

— Բայց, աղե՛րք, էժան չը նստեց ինձ երեկայ քէֆը Հա՛, — սկսեց այն հերոսը, որ արբած ժամանակ այնքան գժութիւններ էր արել: Մի կարմիր տասանոցը գրպանիցս հօտարաք, այդ դեռ ու՛րիւ. բայց մինչև հիմա էլ գլուխս այնպէս սաստիկ ցաւում է, որ ասես զլխումս զնդանի վերայ երկաթ են ծեծում:

Այդ խօսողները երիտասարդներ էին և այն մարդկանցից, որոնք կեանքից ուրիշ բան չեն պահանջում, բացի անվերջ զւարճութիւններից: Շատ անգամ նոցա կարելի է տեսնել այս կամ այն այգում հաւաքւած խմբւած: Մի որ և իցէ աւագանի կանաչ ափին կամ դալար մարգի վերայ սոււերաշատ ընկուզենու տակ գորգի կամ կապերտի վերայ նստաւած՝ նոքա սիրում են լօռօ կամ թուղթ խաղալ կամ հօհուալով և երգելով գինու շիշեր դադարկել: Մի այլ անգամ նոցա կը տեսնես Արաքսի ափերին, որտեղ նոքա զնացել են ձուկ որսալու և քէֆ անելու նպատակով: Կ'անցնի մի քանի ժամանակ, նոքա խմբով կ'երթան մի հեռու ուխտաղի դարձեալ քէֆ անելու համար: Նոցանից շատերը լաւ որսորդներ են և մէկ մէկ գիւղն են բերում վայրի այծ, աղւէս, նապաստակ, կաքաւ նոյնպէս քէֆ անելու կամ վաճառելու նպատակով: Գիւղի թաւ ածողները այդ երիտասարդներից են:

Նոցա խօսակցութեան միջոցին մի այլ խմբի մէջ մէկը սրտնեղւած չիշոցների, անէծքներ էր թափում մի անյայտ թշնամու վերայ, որ կորտել փչացրել էր նորա այգու ջահել բարդի ծառերը, որոնց նա աճեցնում մեծացնում էր այն յուսով, թէ նոքա կը բարձրանան և կը հաստանան, և ժամանակով կարելի կը լինի նոցանից դերաններ և տախտակներ քաշել թանկ գնով ծախելու համար: Բայց քինա-

պահ թշնամու ձեռք անխնայ կերպով փչացրել էր նորա գողտրիկ կանաչ ծառերը և ծառերի հետ միասին փշրել էր և տիրոջ յոյսեր և ծրագրերները: Այս տեսակ և աւելի վայրի վրիժառութիւն, պէտք է նկատել, յաճախ է տեղի ունենում Ռ. գիւղում, գուցէ և ուրիշ գիւղերում էլ:

—Այ անխղճմտանքին տունը Աստուած քանդի հա',—ասում էր գիւղացին վշտահար,—աչքիս լոյսի պէս նրանց պահում պահպանում էի: Հինգ տարւայ իմ չարչարանքս ոտի տակ տւին անասուն անիրաւները:

—Ախր ո՞վ է, մի ասա՛ տեսնենք, այդ նզովւած սատանան, — խօսեց մէկը, —դրա դատաստանը Աստուած անի: Եղ տեսակ էլ անխղճմտանքութիւն կը լինի՞, որ մարդուս մօտ է: Տէ՛ր, մեղա՛ քեզ, Աստուած:

—Հէնց իմ ցաւն էլ դա՞ չի: Իմանայի, էլ էստեղ ի՛նչ բան էի շինում ես: Կը գնայի ու նրա այգու բոլոր ծառերը մի մի տակուահան կ'անէի քար ու քանդ կ'անէի նրա այգին, աբա կը թողնէ՞ի: Բայց որ չը գիտեմ, ի՛նչ անեմ, ո՛ւմ ետխից բռնեմ, ո՛ւմ ասեմ թէ դո՛ւ ես արել...

Շուկան քանի գնում աւելի և աւելի աշխոյժ կերպարանք էր ստանում: Այն գանգատաւորը արդէն կարողացաւ գրաւել շատերի ուշադրութիւնը: Բայց այդ ժամին շուկայ եկաւ մի գիւղացի և արագ արագ մօտենալով մեկիքին և գերանի վերայ նստած իշխաններին, սկսեց.

—Այ ժողովուրդ, ա՛յ մեկիք, դուք դադաստան արէ՛ք: Էս տեսակ էլ լան չի լինել: Ելի էն արջը ծեծել է իմ ծառային:

—Բադա՛ւր, —հարցրին միաբերան աղաներից մի քանիսը:

—Եդ Աստուած պատի՛ժը: Ել ո՞վ պէտք է էդ տեսակ գազանութիւն անի, բացի էն շան ծնունդից: Մառաս գնում է, որ ծովը¹⁾ կալի, յանկարծ վրայ է հասնում էդ արջը, վեր գցում նրան, կրծքին նստում, ծեծում հա ծեծում, խփում հա խփում: Եւ էդ դեռ հերիք չի: Վեր է առնում նրան ու նաղմը գցում, ցեխ ու տղմի մէջ տրորում: Մառաս տուն է գալիս, տեսնում եմ—թրջւած է,

¹⁾ Գողթան դաւառում «ծով» նշանակում է աւաղան կամ «գետ»:

ցեխոտած, քիթը ու պոռնգը արնած: Հարցնում եմ, ա՛յ տղա, ի՞նչ է պատահել: Ասում է. արջ Բաղալը ծեծեց, աղա՛, նա ինձ էս օրս գցեց: Ձեզ եմ դիմում, ժողովուրդ, մեղի՛ք, դուք դատաստան արէք: Թէ էդ զազանին տասը օրով բանտ չը գցէք, ես նրա վրայ զանգատ եմ տալու դատարանումը: Ախր քանի քանի էդ անիրաւը իմ ծառայիս ծեծի:

Այս դիպածի պատմութիւնը շատերի ուշադրութիւնը իւր կողմը դրաւեց: Լսողներին ոմանք՝ ականջ դնելով նորեկի գանգատներին, կիսատ ժպտալով գլուխներն էին շարժում: Միւսները ծիծաղում էին և միւսնոյն ժամանակ յիշոցներ տալիս Բաղալին, բայց կային այնպիսիները, որոնք իսկապէս բարկացած էին և Բաղալի հասցէին ուղղում էին ամենայն տեսակ պակաս խօսքեր: Այս վերջինները, երևի, նոյնպէս այրւած էին այն մարդուց: Մեղիքը իսկոյն ուղարկեց գզիրին Բաղալին կանչելու:

Ահա երկայն սև դաւազանը ձեռքին կամաց կամաց դալիս է գիւղի քահանան, մի երկայնահասակ պատկառելի ծերունի, մօրուք ու մազերը բոլորովին սպիտակած: Նկաւ և թարի ողջումս ասելով՝ նստեց Գրիգորի և Նիազի մէջ տեղը, ուր տեղ բաց արին նորահամար: Եթէ ընթերցողը երևակայեց արդէն մի խեղճ գիւղական քահանայ, որ հազիւ կարողանում է հասկանալ իւր կարգացածը, թո՛ղ նա հրաժարէ իւր երևակայած անձից և լսէ հեղինակին:

Քահանայի անունն է տէր-Սիմոն: Նորա ընթերցումը եկեղեցում այնքան որոշ է, շեշտաւոր և խելացի, որ ամենայն իրաւամբ նորան կարող են նախանձել շատ և շատ պաշտօնակիցներ: Նորա արտաքին կերպարանքը, խօսքը, ձայնը կրում են իրանց վերայ մի տեսակ պատկառելի վեհութեան դրօշմ: Բայց դեռ այս չէ միայն նորա արժանիքը: Նա նկարիչ է, որին պատուէրներ են տալիս մեծադիր պատկերներ եկեղեցիների համար: Նա ճարտարապետ է, որին հրաւիրում են ծրագիրներ նախագծելու նոր շինութիւնների համար: Նա բժիշկ է, որ գրում է դեղատոմսեր լատիներէն տերմիններով: Նա դեղագործ է, որ պատրաստում է դեղեր: Հիւանդների համար: Ահա մի մարդ բնութիւնից օժտւած բազմակողմանի ընդունակութիւններով, որանց վիճակւած չէ երբէք զարգանալ այնպիսի շրջանում, որի հասարակական կեանքը կենդրոնանանում է իմ նկարա-

գրեաճ շուկայում: Եւ ես կարող չեմ ասել թէ նա մի հովիւ է՝ իւր անձը դրած իւր հոտի համար: Նա հեռու է կատարելատիպ լինելուց:

Գրիգորը իւր քթախոտի տուփը բաց արած մօտիկացրեց տէր-Սիմոնին, որից նա վերցրեց իւր աջ ձեռքի բոյթ ու ցուցամատով և սկսեց քաշել: Երբ Գրիգորը պատմում էր նորան արջ-Բաղալի սիրագործութիւնը, քահանան շարժում էր իւր գլուխը, որի խորհուրդը այն էր թէ ի՞նչ կարող ես անել այդ վայրենի մարդու հետ: Նա անուղղելի է:

— Յետոյ ինչով վերջացաւ բանը, — հարցրեց նա:

— Ուղարկել են յետևիցը, գալ տեսնենք, պատասխանեց Գրիգորը:

— Դա այն տեսակ մարդ է, — ասաց տէր-Սիմոնը, — որ քանի լաւ վարեաւ հետը, այնքան երես կ'առնի, քանի կամաց խօսեաւ, այնքան ձայնը կը բարձրացնի, կարծելով թէ հակառակորդը իրանից վախենում է: Այդպիսի մարդկանց աչքին պէտք է երևաս. այդ հնարով միայն նոցա կարելի է սաստել:

— Դրուստ ես հրամայում, տէ՛րտէր,

Մի անգամ նրան ես մի ապտակ եմ տւել, ձայնը միանգամից է կտրել. այդ ապտակը նա չի մոռանալ մինչև մահը:

Վերջապէս գգիրը վերադարձաւ: Նա ասաց թէ արջ-Բաղալը նորան յիշոցներ է տւել, դուրս արել տանից և ասել թէ նա այդօր շուկայ չէ գալու. ով բան ունի, ինքը գնաց նորա մօտ:

Մեղիքը բարկացաւ գգիրի վերայ և հրամայեց, որ գնաց, ինչպէս լինի, քաշ տայ բերի:

— Նա ինձ կը ծեծի, Ասուած վկայ է, նա չի գալ, — ասաց գգիրը:

— Գնա՛, ասում եմ... բաց չէ՛. կանգնի՛ր միասին գնանք:

Մեղիքը և գգիրը ուզում էին գնալ, բայց յանկարծ դէմադէմ կողմից երևաց ինքը արջ-Բաղալը: Եւ խկապէս մի արջ: Եթէ փոքր ինչ մեծացնեմ խօսքս, ես դորան կարող եմ անւանել մի Կալիբան, մարդու անդրադատմական նախատիպարը, որ այնքան հեռու է քաղաքակրթիւնից, որքան փայլուն միջատը երկնային աստղից: Դորա մասին այն կարծիքը կար գիւղում, որ նա առանց հացի կարող է ապրել, բայց առանց յիշոցների — երբէք:

Խռպոտ շնչառութեամբ նա եկաւ կանգնեց մեղիքի դիմաց՝ կարմրած աչքերը չաճ նորա աչքերին, բերանը կիսաբաց, շրթունքը

դողդոջ, — և այս ամենը անում էր այնպիսի տպաւորութիւն, որ նա կարծես պատրաստ էր, ամբաստանութեան առաջին խօսքը լսելուց չետոյ, անվաղել յիշոցներ թափելու բոլորի վերայ առանց խորութեան: Բայց արդեօք վախը նորան պահեց թէ այն չնչին յարգանքը, որ նա տածում էր դէպի հողեւոր պաշտոնեան, նա առաջ համբերութեամբ լսեց մելիքից մեղադրական առաջին խօսքերը և ապա ընդհատելով նորան՝ սկսեց բաւականին քաղաքավարի.

— Ես դրա հէրը անիծեմ, էդ շուն շան որդի մարդուն: Էս քանի անգամ է նա գալիս է իմ ջուրս կտրում: Ղեռ արևը սարի տակին է, դեռ տասը արշին կայ մինչև ժամերը տալը, էդ էշ աւանակը եկել է ծովս կալում: Էդ նզովւածին ապանելը քիչ է, ես դրա մարդ ասողին...

— Լեզուդ քեզ քաշի՛ր, անպիտա՛ն, անամօ՛թ, չի էլ ամաչում հասակիցը, — Բաղալի խօսքը կորեց աղա Թումանը, խորը վիրաւորւած լինելով, որ այդ աղքատ ալանդակ թշառականը իշխանների և մանաւանդ իւր ներկայութեամբ յանդգնում է ձայնը այնքան բարձրացնել և անվաղել խօսքեր արտասանել:

Բաղալի կատաղութիւնը դորանից չետոյ հասաւ իւր վերջնակէտին, որովհետև, առաջինը, նա իրան արդար էր զգում, և երկրորդը, ծառային ծեծելուց չետոյ շատ միջոց չէր անցել, և նորա շարութիւնը դեռ չէր նստել: Կան մարդիկ, որոնց բարկութիւնը նման է կրակած վառօդի — կը փութկայ և խփոցն կը հանդէի, բայց կայ մի ուրիշ բարկութիւն, որ իրան կարծես ուտում է, որ երկար ժամանակ չէ կարողանում մարել հանգստանալ: Այս վերջին տեսակիցն էր և Բաղալի բարկութիւնը: Այս մարդը իրան կորցրեց, իրան ամենևին մոռացաւ: Նա իւր ձայնը երկինք հասցրեց. յիշոցները ժայթքում էին նորա բերանից, ինչպէս աղտեղութիւնը կեղտոտ խողովակից: Մէջ տեղ մտան հասարակութիւնից շատերը, որոնք իրանց աղաղակներով կարծես ուզում էին իրարից գերադանցել, և վերջումը բարձրացաւ այնպիսի մի աղմուկ, որ գիւղի հեռաւոր տներում անգամ լսելի եղաւ, և այս աղմուկի մէջ կանայք կարողանում էին ջոկել իրանց ամուսինների ձայները և սրտնեղած բացականչում էին:

— Էլի չների նման սկսեցին իրար զղզղել. առանց կուի հօբան չեն անիլ. դրանց տունը Ասուած քանդի:

Բայց յանկարծ պատահեց մի բան, որ մի քանի րոպէում հանդարտեց ամբոխը: Միայն Բաղալն էր, որ դեռ չէր հանգստացել, սիրտը թփթփում էր, շրթունք ու պոռնգները դողում, և էլի լսում էին երբեմն յանդիմանութիւններ և այս այն անձին ուղղաձ յիշոցներ: Բայց շուտով նա ևս հանդարտեց, և շուկայում տիրեց խորին լուսթիւն: Ինչպէս մի դեռ՝ գարնան անձրեւներից յորդացած ուռչում է մեծանում և գոռալով գլորում իւր փրփրած ալիքը, բայց ամասը վալով դարձեալ հանգստանում է և ստոււում, նոյնպէս և այս ամբոխը, որ քիչ առաջ յուզեց ու տակն ու վրայ եղաւ, այժմ լսել է և ականջները սրած՝ սկսում է լսել մի ծերունու, որ բոլորի աչքի առաջ, շուկայի մէջ տեղում կանգնած՝ պատրաստ է մի ինչ որ վատ բան դուժելու: Այդ ծերունին յայտնի է, իբրեւ բռնակալ իւր ընտանիքում, որից ոչ թէ վախենում, այլ սարսափում են տանեցիները: Նորա շուկայ դալը մի արտակարգ բան էր. ահա ինչու շատերի ուշադրութիւնը գրաւեց նա նոյն իսկ իւր երեւալովը:

—Այ՛ ժողովուրդ, — սկսեց ալեորը վախեցած մարդու ձայնով և թուքը կարծես դժւարութեամբ կուլ տալով, — մեր Թոմասը մի շատ վատ լուր է բերել քաղաքից: Նա ասում է թէ կնտեղ խօսում էին, իբր թէ Զալբրինները Արագլի ավերին մօտիկացել են և շուտով մոտալիր են մեր կողմերի վրայ յարձակելու:

Այս խօսքերից ամբողջ հասարակութիւնը սարսափեց այնպէս, կարծես կայծակ վայր ընկաւ երկնքից: Շատերի սրտերը այնքա՛ն անհամբեր, այնպիսի՛ եռանդով սկսեցին բաբախել, որ կարծես ուղում էին դուրս պրծնել կրծքերի տակից և հեռանալ թաղներէ աշխարհի ծալրերում: Մանաւանդ սոսկալի էր այդ լուրը այն պատճառով, որ նա դուրս եկաւ մի խստադէմ, դաժան ալեորի բերնից, մի ալեորի, որի «չար աչքից», գիւղացիների ասելով, կանաչ ծառեր էին չորանում, որի «չար շնչից» (նախաս) բացւած ծաղիկները թառամում:

Այս լուրը լսելուց յետոյ՝ հասարակութեան մէջ կային այնպիսիները, որոնց սրտում չղացաւ մի տարօրինակ ցանկութիւն — վեր կենալ իսկոյն և եթ, գնալ տուն, դուռ ու դարպասները պինդ փակել, կարծես բանը այնտեղ էր հասել, որ թշնամիները գիւղի տակին կանգնած էին արդէն: Միւսները, զլխաւորապէս աղաներից,

զգացին իրանց մէջ ոչ պակաս օտարութի զգացում անդիմադրելի սէր դէպի այն կտրին՝ երկտասարդները, որոնք, ինչպէս ասացի, ծնւած են քէֆի համար և զիտեն զէնքի հետ վարել, բայց որոնք այլ ժամանակ այնքան էլ համակրութիւն չեն վայելում այն լուրջ և զգաստ և խստապահանջ աղաների մօտ: Մանաւանդ աղա Թումանը կ'ուզենար վեր կենալ իւր տեղից ձեռքը մեկնել, ներդուլութիւն խնդրել բոլոր մարդկանցից, որոնց նա այսպէս կամ այնպէս վիրաւորել էր առաջ, քաղցր աչքով նայել նոցա երեսին, քաղցր խօսքեր ասել նոցա և առատ ընծաներ խոստանալ: Նա այդ ամենը կ'անէր, կ'անէին և շատերը, եթէ այդպիսի փոփոխութեան խորհուրդը պարզ չը լինէր բոլորի համար: Ընդհանուր երկիւղը, ինչպէս մի թալիսման, բոլորի սրտերը և մտքերը շաղկապեց իրար հետ, ամենեքեան մոռացան իրանց սրտերում պահած նենդութիւնը, ոխը, թշնամութիւնը, և բոլորեքեան հաւասարապէս զգացին փոխադարձ օգնութեան կարօտը և կարեւորութիւնը:

Բայց ո՞վքեր էին այդ Չալաբիները: Դա մի քրդական ցեղ է, որ կենում է Պարսկաստանում, Մաքուի խանութեան մէջ: Վերջին ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ, 1878 թւականին, այդ վայրենիները, իրանց շէյխի առաջնորդութեամբ մի քանի պարսկական զիւղեր ասպատակելուց յետոյ, ուշի ուշով սպասում էին կիսալուսնի զրոշակի յաղթանակին, որպէս զի անցնէին Ռուսաստանի սահմանը, դէպի Գողթան գաւառը, այդ հարուստ երկիրը աւերելու և թալանելու նպատակով: Այդ լուրը արդէն վաղուց է տարածւել այնտեղ՝ և տաղնապի մէջ է ձգել շրջակայ գիւղերացիքը:

Այդ պատճառով զիւղերում գիշեր ցերեկ հսկում են զինուորած պահապաններ, և աւելի զգոյշ մարդիկ արդէն վաղօրօք թագգրել են իրանց թանկագին իրեղէնները պատերի մէջ, զետնի տակ և զանազան զաղատեղեղերում: Այստեղ դեռ չէին մոռացել Աղատիսանի հրոսակների ասպատակութիւնը ¹⁾ և զազանութիւնները, և նորա արիւնահեղ կոտորածների պատմութիւնները աւելի ևս սաստկացնում էին ընդհանուր երկիւղը և սարսափը:

¹⁾ Աղատիսանը եղել է՝ աչս գաւառում 1752 թ. (տես «Ազուլեցոց բարբառ» Ս. Սարգսեանի, երես —):

Նրբ որ ծերունին գուժեց տխրալի լուրը, առաջին միաքը, որ եկաւ Մելիքի գլուխը, այն էր—խսկոյն ուղարկել զգիրին հերթապահ պահապաններին պաշտօնի կանչելու:

—Գալո՛ւստ, շուտ արա գնա պահապաններին կանչի՛ր,—ասաց Մելիքը՝ դիմելով զգիրին,—ասա՛ թո՛ղ վեր առնեն իրանց զէնքերը ու գնան դարպասների վրայ կանգնեն: Ասա՛, որ չը մրափեն հա՛, արթուն մնան, իմացա՛ր:

Այս խօսքերը լսելուց չետոյ, զգիրը, որ կարծես արդէն պատրաստ էր վազելու, իւր կտրած բարակ ձեռափայտը քարերին չիկ-չխկացնելով՝ շտապով հեռացաւ շուկայից:

—Ի՛նչ հիմա խորհուրդ արէք տեսնեմ, ի՞նչ էք մտադիր անելու,—սկսեց աղա Թումանը, որ կարծես բոլորից շատ էր անհանգստանում գալիք աղէտի առիթով:

—Ես կարծում եմ, որ ամենից առաջ մենք պէտք է իմաց տանք գաւառապետին,—ասաց պարոն Սարգիսը,—նա կ'ուղարկէ զինւորներ մեր գիւղերի վրայ բաժանելու:

—Եղ հօ կը լինի առանց մեզ էլ,—մէջ մտաւ Նիսիսը,—դու ասա՛ տեսնեմ մե՞նք ինչ անենք: Կարելի է հէնց օրը էդուց, հէնց էս գիշեր վրայ են տալիս էդ անիրաւները:

—Տեսնես այդ աւազակ մարդկանց թիւը ո՞րքան է,—խօսեց տէր-Սիմոնը: Եթէ այնքան էլ շատ չ'եղան, ասեմ, շատ դժուար չի լինիլ նրանց հետ զլուխ դնելը: Բայց եթէ անպիտանները մորեխի նման թափւեցին...

—Տղե՛րք, ջա՛հիլներ,—բարձր ձայնով սկսեց Վրիզորը՝ դիմելով կորի՛ճ երիտասարդներին,—բան է եթէ, Ասուած ո՛չ անի, էդ շները եկան, ասէ՛ք տեսնեմ, սի՛րտ կ'առնէք նրանց առաջ դուրս գալու:

—Ինչո՞ւ չէ, ինչո՞ւ չէ,—կարծես երիտասարդների ներկայացուցիչ համարելով իրան՝ պատասխանեց նախընթաց օրւայ քէֆի հերոսը,—էլ Ասուած ո՞ր օրւան համար է մեզ աւել ձեռք ու սիրտ, որ դժուար ընկած տեղը՝ ձեռքներս ծալենք ու ետ կենանք: Գուրս կը գանք թէ խօսք է: Նրանց հօէն էլ չեն անիծիլ:

—Ղո՛չաղ տղայ, զո՛չաղ տղայ, կերածդ հալալ լինի,—սկսեց խրախուսել աղա Թումանը,—բանը կտքաւ ու նապաստակ որսալը

չէ, բանը թշնամու առաջ զուրա գալն է ու նորա հետ կուեկը: Սրանք կ'անեն, ինչ ուզում էք, սրանք զոչալ են, — այս ասելով նա դիմում էր իշխաններին: Ես սրանց ճանաչում եմ: Այս վերջին նախապատեթիւնը արտասանելիս՝ աղա թումանը՝ կիսաժպիտ, աչքերը կիսախուփ արած՝ խորհրդաւոր կերպով շարժում էր իւր զրուսը՝ նայելով երիտասարդների վերայ, ինչան այն բանի, որ նոցա ոչժը և քաջութիւնը իրան վաղուց և քաջ յայտնի է:

— Ժողովուրդ, — խօսեց Գրիգորը, — ով ասելովիք թւանգ ունի, թո՛ղ տայ չ'ունեցողին: Մեր տանը չորսը պատրաստ կայ, մէկը ինձ, միւսը եղբօրս, միւսներն էլ նրան, ով չ'ունի:

Հրացանների մուշտարիներ գտնեցին:

Պարոն Սարգիսը, աղա թումանը և մի քանի ուրիշները առաջարկեցին իրանց կողմից — որը՝ հրացան, որը՝ գնդակներ, որը՝ վառօդ, որը՝ պիստոն, որը՝ կոտորակներ:

— Դու հօ երկուսը ունես, — ասաց Գրիգորը՝ զիմեով ժլատ Մինասին, — ինչո՞ւ մէկը չես տալիս չ'ունեցողին:

— Հէ՛ր օրհնած, — պատասխանեց Մինասը՝ ժպիտը բերնին, — տեղ անելը դժւա՞ր է ի՛նչ է: Մէկը ես վեր կ'առնեմ, մէկն էլ կնիկս:

Այս խօսքերը ընդհանուր ծիծաղ լարուցին, և ընդդիմախօսելու փոխանակ՝ շատերը միայն զլուխները շարժեցին:

Շուտով եկան հերթապահ պահապանները հրացանները ու սերին կախ արած և գոտիներին կապած խանչալներ:

— Ա՛յ տղերք, չը քնէք հա՛, — սխեց զգուշացնել աղա թումանը, չը լինի թէ աչքներդ խուփ անէք: Երկիւղալի ժամանակ է, մարդ պէտք է արթուն կենայ: Գիւղի դարպասները պինդ կը փակէք ու յետոյ կը բարձրանաք վերև: Դէ՛ դնացէ՛ք:

Չը քնէք հա՛, էլի ասում եմ:

— Միամիտ կացէ՛ք, ձայն ձայնի տւին պահապանները և զանազան կողմերով հեռացան շուկայից:

Սրևեկեան հորիզոնում ժայռոտ լեռների զլխից ծանր ծանր բարձրանում է կոլով լուսինը՝ արեան զոյնով ներկւած: Լուսնի ահագին մեծութիւն և կարմիր զոյնը երկիւղ և կասկած լարուցին առանց այն էլ վախեցած սնապաշտ գիւղացիների սրտում, և, անհանդիստ կերպով ցոյց տալով դէպի լուսինը, ասում էր մէկը միւսին:

—Տե՛ս ի՛նչ մեծացել ու կարմրել է տնաքանդը: Էս տեսակ լուսին օրումն չեմ տեսել, Ասուած վկայ: Զըլինի խաւարւելու օր է էսօր: Տէ՛րտէր, օրացոյցը մտի՞կ ես արել, խաւարւելու մասին բան չը կա՞յ մէջը:

Քահանան ասաց թէ լուսինը կարգին լուսին է, և օրացոյցում ոչինչ չը կայ: Զընայելով զորան, հասարակութեան միջից շատերը հաւատացին, որ բոսորային լուսինը անշուշտ կոտորած կամ ուրիշ աղէտ է գուշակում: Միւսները, աւելի հասկացող մարդիկը, աշխատելով անտարբեր ձեանալ, կրկնում էին թէ լրացած լուսինը այնպէս է լինում և ոչ ուրիշ տեսակ:

Վերջապէս ժողովուրդը սկսեց խումբ խումբ ցրել, և հինգ րոպէ չ'անցած՝ էլ մի հատ մարդ չը մնաց շուկայում. շուկան դադարկեց ու ստուեց:

(Կը շարունակւի)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Անհոգ մանկութեան շատ լիշատակներ,
Որ զեռ եռում են իմ մատաղ կրծքում
Եւ յաճախ այնքան ուրախ լողայէներ
Ինձ պարգեւում են տխուր ժամերում...
Որ երբեմն այնպէս անկեղծ հրճւանքով
Յրւում են սրտիս ծանրացած վշտեր,
Երբ ես օրհնում եմ ոգելից երգով
Անցած մանկութեան օսկի երազներ.—
Ո՛վ զիտէ, զուցէ ժամանակն իւր հետ
Այդ բոլորն անդարձ աւերի անհետ...

Բայց այն օրերը, այն նւիրական
Խնկաբոյր ժամերն մանկական կեանքիս,
Երբ ինձ գգւում էր սէրը մայրական,
Մօրըս ջերմ հուրճքին հանգիստ առնելիս —
Այն օրերն, օ՛, մայր, որպէս սուրբ աւանդ,
Յաւիտեան անջինջ կը մնաս իմ սրտից.
Նոքա իմ կրծքում կը պահւեն ազատ
Չար ժամանակի աւերիչ ձեռքից.
Եւ ինձ կեանք տուող քո սէրը, մայր իմ,
Սրտիս հետ միայն կը մտնէ շիրիմ:

Ե Ր Ա Ջ

(Նեկրասովից)

ԱԼԷԿՍԱՆԴՐ ՆԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Երազ էր... Ժայռի զագաթին կանգնած՝
Ես ուզում էի ինձ ծովը նետել.
Յանկարձ ինձ լուսոյ հրեշտակ երևաց
Եւ անոյշ ձայնով ըսկսեց երգել.—
«Սպասիր դարնան: Կը գամ ես շուտով
«Եւ կասեմ ես քեզ—մօրդ եղիր նորից.
«Մռայլւած միտքըդ կը վառեմ լուսով,
«Թմրեցնող քունըդ կը ցրեմ աչքից.
«Կը տամ քեզ նորից երջանիկ ժամեր,
«Նոր ոգի կ'առնէ մուսադ ինձանից
«Եւ զո՛ւ բախտաւոր՝ կը քաղես հասկեր
«Քո նւիրական չը հնձւած արտից»:

Մոսկւա. 26 յունւարի, 1891 թ.

ԿԱՑԻԱ—ԱԴԱՄԻԱՆԻ !? *

Պ Ե Պ

Ի Լ Ի Ա Ք Ա Վ, Ք Ա Վ, Ա Ձ Է Ի

«Յարեկամիդ երե՛սին պախարակիր,
Թշնամուդ՝ յետե ից»:

Ի Տ ա ս ր ւ ւ ն ա ու ճ .

(Շարունակութիւն 1)

VIII

Երեկոյ էր, երբ որ Դաւիթը տուն հասաւ: Նրա կին Էլիսաբէդն
և Լուարսաբը նստած էին բակում, ցանկի սուերի տակ: Աչքը նրա
վրայ զցելուն պէս՝ Լուարսաբը վեր թաւա, զիմաւորեց եղբորը, բայց
ոչինչ չը կարողացաւ նրան ասել, որովհետեւ ամաչում էր: Դաւիթը
ձիուց վարցատկեց, ուղղեց զուլբաների թուլացած կապիշները և,
առանց կնոջը բարեւելու, եկաւ պառկեց խոտի վրայ:

— Ի՛նչպէս հաւնեցար հարսնացուիդ, — հարցրեց կինը: Լուար-
սաբն ականջները սրեց:

— Արեւ-չը տեսած որ ասում են՝ նա՛ է, — պատասխանեց Դա-
ւիթը — ես այնպիսի գեղեցիկ աղջիկ չեմ ևս տեսած չէի:

*) Երեւոյ-ձեռնոցնո՞ւ! (Մթիւ մարդ է- աղամորդի):

1) ՏԵՍ «Մուրճ» № 4 և 5:

Լուարսաբն ուրախացաւ, Ելիսաբէդը վիրաւորեց. «ինձանից լաւը կը լինի»—մտածեց նա:

—ձի՞շտ ես ասում, հոգո՛ւղ մեռնեմ,—հարցրեց Լուարսաբը:

—Դու չը մեռնես, որ նրա պէս աղջիկ կեանքումս չեմ տեսած:

Այդ նա աչք զցեց իւր կնոջ վերայ ու նախանձով աւելացրեց՝ եթէ ես մի քիչ էլ համբերած լինէի, գործս ուրիշ տեսակ կ'երթար:

—Ի՞նչ. չը լինի՞ թէ դու կը պսակւէիր նրա վրայ, —յանդիմանեց չարութեամբ լցւած կինը. վո՛յ քո աչքիդ. կարծես թէ ես շատ գոհ էի բաղդից, որ քեզ հանդիպեցայ. քեզպէսներն էին ձեռքս խնդրել ու հօրիցս մերժում ստացել:

—Մերժում է՛. կարծես թէ ուսաց թագաւորի որդու համար էր քեզ պահում: Դեռ էլի շնորհակալ եղիր որ ե՛ս յիմարացայ:

Այսպէս իրարու հետ խօսքի բռնեցան ու մի սիրուն կուլ սարքեցին որ՝ ձեր հաւանած: Այդ օրից Ելիսաբէդի սիրտը նախանձով լցւեց և ատեց դեռ ևս աչքով չը տեսած հարսին:

—Թո՛ղ թշնամիս թառամի, ինչպէս որ ես նրան պիտի թառամեցնեմ, —ասում էր իր սրտում Ելիսաբէդը. այս տան մէջ ինձանից լաւն ու ինձանից մեծը ոչ ոք չը պէտք է լինի: Նւ մի՞թէ մարդս պէտք է երեսիս տայ նրա զեղեցկութիւնը. վո՛յ, խաւարի՛ նրա օրը. մի փուշ անցկացնեմ նրա աչքին, որ իւր ծնւած որն անիծէ:

Ելիսաբէդը հարսանիքի չը դնաց:

Հարսանիքի գիշեր տեղի ունեցան մեծ մեծ դէպքեր: ձիշտ երեքշաբթի օր փեսան եկաւ բազմաթիւ բարեկամների ու իրեղբօր հետ: Ի հարկէ այն օրը նրանց ցոյց չը տւին իւր հարսնացուն: Մոտէն էլ բաւական բազմութիւն էր հաւաքել. նրա կողմից այդքան մարդ հաւաքելը աննպատակ չէր: Այս անգամ եկեղեցի ուղարկեցին նրա իսկական աղջկան: Ամեն բան կարգի բերելուց յետոյ հրաւիրեցին փեսացուն էլ: Հէնց որ նա եկեղեցի մտաւ և աչք զցեց նորահարսի վրայ՝ սարսափահարւեց: Շուռ եկաւ դէպի իւր եղբայր Դաւիթը և, արհամարհելով բարեկրթութիւնն էլ, քաղաքավարութիւնն էլ, բացականչեց՝ Դաւիթ, չէ՞ որ արեւ չը տեսածն էր:

Բազմութիւնը փրթկաց, իսկ խեղճ նորահարսը կրակի պէս վառւեց ու հեկեկաց: Դաւիթը առաջ եկաւ և, տեսնելով այդ անձոռնի նորահարսին, զիմեց քահանային.

—Տէր հայր, դեռ ուրիշն է պսակւում թէ ի՞նչ է:

—Պսակւում են իշխան Լուարսաբ Թաթքարիձէն ու Մոսէ Գձե-
լաձէի դուստր Դարեջանը, — պատասխանեց քահանան:

—Հապա նորահարսն ո՞ւր է:

—Ահա՛ սա է:

—Լուարսաբ, — ձայն տւեց իր եղբօրը Դաւիթը — խաբեցին մեզ,
դա չէ, մի՛ պսակւիր:

Բոլոր ժողովուրդը զարմացաւ: Լուարսաբը, վհատած ու մտած-
մունքի մէջ, դուրս եկաւ եկեղեցուց. նրան հետեցին բոլոր բարե-
կամները: Ձիերն ուղեցին, որպէս զի վերադառնալին, բայց ձիերը
թագ էին կացրել: Մոսէին իմաց տւին որ նորափեսան չի պսակւում:
Մոսէն եկաւ, հետն ունենալով բաւական բազմութիւն:

—Իշխան Դաւիթ, այս ի՞նչ բան է, — ասաց նրան բարկացածի
նման Մոսէն. աղջիկն եկեղեցումն է և հիմա՞յ է փեսան յետ կանգ-
նում: Ո՞վ էր ձեզ խնդրում. ձեզ նման օջախի որդիք էին խնդրում
որ էս չը տւի՞:

—Պարո՛ն, ահա աղջիկդ այտուղ է, ումն ուզում ես տո՛ւր:
Իսկ իմ եղբայրս անկարող է դրա վրայ պսակւել, — պատասխանեց
Դաւիթը համարձակութեամբ:

—Հիմա՞յ հա՛, երբ ամբողջ աշխարհն իմացաւ, որ եղբայրդ
ուզում է աղջկաս, երբ եղբայրդ մինչև եկեղեցի էլ քաշ տւեց
աղջկաս: Ձէ՛, էս ոչ ոքի չեմ թոյլ տայ, որ աղբ ածեն զլիսիս. կամ
պէտք է պսակւի կամ պէտք է այտուղից կենդանի գլխով չը հեռա-
նաք: Դա լուած բա՛ն է, որ փեսան աղջկայ տուն մտնի, նրան եկե-
ղեցի տանի ու այլ ևս չը պսակւի...

—Իսկ այն լուած է որ նորահարսին փոխեն. սա քո աղջիկդ չէ:

—Ժողովո՛ւրդ և հասարակութիւն, տեսէ՛ք, այլ ևս ոչինչ առար-
կութիւն չը գտնելով, ասում են թէ աղջիկը քոնը չէ, — գոռաց Մո-
սէն դէպի բազմութիւնը դառնալով:

—Հապա ո՛ւմն է որ դրանը չէ, — ձայնակցեց ամբոխը Մոսէին.
մենք երդում կը տա՛նք:

—Ձէ՛, պարոններ, եղբայրս չի պսակւում: Թէ որ ոյժի վրայ
կը կանգնէք՝ մենք էլ անշնորհներիցը չենք, — ասաց Դաւիթն ու
խանչալը պատրաստեց:

Եկեղեցում զօնուղ բոլոր կանայքը դէս ու դէն ցրիւ եկան, նկատելով որ իրանց տեղը չէ աչնտեղ: Իսկ Նորահարսին, մի երկու պառաւ կանանց հետ, Մոսէն չը թողեց եկեղեցուց հեռանալ, յուսալով էլի մի կերպով պսակը գլուխ բերել:

— Ուրեմն էլ Մոսէն թաւալի որդի չի լինի, — ասաց Մոսէն — Թէ որ օջախս խաղտաւակել տամ. կենդանի գլխովս չեմ անպատուել տայ իմ ազգս, չեմ թոյլ տայ որ Թաթ քարիձէները եկեղեցում անպատուեն աղջկանս. պէ՛տք է պսակել:

— Զի պսակել:

— Վերջին խօսք է դա:

— Վերջի՛ն:

— Դաւիթ, — խօսքը փոխեց յանկարծ Մոսէն ու ձայնն էլ փափկացրեց — այս կողմն համեցէ՛ք:

Դաւիթը հետեւեց նրան: Այն կողմը նրանք առանձին կանգնեցին: Մոսէն, գրպանից հինգ թուման հանելով, ասաց ցած ձայնով Դաւիթին՝

— Ահա՛ քեզ այս հինգ թումանը. լսի՛ր, քեզ ի՛նչ, դու խօչե՛ս պսակողը:

Դաւիթը փափկեց:

— Հինգ թումանով ի՞նչպէս ծախեմ եղբօրս, — պատասխանեց նա:

— Եօթը թո՛ղ լինի:

— Կամ եօթով:

— Ոչ էլ ութով:

— Հասցա ի՛նչքան ես ուզում:

— Գոնէ թո՛ղ տասը լինի:

— Իննի վրայ ի՞նչպէս ես:

— Զէ՛, տասը:

— Է՛հ, ջհանդամը, թո՛ղ տասը լինի:

Հանեց տաս թումանը ու տւեց: Դաւիթը գրպանը կոխեց:

— Ես իմ կողմից կը լռեմ, իսկ եղբօրս հետ ինչպէս ուզենաս, այնպէս արա՛, — ասաց Դաւիթը ժպտալով:

— Միայն թէ դու լռես և մի երկու հոգի էլ քո կողմից քաշես, Լուարսաբի հետ ես ինքս կը յաջողեցնեմ:

— Պարոն ես: Ես այդ մասին երաշխաւոր եմ:

— Ուրեմն ձեռքներս խփե՛նք:

Ձեռքը ձեռքին խփեցին ու խեղճ Լուարսաբին զօրով պսակեցին այն գիշերը: Մոտեն ոչ էլ այն խոստացած երկու հարիւր թումանը տեց, այլ նրա փոխարէն վերադարձրեց նրան այն մուրհակը, որ խցել էր սուտ-խշխանուհուց: Առաջ Լուարսաբը իւր կնոջը չէր տանում, պահանջելով որ հաշիւները մաքրեն. բայց վերջը, երբ անզօր եղաւ մի բան անելու, համակերպւեց հանդամանքներին ու տուն տարաւ իւր Դարեջանին:

Էլիսաբէդի ուրախութեանը չափ չը կար, երբ տեսաւ որ Լուարսաբը արեւ-չը տեսածի փոխարէն մի տգեղ կին բերաւ: «Հի՛, մեռնե՛մ Աստծուն», ասում էր նա իր մարդուն. հի՛, մեռնե՛մ ես, առաջ պէտք է ինձանից լաւը բերէիր և յետոյ այնպէս պարծենալիր: Հի՛, մեռնեմ Աստծուն: Իսկ վերջն արդէն, ինչպէս ձեզ յայտնի է, կանանց շնորհով եղբայրները կուեցան ու բաժանւեցան:

IX

Այդպէս ամուսնացաւ մեր Լուարսաբը: Թէպէտև զօրով եղաւ այդ, թէպէտև օժտի մէջն էլ խաբեցին ու արեւ-չը տեսածի տեղ տգեղ Դարեջանը կպցրին, բայց այու ամենայնիւ—երեւի նորա ճակատին այդ էր դրած—նա մտածեց ու խոնարեց բազդի բերմունքի առաջ: Իսկ վերջը, ինչպէս քեզ էլ յայտնի է, ընթերցո՛ղ, դրանք արդէն միմեանց սիրեցին: Գոնէ դրանք իրանք այնպէս էին կարծում, թէ սիրում են միմեանց: Լաւ արարած է վրացի մարդը. նա հաւասարապէս հաշուում է թէ՛ բազդի, թէ՛ անբաղդութեան հետ: Ոչ մէկի համար իւր գլուխը կը տաքացնի և ոչ միւսի համար կռիւ կ'անի և կը մնայ ամեն տեղ մի տեսակ անտարբեր ու պնդերես. շատերը այդ անտարբերութիւնը ու պնդերեսութիւնը անւանում են «գոհունակութիւն»: Մի մարդ էլ ասել է թէ գոհունակութիւնը երջանկութիւն է: Շատ անգամ են ասել ինձ պատկառելի ծերունիք թէ իրանք նոր մարդկանցից զոնէ այն առաւելութիւնը ունին, որ գիտեն զո՞հ մնալ եղածից: Իսկ ես լռել եմ ու մտածել՝ «գոհունակութիւնը մարդուն սպանող մի հիւանդութիւն է. երջանիկ է նոր երիտասարդութիւնը, եթէ նա եղածով բաւականացողը չէ. թէ որ մի յոյս կայ՝ էլի դրա մէջ պէտք է

լինի: Գոհացողները բաւականանում են նրանով՝ ինչ որ կայ, այդ պատճառով նրանցից աւելի շատերն են երջանիկ երևում, մինչդեռ դժգոհները՝ դժւար, այն պատճառով որ դրանք միշտ աւելի լաւն են մնաւում, քանի որ լաւին հետևում է աւելի լաւը, գերադասին՝ աւելի գերադասը:

Բայց մեր ամուսինները այդպիսիներէ՛ց չէին. դրանք իրանց կենցաղավարութիւնից աւելի լաւ կենցաղավարութիւն երկրիս վրայ չէին երևակայում: Սրանք գոհ եղողներինցն էին. ոչոքին ոչինչ պարտ չէին, ոչոքի հետ կաք ու կոխ չունէին: Միայն մի դարդ ունէին սրտում՝ զաւակ չունէին Ահա՛ Լուարսաբն արդէն քառասուն, Դարեջանը քառասուն և մէկ տարեկան է, բայց դեռ ևս Աստուած նրանց մի ժառանգ չը շնորհեց: Դատ թերթեց իշխանուհին Կարաբաղին գիրքը, շատ խոտ-մոտ ընդունեց ու Լուարսաբին էլ խմացրեց, ոչինչ չ'օգնեց: «Ի՞նչու են իզուր գլխները տռաքացնում, ասում էր նրանց մասին չարասիրտ Ելիսաբէղը. Սողոմոն խմաստնի գիրքը որ բլբլացնում էր ու սատանայութիւններ անում՝ նա է զլիւին խբել. Աստուած վրդովւած է նրանց վրայ, այլ ևս ոչինչ ճար չի լինի»:

Իսկ մեր ամուսինները յոյսը չէին կորում: Լսեցին թէ քաղաքում (Թիֆլիսում) մի գրբաց կայ, որ կարող է իմանալ նրանց անգաւակութեան պատճառը: Թէև որդեծնութեան ժամանակն արդէն անց էր կացել, բայց և այնպէս նրանք մի մարդ թուցրին դէպի քաղաք, հետը դնելով մի բաղդադի թաշկինակ, որի վրայ գիր է բաց անում գրբացը բացակայ եղողների համար և որը, ինչ ասել կ'ուզի, նորա մօտ է մնում վերջը: Երեք օրից յետ ծառան պատասխան բերեց թէ՛ խաչը ձեզանից խռովել է: Նւ այն էլ ո՞ր խաչը. Թելէթինը ¹⁾, ասում է գրբացը: Ամուսինները, այդ լսելուն պէս, միաժամանակ ու միաբերան՝ երեսը խաչակնքելով՝ ասացին.

—Ո՛րտեղից որտեղ հարցրեց մեզ, փա՛ռք քեզ, փա՛ռք քեզ: Ասացին ու նորից երեսները խաչակնքեցին:

¹⁾ Թիֆլիսից մի քանի ժամ հեռու գտնւող Թելեթի հայոց ս. Գէորգ վանքը մեծ հռչակ ունի Կախեթի վրացիների մէջ:

—Այ՛ Աստուած անիծի, ո՞րտեղից որտեղ հարցրեց,—կրկնեց
Լուարսաբը:

—Խաչի մասին ի՞նչպէս ես «անիծել» ասում:

—Մեղա՛յ Աստուծոյ, մեղա՛յ Աստուծոյ,—խաչակնքեց Լուար-
սաբն իւր երեսը մի քանի անգամ. ա՛յ Աստուած անիծի, որովհետեւ
սովոր եմ, ինքն իրան է ասւում, մեղա՛յ Աստուծոյ, մեղա՛յ:

—Հիմա՛յ ի՞նչ ես ասում, Լուարսա՛բ, գնա՛նք թէ չէ:

—Որ հեռու է՞:

—Ի՞նչ անենք, երեւի Աստուծու կամքն այդ է եղել:

—Արի հէնց այստեղ Նեկրիսի Աստուածածինն համբուրե՛նք:

—Բայց Թելեթի խաչը կը վիրաւորւի, կասի թէ «ես ապսպրեցի
որ ինձ մօտ գան, իսկ նրանք այնտեղ գնացին»:

—Ճիշտ է, կը վիրաւորւի: Սրտապակաս կը մնայ. դեռ ես իմ
մարդ տեղովս սիրտս կը պակասէր, իսկ նա որ խաչ է—աւելի կը ցաւի,
մեռնե՛մ ես նրա զօրութեանը:

—Հէնց այդ է, է՛:

—Հապա ի՞նչ անենք:

—Պէտք է գնալ:

—Բայց հեռու է, քո արեւը:

—Հիմա՛յ թէ գնում ենք, գնա՛նք, թէ չէ այդպէսութիւնով
կը բարկացնես նրան:

—Ճի՛շտ է, ճի՛շտ. ո՛հ, մի՛ բարկանար, ո՛վ Թելեթի խաչ,
փա՛ռք անունիդ, կը դամ, կը դամ և կը փառաբանեմ անունդ:

Հաւատացին զրբացի խօսքին. Թէդօյին լծել տւին սալլը, մի
կարպետ ծածկել տւին զլիւին, մի լաւ ոչխար կապեցին սալլի պո-
չին և, Աստուծո անունը տալով, ճանապարհ ընկան քաղաքի մեծ ու-
ղիով՝ ամառնային մի գեղեցիկ երեկոյ: Սալլի մէջ նստած էին իշ-
խանուհի Գարեջանն ու նրա աղախին Լամաղիստէուլը: Մի ծառայ
և Լուարսաբն իւր որձ ձիու վրայ հետևում էին սալլին ծանրաքալը:
Մի պատերազմականի տեսք ունէր այդ ժամին մեր առանց այն էլ
սիրելի Լուարսաբը, թէև նա զրւած էր ձիու վրայ բամբակի պարկի
պէս: Մէջքին կասած ունէր մի վրացական թուր և մի երկայն,
լէզգու խանչալ, յետևն էլ մի սևադաւոր ատրճանակ: Հագել էր սև
շալի չուխայ, որի քղանցները տղամարդավարի խոթել էր նրա գլը-

պանններում: Շալւարի ծալքերը մտցրել էր Վարաբազի բարձր ծոկ-
րաւոր, սպիտակ կօշիկներում, սրնգների վրայ կապել էր երկայն
փնջերաւոր կապիշներ, սրպէս մի զինեւածաւ: Գլխին ծածկած ու-
նէր զալմուխի կապոցա գլխարկը, որ, կախեթեցոյ ճաշակով, մի կողմը
կոտրել ու ձակատի մօտ ներս էր ծալել, որովհետեւ շոգում էր. մի
խօսքով, եթէ թրի մէջ ցցւած մի խնձոր էլ ունենար ձեռքում բռնած՝ ձիշո
մեծ պասի երկու շաբթւայ ղէջն (կարնաւալ) կը լինէր ոտից մինչև զլուխ:

Այդ դրութեան մէջ բարձրացան նրանք հինգերորդ օրը Թելէթ,
համբուրեցին և հէնց հետեւեալ օրն էլ յետ գնացին: Երբ նրանք
մօտեցան քաղաքին ու Կախեթի ձանապարհը բռնեցին՝ իշխանուհի
Գարեջանը դէմ տւեց մէջքը սայլի կողքին, չոքեց ու նայեց քաղա-
քին: Լուարսաբը քնած էր սայլում, նրան էլ զարթեցրեց:

— Լուարսաբ, մի տե՛ս ինչ տեսարան է: Այսպիսի մեծ աշխարհ
կը լինի՞ որ այստեղ է, փա՛սք քեզ, Աստուած: Բոլոր շինութիւնները
քար ու կրից են երևում:

Իշխանուհին դեռ ևս քաղաք չէր տեսել:

— Հապա չէ՛՝ ծղոտից հիւսւած կը լինի:

— Մի նայիր, է՛, քանի՞ եկեղեցի կայ:

— Գիտեմ, մի՞թէ մէջը չեմ եղած:

— Աւաջին անգամ որ մտար մէջը, քարեր կուլ տալ չը տալի՞նք¹⁾:

— Ինչպէ՛ս չէ. երեք աջնպիսի քար կուլ տւի, որ հազիւ
մարսեցի:

— Ել փորձանքի չը հանդիպեցա՞ր:

— Ել ինչ փորձանքի պէտք է հանդիպէի, քանի որ քար-կուլ
տւած էի. ուրիշ բան կը լինէր, եթէ կուլ տւած չը լինէի:

— Այդ խօս պղպէս, բայց լաւ տեսնելու բան է երևում:

— Լաւ ինչու չը պէտք է լինի, երբ որ ամեն ազգի ժողովուրդ
այդտեղ է վխտում. թուրք, պարսիկ, հրէայ, օս, հայ, ուսս՝ ճան-
ճերի պէս են վժվժում:

— ձիշո է, հասա՞նք: Դեռ այդ ոչինչ. այդտեղ մի դործիք են
գտել, որ ինքն իրան տախտակներ է սղոցում:

— Հիմա էլ այդ հնարիր:

— Գլուխս չը մեռնի:

— Ի՞նչպէս, մի՞թէ ինքն իրան:

— Ինքն իրա՛ն:

— Ոչ մա՞րդ է ու ոչ աղամո՞րդի:

— Ոչ:

— Հապա սղոցն ո՞վ է բռնում:

— Սատանան ու քաջքը:

— Մի՞թէ ուռմներն են հնարել այդ:

— Հապա չէ ու քո տէգր Դաւիթը:

— Տէր, ողորմեա՛, Տէր, ողորմեա. ձեռնածուծիւն որ անում են, ա՛յն էլ ես տեսել:

— Ո՞րը:

— Այ որ ասում են թէ վազող ձիու վրայ մի մարդ է կանգնում, նոյն մարդու վրայ մի երկրորդը, նրա վրայ էլ մի երրորդը, չորրորդը...

— Այդ ի՞նչ դժւար է. ես քիչ եմ կանգնել փոքր միջոցիս՝ վազող ձիու վրայ, — պարծեցաւ Լուարսաբը:

— Այ քո արե՛ւ, դրո՛ւստ քո բանն էր այդ:

— Աստուած վկայ, ուղիղ է. հիմա՛յ այլ ես այնքան ջան չէ փնացել մէջս, թէ չէ իսկոյն ցոյց կը տայի քեզ:

— Մի՛ պարծենար, սիրելիս, ես խօ լաւ գիտեմ, ինչ որ ես:

— Մի՞թէ ես պարծենալու համար եմ ասում: Ես նորա՛ համար ասի, որ քո ձեռնածուծիւն ասածդ մի մեծ բան չէ: Դրանից աւելի այնպիսի զարմանալի բաներ կան որ...

— Սրինա՞կ:

— Ո՞րն ասեմ, հազար բան:

— Ասա է՛լի, որ ես էլ իմանամ:

— Շատ է:

— Սրինա՞կ:

— Ես ի՞նչ գիտեմ, հազար բան:

— Սրինա՞կ:

1) Վրաստանում սովորութիւն կալ, որ առաջին անգամ քաղաք (Թիֆլիս) գնացողը պէտք է մանր քարեր կուլ տալ, որպէս զի աշտոնդ փորձանքներն չը հանդիպի: Մի ժամանակ սոյն գրքի զրոյցն էլ կուլ են տալ աւել:

Մանօթ, հեղինակի:

—Ե՛հ, ո՛վ կը համարէ, շատ է: Երանի՞ քեզ. ո՛ւհ, այս ինչ շոգ է:

—Որովհետեւ մեր անմեղ Լուարսաբը ոչինչ չը գիտէր որ ասէր, խօսքը կտուրը գցեց: Գլխարկն հանեց ու սրբեց նրանով իւր ճակատի ու երեսի քրտինքը: Յետոյ չիբուխը պատրաստել տւեց և մի ալնպիսի խրխրոց հանեց, որ մարդ կը կարծէր թէ մի քանի օր անքուն էր մնացել:

X

Հինգերորդ օրը բարով տուն վերադարձան մեր երջանիկ ամուսինները, հետը բերելով, ի հարկէ, զաւակ ունենալու յոյսը: Բայց անցաւ երեք ամիս, երեխան փորումը չը վժվժաց. անցաւ վեց ամիս՝ Դարեջանի դէրիան չը նեղացաւ. անցաւ ինն ամիս՝ Դարեջանի փորը չը ցաւեց: Բայց էլ ի յոյսը չէր կտրում Դարեջանը. այնքան զանազան գոյնի և զանազան ձևով աղօթած քարեր կապեց ու դէրիայի ծոցին կարեց, որ ճիշտ որ պէտք է յոյս ունենար, և ունէր էլ: Եթէ մինչև այդ ժամանակ չէր ունեցել, այդ այն պատճառով էր, որ Լուարսաբը խաչին անարգեց, «հեռու է» ասելով: Ապա թէ ոչ, եթէ այդ անարգանքը եղած չը լինէր, հիմա Դարեջանը մի երեխայ կ'ունենար զոգում նստած: Էուարսաբը տխուր էր. դեռ այդ ոչինչ որ որդի չէր ունենում և խաչը նրան խաբեց, ապսպրեց իւր մօտ ու որդի չը տւեց. նորա ցաւն այն էր որ իւր եղբայր Դաւիթն ասել էր թէ «այն անտէրը երբ պէտք է սատակի, որ նորա կալաւածների վրայ իշխեմն: Այդ էր Լուարսաբին սպանողը, թէ չէ անզաւակ լինելը էլի մի մեծ դժբաղդութիւն չէր նորա համար:

Մի անգամ այդպէս յուսահատուած պառկած էր Լուարսաբը մէջքով մի թախթի վրայ, իսկ դիմացի թախթի վրայ Դարեջանը նստել գուլպայ էր մանում: Շատ տխուր էր ու լուռ, աչքերը ձգած դէպի առաստաղը ու մտածմունքի մէջ: Մի գլուխ նորա վրայ էր մտածում թէ ի՞նչպէս յարմարեցնի որ մի որդի ունենայ:—«Միթէ ես ճիշտ զաւակը նորա համար եմ ուզում, որ զաւակ ունենամ,—ասում էր նա ինքն իրան. չէ՛, քո արևը, Դաւիթի ջգրու եմ ուզում, չեմ կամենում որ նա իմ կալաւածների վրայ ուրախանայ: Ուզում եմ նորա վրէժն առնել, ապա թէ ոչ՝ շատ էլ չէի ցաւի ան-

զաւակութեանս համար, մի՞թէ քչերն են առանց զաւակի. ե՛ս էլ թո՛ղ նրանց մէջը լինէի. բայց չեմ ուզում որ Դաւիթն ուրախանայ, Դաւիթը»:

Այդ ինքն իրան ասելուց յետոյ, շուռ եկաւ դէպի Դարեջանը վհատած և մի ցաւալի ձայնով ասաց.

—Հիմա՛յ պէտք է Դաւիթը մարսէ՞ ացն խօսքերը... նա պէտք է ուրախանա՞յ մեր կալածներով... Դարեջա՛ն, ցաւդ տանեմ, թէ ինձ կը սիրես, ասում եմ, մի արու զաւակ ծնիր, զոնէ Դաւիթի ջգրու. ծնի՛ր, որ ուրիշ ոչինչ չը լինի: Մի նորա վրէժն հանել տուր ինձ ու յետոյ ուզում ես սպանի՛ր ինձ: Յաւդ տանեմ, ի սէր քո կին անւան, թէ ինձ կը սիրես, է՛լի...

—Կը ծնեմ, դու չը մեռնես, կը ծնե՛մ թէ որ այդպէս է, —պատասխանեց իշխանուհին ացնալիս մի ձայնով, որ կարծես թէ ճիշտ նորա ձեռքումն էր որդի բերելը: Այս գեշեր երազումս մի ծերունի որ մինչև ոտները սպիտակ թղթի նման մաքուր մորուք ունէր—մի դեղ խմացրեց ինձ ու ասաց. «բազմացի՛ր որպէս Յակոբը». ես իսկոյն նորա ծնկներին փաթաթւեցայ, քո փոխարէն էլ փաթաթւեցայ:

—Իրա՞ւ, —գոչեց յուսադրեաժ Լուարսաբը-իրա՞ւ քո աչքովդ տեսար:

—Ահա՛, ինչպէս քեզ եմ տեսնում:

—Հոգո՛ւղ մեռնեմ... ուրեմն յո՞ցս կայ, Դարեջան ջան:

—Ի հարկ է, քա՛ւ:

—Հա՛, հոգո՛ւղ մատաղ, հոգո՛ւղ, —հաւատաց ու ժպտաց Լուարսաբը: Ի՞նչպէս ասաց:

—Բազմացի՛ր, ասում է, որպէս Յակոբը:

—Յակոբն ո՞վ էր:

Դարեջանը չը գիտէր թէ ով էր: Միայն ացնալէս լսել էր եկեղեցում. բայց թէ ո՞վ էր նա, ի՞նչ էր, ե՞րբ էր—այդ մասին նա ոչինչ չը գիտէր: Բայց անգիտութիւնը չը կամենալով յանձն առել՝ ստախօսութիւնը գերադասեց «չը գիտեմ»-ին: Ինչպէս որ բոլոր վրացիք սովոր են անել նոյն օրինակ դէպքերում:

—Ո՞վ էր, —ասաց Դարեջանը, մի՞թէ զոնէ եկեղեցում չես լսել... նա Աբրահամի խնամու ազգականի որդին էր:

—Լա՛ւ, որ ասել է թէ բազմացի՛ր որպէս Յակոբը, —ի՛նչ է ուզեցել ասել:

—Իբր թէ այն էր ուղում ասել թէ՛ բազմացիր, — բացատրեց Պարեջանը:

—Ա՛յ, մեռնեմ նորա լեզւին. ուրեմն յոյս կա՞յ:

—Պարձեա՛լ. մի՛ գիտացիր այդպէս, մի՛. մի՛ լինիր անհաստ, մեղք է:

—Ել չեմ լինի, չէ՛, միայն թէ որդի ծնես, պատրաստ եմ լեզուս էլ կրծեի, միայն թէ դու Պաւթին չ'ուրախացնես:

—Աստուած ողորմած է, ասում եմ որ չեմ ուրախացնի:

—Ա՛խ, երանի՛ թէ իրօք դու ծնէիր:

—Ելի՛, մի՛ լինիր անկոտրում, ի՛նչ եղաւ քեզ, ա՛ մարդ, ինչպէս դու սուրբ մարդու խօսքերին չես հաւատում:

—Ա՛յ, Աստուած անիծի, ես ինքս ինձ ուղում էի մոքումս ասել—Աստուած է վկայ— և յանկարծ բերանիցս դուրս թռաւ. ա՛խ, երանի...

—Ելի՛:

—Փի՛է, Աստուած անիծի, քիչ էր մնում, որ նորից սխալէի... զխե՞ս, որովհետեւ շա՛տ եմ ուղում՝ դորա համար, ապա թէ ոչ... Է՛հ, շուռ դամ քնեմ, թէ չէ խօ զիտեմ լեզուս բնութիւնը. էլի մի բան դուրս տալ կը տայ ու Աստծուն բարկացնել կը տայ:

—Այս էլ Թիկեթինը չը լինի՞. այնքան բերանդ բացիր, այնքան դուրս տար, որ խռովեց մեզանից և ահա՛ մինչև օրս էլ որդի չունեցանք:

—Բայց չէ՞ որ ես չետոյ իսկոյն աղաչեցի, որ չը խռովի: Ի՛նչու չը ներեց. ի՛նչ անենք որ ասի թէ «հեռու է», սխալւեցայ. ասած է, թէ քահանան էլ կը սխալի ալելուիս ասելիս:

—Լա՛ւ, լա՛ւ, ինչ եղել է, եղել է, գոնէ հիմայ չը բարկացնես:

—Ուրեմն կը քնեմ:

—Քո կամքդ է:

Լուարսաբը շուռ եկաւ և մի փոքր միջոցից յետոյ բարձրացրեց մի փառաւոր խրիւրոց:

Նրանի չը քնէր. Նրաղումը մի սարսափելի բան տեսաւ: Տեսաւ որ Պաւթիթը այլ ևս ուրախութիւնից ռոտի վրայ չի կանգնում որ նա որդի չ'ունեցաւ. ման է գալիս ամեն տեղ ու միշտ միևնոյնը կրկնում. այն անտէրը երբ պէտք է սատակի, որ նրա կալածների վրայ

խշխման Լուարսարի սիրտը ցաւում է, վրդովւում, արիւնը կոկորդն է խփում: Ի՞նչ անի. «Ո՛հ, Աստուած, ասում է նա երազում սրտի ղաւով, ի՞նչ յանցանք ունեցայ քո առաջ, ա՛յ օրհնւած, որ ինձ զաւակ չես տալիս. դու հրամայեցիր՝ և ես եկայ Թելեթ համբուրելու, տասներկու արասանոց ոչխար մորթեցի և երկու արասու խտակ մամ վառեցի քեզ համար: Ուրիշ ի՞նչ պէտք է անեմ. ժամ պատարագից առանց այն էլ յետ չէի մնում, պաս չեմ կտորել, ամէ՛ն տարի սուրբ հաղորդութիւն եմ ընդունել ու խոստովանել: Դէհ, մեր քահանային հարցրու, թէ ես մի մեղք եմ արել: Մի՛թէ ինձ պէտք է Դաւիթի բաժին շինես... Ո՛վ կարող է համարել այն մեղքերը որ նա դործել է աշխարհումս. անցեալ տարի Յովհաննէս Մկրտչի գլխատման օրը միս կերաւ, գետնի վրայ որ հացի կտոր է նկատում, չի վեր առնում ու չի համբուրում, կարելի է ոտ էլ դնի վրան ու տրորէ: Զօրհնւած խաղող է ուտում, մինչև ալլակերպութեան օրը չի համբուրում, այնպիսի որկրամոլ է, որ Զատիկի օրը, առանց՝ սպասելու որ քահանան գայ ու սեղան օրհնի, վրայ է ընկնում ու լափում. ճիշտ է, հաղորդւելով հաղորդւում է, բայց ի՞նչ օգուտ. երեք օր է պատրաստում, միմիա՛յն երեք օր, հապա այդ ի՞նչ հաղորդութիւն է: Այս բոլորը դու գիտես, ո՛վ օրհնւած Աստուած և էլի նրա կողմն ես օրհնի՛ դատաստանը: Հա՛, իրաւ մի բան էլ մոռացայ. մի որսկան շուն ունի, որին իր ամանիցն է ուտեցնում և էլի իրան քրիստոնեայ մարդ է համարո՛ւմ: Ես խօսումնեմն այդպիսի մեղքեր չեմ գործում, ի՞նչու ես ինձանից խոտփում: Մի՞թէ երեսկ ասես՝ նրան է անիծում¹⁾, հոպոպ ասես՝ նրան է անիծում, ծածառակոտկոտն էլ, քուռակն էլ—ինչ ապականութիւն ասես որ նրա մէջ չկայ: Իսկ ես—դու խօս գիտես, Աստուած,—որ ոչոք չի անիծել ինձ, ի՞նչու ես ուրեմն խոտփում: Գուցէ նրա

¹⁾ Մեղանում մի այսպիսի համոզում կալ, որ եթէ առանց գինի խմելու առաջին անգամ ծիծեռնակին հանդիպես՝ ծիծեռնակը կ'անիծէ. քուռակ որ տեսնես, իսկոյն պէտք է մի քարի վրայ բարձրանաս, թէ չէ նա կ'անիծէ. հոպոպին գլուխը սանրած պէտք է հանդիպել և ալն: Լուարսարն, ինչպէս և հազարաւոր ուրիշներ, այդ անիծւելը լանցանք է համարում. այդ պատճառով էլ նա այդպիսի մի ոգևորութեամբ Դաւիթին մատնում է Աստծուն:

Համար որ Թեւթ զնալիս սկսեցի հպարտ հպարտ խօսել. բայց չէ՞ որ իսկոյն էլի զղջացի...:

Այդպէս զանդատուում էր երազի մէջ Աստուծոն Լուարսաբը: Յետոյ տեսաւ որ իբր թէ Աստուած Հիմնաւոր համարեց նրա զանգատը և իւր համակրութիւնը ուղղեց դէպի նա: Եւ ահա իբր թէ ութ ամիս է ինչ որ Դարեջանը յղի է. մի ամիս էլ, միմիայն մի ամիս էլ՝ և Լուարսաբը որդի կունենայ, Դաւիթի աչքը դուրս կը գայ: Ուրախանում է Լուարսաբը երազում, որ իւր զանգատը տեղն հասաւ և ուրախութիւնից ոտի վրայ չի կարողանում կանգնել: Դաւիթն և նրա կինը ջգրու տաքւում են: Իբր թէ երկու շաբաթն էլ անց է կացել և մնում է դարձեալ միայն երկու շաբաթ որ Դարեջանը պառկի: Ուրախանում է Լուարսաբը, սակայն—ահա դժբաղդութիւն— Լուարսաբը հիւանդանում է և սաստիկ հիւանդանում, այնպէս որ մինչև անդամ մեռնում է: Բայց այնպէս է մեռնում, որ ամեն բան զգում է. լսում է որ Դարեջանը մի սոսկալի ձայնով լալիս է և գիւղի լալիան կանայքն էլ սրտացաւ կերպով դամ են քաշում: Լսում է որ այն կողմը, մի անկիւնում Դաւիթն ու Ելիսաբէղը ծիծաղում են, թուշկոտում և իւր բոլոր կահ կարասիքը իրանց տուն փոխադրում: Լուարսաբի արիւնը կոկորդն է խփում, ուզում է վեր թռչել, բայց իմանալով որ մեռած է, տեղից չի շարժւում:—«Վաղը կալւածները վրաս կը հաստատեմ, ասում է բարձր ձայնով Դաւիթը. Լուարսաբը քրտնքաքամ է լինում այդ խօսքերի վրայ, տանջւում է, ուզում է ասել թէ՛ «մի՛ տաք, Դարեջանը յղի է, որդի կ'ունենայ», բայց իմանալով որ մեռած է, ոչինչ չի ասում: Մի զարհուրելի դրութեան մէջ է խեղճ կենդանի-մեռել Լուարսաբը. ինչ կարող է անել ննջեցեալը:—«Վա՛յ, ի՛նչ ժամանակ մեռա՛յ... այն ժամանակ, երբ Աստուած հաճեցաւ ինձ մի որդի շնորհել, —ասում է երազում ինքն իրան Լուարսաբը—ա՛խ, երանի մի կենդանանայի ես հիմա՛յ»...:

Բայց ո՞ւր է կենդանանալը. ահա՛ դադաղն էլ բերին, ահա՛ մէջը զրին և նա, դադաղում զրած և զարդարւած, հանգստանում է Թախտի վրայ: Երրորդ օրը քահանաներ էլ եկան, վեր քաշեցին նրան ու տարան երգելով ու լաց լինելով: Այդ երգերի ու լացի մէջ նա լսում է Դաւիթի և նրա կնոջ ուրախ ուրախ տեղտեղանքը: Լսում է այդ բոլորը և զգում, որ արդէն վերջին աղօթքն ասացին

ու գերեզմանատուն տարան. ուզում է ասել «մի՛ թաղէք ինձ», բայց իմանալով որ մեռած է, ոչինչ չի ասում: Ահա՛ վայր թողին խեղճ Լուարսաբին հողի մէջ, նա լսում է որ Դաւիթը՝ կանգնած գերեզմանի ափին՝ ասում է դատաւորին՝ «վաղը կալւածները կը յանձնես ինձ», բայց Ելիսաբէղը բարկանում է նրա վրայ. «ինչ ես դուրս տալիս, ի՞նչու ես վաղւան գցում, քանի որ այսօր ե եթ կարող ես ընդունել: Լուարսաբը լսում է այդ բոլորը, հոգոց է հանում, նեղանում է, տանջւում, սառը քրտինք հանում, զողլողում, սարսուռում մի կողմից ահից, միւս կողմից բարկութիւնից որ Դաւիթին է մնում «բուրզն ու մէջգանը» (լիուլի ազատութիւն): «Ա՛խ, երանի մի կենդանանալի՛», — ասում է իւր սրտում Լուարսաբը:

Բայց ո՛ւր է կենդանանալը: Ահա՛ հող էլ ածին վրան, առաջ մի մի բռն էին ածում ու դազաղի տախտակից բխբխոց հանում, բայց յետոյ նա նկատում է, որ արդէն թիւերով են հող թափում: Լուարսաբի սիրտը նեղանում է, շունչը արգելւում, դազաղում այլ ևս օդ չի մնում, մի բռն էլ՝ և նա արդէն կը վերջանայ: Բայց ո՞վ է օգնողը: Լսում է որ ժողովրդի ձայնը-ձունը հետզհետէ կտրւում է, ամենքը գնացին և միայն Լուարսաբին ձգեցին այնտեղ, հողով ծածկւած: Նորա սիրտն սկսեց տռուփալ, երբ նա նկատեց որ Դարեջանն էլ, իւր սիրելի Դարեջանն էլ, ուրիշների պէս, նրան բարձի թողի արեց ու նորա հետ չը թաղւեց: Լուարսաբի սիրտը կտոր-կտոր եղաւ. նա սկսեց լալ. «մի՛թէ այդ յոյսն ունէի նրանից, ասում է նա իւր սրտում—կա՛ց, դու էլ կը գաս արքայութիւն, կը յիշեցնեմ քեզ այդ ամենը: Այդ մտքի հետ եղած միջոցին նա լսում է ու ականջ դնում. տեսնում է որ Դաւիթն ու Ելիսաբէղը ձեռք ձեռքի են սուել ու նորա գեռ ևս թաց գերեզմանի վրայ պարում: «Հը՛, սատակեցա՛ր թէ չէ» — գոչում են նրան վերեւից: Հիմա արդէն այլ ևս համբերել չը կարողացաւ, սիրտը կրակ ընկաւ. մի գարհուրելի կերպով շարժւեց, ուզում էր այնպէս վերկենար, որ դազաղի խոփն ու վրաջի հողը դուրս պոկէր, գերեզմանից վեր ելնէր ու նրանց խաղք խալտառակ անէր: Այդ օրօրւելու և տանջւելու միջոցին նա յանկարծ վեր թռաւ, իբր թէ գերեզմանից դուրս ընկնելու համար, և թախտից դրժիաց աշիւտաւոր յատակի վրայ: Միայն այդ ժամանակ նա աչքերը չռեց, երազի ահը դեռ ևս պտույտ էր գալիս զլսում,

մնաց այնպէս տխմարի պէս շարած ու բերանը բացած՝ փռւած յատակի աղիւսների վրայ: Ծիծաղելի՛ էր. այնպէս էր թուլացել, այնպէս էր ապշել ու սառը քրտինքով ծածկւել, որ երկար ժամանակ մտքի չ'եկաւ և ոչ միայն չ'աշխատեց վերկենալ, այլ և բոլորովին չ'ըշարժւեց: Այնպէս էր վախեցած, որ մեռելի գոյն էր ստացել իւր քրտնած երեսին: Նորա վայր ընկնելու վրայ, ինչ ասել կ'ուզի, սենեակը շարժւեց. Գարեջանը, որ քունը տարել էր միւս թախտի վրայ, սենեակի շարժելուց զարթեց. չ'ը գիտենալով թէ Լուարսաբն ինչ դրու թեան մէջ է՝ ձայն տւեց՝ քա՛ Լուարսաբ, լսեցի՞ր, երկրաշարժ էր:

Լուարսաբը դեռ ևս իւր երազով էր զբաղւած, ձայն չ'ուեց, Գարեջանը նստեց և միայն այդ ժամանակ նկատեց, որ Լուարսաբը ընկած է աղիւսների վրայ ապշացած ու տխմարի պէս աչքերը շուած: Գարեջանի գոյնը թուաւ:

— Վա՛յ քո Գարեջանին, այս ի՛նչ է պատահել, չարդ տանէ իմ կենդանի գլուխս:

Լուարսաբը Գարեջանի ասածն էլ չ'ուեց: Նորա գլուխն սկսեց պտույտ գալ և նա կարծում էր թէ այդ բոլորը դեռ ևս երազի շարունակութիւնն է. այդ պատճառով նա ոչ բան էր լսում և ոչ տեսնում, թէպէտև աչքերը շուած դարմանում էր և մոտժում. «չէ որ ինձ թաղեցին, բայց կարծես թէ իմ սենեակումս լինեմ. այս ի՛նչ պէս է պատահել»:

Այդ մոտժումների մէջ ուշքն ու մտքը ցիր ու ցան եղաւ: Այդ պատճառով էլ, փոխանակ պատասխանելու, նա յառեց իւր վախեցած աչքերը Գարեջանին. նա զգում էր թէ տեսնում է իւր կնոջը, բայց միևնոյն ժամանակ չ'էր ուզում հաստատել թէ առաջը Գարեջանն է կանգնած: Գարեջանը սարսափեց, մի դուցէ խելագարւել է, անցաւ նորա մոքովը: Իսկոյն թախտիցը ներքև թուաւ ու վրայ ընկաւ ձգւած Լուարսաբին:

— Ի՛նչ եղաւ քեզ, ցա՛ւդ տանեմ ևս, ցա՛ւդ, ձայն հանիր, հողուդ մատաղ, թէ չէ էլ չ'ը գիտեմ թէ ի՛նչ պէտք է անեմ:

— Կա՛յ... տաաց ու ձեռքը շարժեց Լուարսաբը, իբր թէ ուզում էր հասկացնել թէ «հեռացիր, ուզում եմ դեռ ուշքի գալ»:

Ասաց, ձայնը կտրեց և սկսեց, առանց մի շարժում անելու,

աչքերը չուած և բերանը բաց՝ մոտածել, որ կարողանար մտաբերել ինչ որ հետը պատահել էր: Այնպէս յանկարծ և այն զրու-թեան մէջ զարթողը քիչ քիչ գլխի ընկաւ թէ ինչ էր այդ երազի էութիւնը և ուզեց ամբողջովին ըմբռնել:

—Հոգուդ մեռնե՛մ,—աղաչում էր Դարեջանը. շուտ ասա՛ թէ չէ ահից մեռայ:

Լուարսաբը ուշադրութիւն չը դարձրեց նորա վրայ, նա սկսեց ինքն իրան և բարձր ձայնով՝

—Ես մեռայ: Դարեջանն առաջ լալիս էր, իսկ յետոյ, երբ որ ինձ թաղեցին ու ամենքը ձեռք վերցրին ինձանից, Դարեջանն էլ դաւաճանեց ինձ: Մի՞թէ այդ յոյսն ունէի նրանից. մենակ թողեց ու ինձ հետ չը թաղւեց... Թէ՞ սիրում էր ինձ, թո՞ղ համբերէ՛... այն անհոգի Դաւիթը... այն քաւթար հարսս... պար բռնեցին էլի՞, էլի՞, թո՞ղ համբերեն... Թէ որ մեռած չը լինէի, ես ցոյց կը տայի նրանց... բաց ի՞նչ կարող էի անել, քանի որ մեռած էի...

Նստ աջդիսի բանդագուշանքներ արեց մեր Լուարսաբը: Իսկ Դարեջանը ապուշ ապուշ նայում էր նրան, առանց հասկանալու թէ ի՞նչ է ասում:

—Հոգուդ մեռնե՛մ, Լուարսաբ, —ասաց Դարեջանը դողդողալով. երազո՞ւմն այն ժամանակ դուրս չ'եկաւ, երբ հող թափեցիր վրաս ու մենակ թողիր այն սև հողի տակ:

—Ի՞նչ ես ասում, այ մարդ, ի՞նչ, մի հասկացրու, տեսնե՛մ:

—Ի՞նչ պէտք է հասկացնեմ. դատարի լաց լինելը մի գրոշ չ'արժէ, պէտք է հետս թաղւելի: Ձե՞ս ամաչում, էլ ի՞նչպէս ես երեսիս նայում:

—Վա՛յ, քոռանամ ես ու կուրանա՛մ, ճղաւեց Դարեջանը և դուրս ընկաւ պատշգամբ որ ծառաներին կանչէ, որովհետև նա համոզւեց թէ սատանան աքացի է տւել նրա գլխին ու խելագուրկ արել: Նա ի՞նչ զիտէր թէ Լուարսաբը դեռ ևս իւր երազի հետն է:

—Օգնեցէ՛ք, օգնեցէ՛ք:

Դռուում էր Դարեջանը պատշգամբից, իւր գլխին տալով՝ զլխաբաց ու զզգզած:

—Օգնեցէք, վա՛յ գլխիս, վա՛յ քեզ, քաւթար Դարեջան:

Գոռում էր իշխանուհին ու խփում իր գլխին, ինչքան որ ոյժ ունէր: Լուարսաբը այդ գոռոցի վրայ լիապէս սթափւեց: Նա վեր թռաւ աղիւսներից և այնպէս քրքրւած դուրս ընկաւ, որպէսզի իմանայ թէ ի՞նչ է պատահել Դարեջանին: Դարեջանը՝ Լուարսաբին տեսնելուն պէս՝ կարծելով թէ նա իւր յետևիցն է ընկել, ոտը զցից սանդիստին, սայթաչքւեց նրա վրայ և խրխրալով գլորւեց ներքև: Այդ աղմուկի և վիվլոցի վրայ ծառաները ժողովեցան:

— Բռնեցէ՛ք, կապեցէ՛ք, — գոչում էր կողքերը ջարդած Դարեջանը. բռնեցէ՛ք թէ չէ կ'ուտէ մեզ: Վա՞յ իմ քաւթար գլուխ, այս օրին էլ հասայ, որ մարդս խելագարւեց:

Ճղաւում էր խեղճ իշխանուհին ու տալիս ուժով իր գլխին, կարծես թէ այդ գլխի մեղն էր Լուարսաբի խելագարւելը: Լուարսաբը զարմացաւ. այդ տեսարանը դիտելով՝ նա ցամաքեց. այս անգամ էլ նա էր կարծում թէ իր կինը խելագարւել է: Խեղճը սկսեց լաց լինել. նա փափուկ սրտի տէր էր:

— Ինչ ես գոռում, ա՛՛ կին, — ձայն տւեց նա հեւալով ու տխուր՝ Դարեջանին (ինքն արդէն կատարելապէս ուշքի էր եկել). ո՞վ է խելագարւել, հոգուդ մեռնե՛մ, ես լիովին սթափւեցայ:

Դարեջանը նայեց, տեսաւ որ Լուարսաբը դարձեալ այն Լուարսաբն է, ո՛չ խելագար, ո՛չ խելօք, սչ փլաւ, ոչ չլաւ. բայց էլի մի քիչ կասկածի մէջն էր: Խելագարը մի մի անգամ խելօքանում է, — մտածեց նա իւր սրտում:

— Հապա մի լաւ նայի՛ր ինձ, — ձայն տւեց նա ներքեւից ու աչքերը շռեց:

— Ահա՛, հոգուդ մեռնեմ, — ասաց ու նայեց Լուարսաբը:

— Մի փոքր առաջ ի՞նչեր էիր խօսում:

— Ե՛րբ, ցաւդ տանեմ:

— Աղիւսների վրայ պառկած ժամանակդ:

— Երազ էի տեսել ու աշխատում էի մտաբերել:

— Բայց ի՞նչու. էիր աղիւսների վրայ ձգւել:

— Վատ երազ տեսայ. իբր թէ ինձ թաղում էին և ես ուզեցի գերեզմանից դուրս թռչել. այդ պատճառով թախտից վայր ընկայ:

-- ձի՞շո ես ասում, ցաւդ տանեմ, — բացականչեց Դարեջանը.

վա՛յ, ամօթ ինձ, ամբողջ աշխարհը գլխիս հաւաքեցի, ասելով թէ մարդս խելագաւել է:

Դարեջանը բարձրացաւ վեր Լուարսաբի մօտ և խփոյն խնդաց: Լուարսաբն էլ ատամները կրճտացրեց:

—Մի՞թէ ճիշտ խելագար էիր կարծում ինձ, ցաւդ տանեմ,— հարցրեց Լուարսաբը:

—Ճիշտ խելագար էի կարծում, չարդ տանեմ ես:

—Ա՛յ, Աստուած անիծի, իսկ ես քեզ էի կարծում խելագար: Փա՛ռք Աստուծոյ, երկուսս էլ լաւ ենք: Սանդխտի վրայ որ գլորեցա՛ր:

—Ի՛նչ փնաս. քեզ այսպէս ուշքի վրայ տեսնելով, ամեն բան մոռացայ:

—Ես էլ այնպէս:

—Վոյ, ցաւդ տանեմ, ցա՛ւդ, ճիշտ որ դու խելագարւելիր՝ ես ի՛նչ պէտք է անէի,—ասաց Դարեջանը և, յափշտակած ուրախութիւնից Լուարսաբի սթափւելու վրայ, կմշտեց նրա թուշը:

Լուարսաբի քէֆն եկաւ և, որպէս զի յետ չը մնայ նրանից գզւանքի մէջ, ինքն էլ կմշտեց ու մի քաղցր ձայնով և ժպտալով «ըհը» արտասանեց: Այդպէս անցաւ այդ անցքն էլ:

XI

Լուարսաբը պատմեց նրան այդ երազը, ինչպէս որ եղել էր, գլխից մինչև վերջը: Դարեջանը այնպէս մեկնեց այդ երազը, որ ճիշտ ինն ամսից յետոյ պէտք է զաւակ ունենար:

—Այդ ի՛նչպէս,—հարցրեց Լուարսաբը:

—Դու երազումդ լաց էիր լինում, այնպէ՞ս չէ,—հարցրեց հիմայ Դարեջանը:

—Լաց էի լինում:

—Ե՞ս էլ էի լաց լինում:

—Դո՛ւ էլ:

—Լաց լինելը ուրախութեան նշան է: Ես ու դու ուրիշ ինչ ուրախութիւն պէտք է ունենանք, եթէ ոչ մի զաւակ ծնելը. ուրեմն պէտք է որդի ծնւի մեզ և մեր ուրախութիւնն էլ այդ ձևով կատարւած կը լինի:

—Իրա՛ւ, չէ՞ որ լացը ուրախութեան նշան է: Անպատճառ

ասածիդ պէս կը լինի: Ա՛հ, մեռնեմ ա՛յն երազի հոգուն, թո՛ղ Դաւթի աչքը դուրս գայ: Թո՛ղ հիմա՛յ պարգայ. ա՛խ, Աստուած, դու գիտես հիմա՛յ:

Այդ միջոցին Լամազխատէուլը դուռը բացեց ու ուրախացած ներս ընկաւ սենեակը:

—Աղջիկ-պարոն, աղջիկ-պարոն,—վրայ տւեց աղախինը—Ձամ-չիշէլիի որդու համար, որին կծեց կատաղի շունը, մի բժիշկ-կին են բերել և ասում են թէ ա՛յն կինը գրբացութիւն է և իմանում: Գուցէ կամենաք նրան գիր բաց անել տալ. ասում են թէ ինչոր մարդս սրտումն ունենայ և ինչ նորա ճակատին գրւած լինի՝ իսկոյն կը գուշակէ:

—Այ, շաքարը քո բերանում, իմ Լամազխատէու, շաքարը քո բերանում,—վրայ բերեց ուրախացած Դարեշանը—գնա՛ այս բույէիս այստեղ հրաւիրի՛ր, ասա՛ թէ փող էլ կ'ընծայեն:

Աղախինը շուռ եկաւ ու վազ տւեց:

—Դարեշա՛ն, ցաւդ տանեմ, երազը իրականանում է,—գոչեց ժպտալով ուրախացած Լուարսաբը. վա՛, էլ ի՞նչ ես ուզում, Աստուած ինքն իրան գրբաց է ուղարկում քո դուռդ: Հապա այդ ի՞նչի նշան է:

—Հապա՛, որ քեզ ասում էի ու դու չէիր հաւատում. հապա՛ ինչ յուսով էի քեզ ասում թէ որդի կ'ունենամ: Քանի՛ ժամանակ է որ սիրտս իմաց էր տալիս:

—Իմն էլ շատ ժամանակ է որ իմաց է տալիս, դու մի՛ ասա որ այսպիսի բան է եղել: Ա՛յ, հիմա՛յ դուրս կը գայ Դաւթի աչքը ա՛յ:

—Ինչ մի այնպիսի վիշտ ունին, որ ինձ ստիպեցին հիւանդիս թողնել ու այդպէս շտապով իրանց մօտ կանչեցին:

Հարցնում էր ճանապարհին Լամազխատէուլին մի մարմինը ուր-րած, փոքրիկ, կուչ եկած ու բերանը բաց սառաւ կին:

—Ես ի՛նչ իմանամ. խօ գիտես, նրանք անորդի են...

—Այդ ես առանց քեզ էլ գիտէի,—ընդհատեց նորա խօսքը վարպետութեամբ փորձառու ու նենգաւոր գրբացը:

Յիմար Լամազխատէուլը զարմացաւ. ո՛րտեղից իմացաւ, մոռ-ծեց նա:

— Ուրեմն այն էլ կ'իմանաք, որ քաղաքի գրբացի մօտ մարդ ուղարկեցին ու նա ասել էր թէ Թելեթ գնացէք, — ասաց աղախինը ու նայեց նրան ապշած, որպէս զի տեսնէ թէ նա ի՞նչ կ'ասէ:

— Ի հարկէ, հոգիս, հապա մեր արհեստն ի՞նչ է. հացը դրանով եմ ուտում ու այդպիսի բաներ պէտք է չ'իմանամ, — պատասխանեց վարպետ պառաւը այնպիսի մի միամտութեամբ, կարծես թէ իրօք առաջուց գիտէր:

— Այն էլ գիտե՞ս, որ Թելեթումն էինք:

— Ասացի թէ մեր արհեստն այդ է, որդի: Դրանով ենք ապրում, ի՞նչպէս թէ չ'իմանանք:

Շատ էր ուրախացել գրբացը, որ մի այդպիսի տխմար աղջկան հանդիպեց, որից բաւական կարեւոր տեղեկութիւններ դուրս քաշեց ճանապարհին: Իսկ աղախինը սաստիկ զարմանում էր այդ կնոջ գուշակելու ընդունակութեան վրայ: Ցիմարը ամենեւին մտքովը չ'անցկացրեց, որ ինքն էր նրան ամեն բանի մասին գլխի գցողը և որ առանց իրան նա ոչինչ չէր կարող գիտենալ:

Աղախինը անցկացրեց նրան ախոռի մօտով: Գրբացը աչք ածեց ախոռի շուրջը ու աչքով նշան դրեց մի ինչ որ փոսացած տեղին. «այս լաւ կը լինի», — ասաց նա իւր սրտում:

Մարդ ու կին սպասում էին անհամբերութեամբ գրբացին. վերջը նա էլ եկաւ: Հէնց որ տուն մտաւ ու նրանց զուլ տուեց՝ խկոյն վրայ տուեց հետագայ ճարպիկօրէն մտածւած խօսքերը՝

— Ուրուրին հարցրին՝ ի՞նչը կը գերադասես՝ ձագերդ, թէ երկու ամիս ծարաւ մնալը. — ծարաւ մնալը, պատասխանեց նա: Զորուն հարցրին. դո՞ւ ինչը կը գերադասես. — անորդութիւնը: Զեզ ոչ ոք այդպիսի հարց չի տուել, էլ ինչո՞ւ որդի չէք ունենում, ո՞վ անիծեց ձեզ այդպէս:

Ամուսինները նայեցին միմեանց երեսին զարմացած. ո՞րտեղից իմացաւ նա այդպէս շուտ — մտածեցին նրանք: Լուարսաբն առաջ բերանը բաց պահեց, մինչև գլխի կ'ընկնէր թէ բանն ինչումն է և երբ գլխի ընկաւ՝ վախեցածի պէս երեսը խաչակնքեց ու արտասանեց այնպիսի մի եղանակով, ինչպէս որ մենք սովոր ենք անել կայծակի և որոտման միջոցին:

— Օրհնեա՛լ է, Տէր, քո անո՛ւնդ. այս ի՞նչ եմ լսում ձեր

ցաւը տանեմ... ա' կին, մի՞թէ մեր սրտումն էիր նստած...

Գրբացը նրան չը պատասխանեց. այնպէս էր երևում թէ նա այդպիսի գովասանքներին ամենեւին կարևորութիւն չէր տալիս: Նա շուռ եկաւ ու մի տեսակ հոգածութեամբ ասաց աղախին՝

—Մի քրեղանով ջուր բեր այտոեղ, մի սև կոթաւոր դանակ, մի քիչ էլ ածուխ ու նոր ցորեն:

Մինչև որ աղախինը կը բերէր այդ բաները, մարդ ու կին մնացին այնպէս լեզուները փորերն ընկած: Նրանք կարծում էին թէ այդպիսի ճիշտ գուշակութիւններ անել անկարելի է առանց սատանայի մասնակցութեան: Կարելի՞ է մի՞թէ սատանայի անունը տալ ու ահից լեզուն փորը չը ձգել:

Աղախինը բերեց ամենը: Պառաւը ներքև նստեց, զցեց քրեղանի առաջ մի հատ ցորեն, ձեռքն առաւ դանակն ու ածուխը ու սկսեց շրթունքներն իրար տալ, իբր թէ աղօթում էր: Յետոյ նա աչքը շուրջ ջրի վրայ: Մեր ամուսինները ահով ու պատկառանքով սպասում էին թէ ինչ պէտք է ասէր իրանց բաղդի գիրը:

—Փաղաք մարդ էք ուղարկած եղել զրբացի մօտ. շա'տ լաւ էք արել, — սկսեց սատանայ-պառաւը. զրբացն էլ լաւն է պատահել, ճիշտ է գուշակել, որ Թելեթիցն է եղել:

Հիմա արդէն իսկ որ վախեցան մարդ ու կին, սկսեցին միմեանց երեսին նայել. երբէք նրանք լսած չէին այդպիսի հրաշալի սրտագիտութիւն:

Պառաւ կինը, իբր թէ ամենեւին այդ բաները չը նկատելով, շարունակում է իւր շրթունքների շարժելը ու մի մի ցորենի հատիկ է գցում ջրի մէջ:

—Լա'ւ էք արել, — սկսեց նորից զրբացը—լա'ւ էք արել, որ զրբացին հաւատացել էք ու Թելեթ էք գնացել համբուրելու: Որորմա'՞՞՞ կենայ նրա զօրութիւնը, բաց...

Այտոեղ պառաւն իւր խօսքն ընդհատեց և, իբր թէ կամենալով ջրի մէջ բան կարդալ, աչքն աւելի շուրջ:

—Բայց ի՞նչ, — վշայ բերին մարդ ու կին միաբերան:

—Բայց այն, որ զրբացը կատարեալ գուշակող չէ եղել, մի քիչ պակաս է ունեցել, չի կարողացել բոլորը գուշակել, թէ չէ ինչո՞ւ պէտք է Թելեթը չ'օգնէր ձեզ:

—Յիշո՞ւմ ես, Դարե՛ջան, որ առաջ դու ինձ էիր մեղադրում այդ բանի մէջ, հիմա՞յ դուրս է գալիս որ իմ մեղը չէ եղել, —ասաց Լուարսաբը իւր կնոջը, առանց իւր ապշած աչքը զրբացից հեռացնելու:

—Կա՛ց, ի՞նչ դորա ժամանակն է. այստեղ վախից հոգիս դուրս է գալիս, այս ի՛նչ զարմանալի՛ կին է եղել սա...

Ճիշտ էր ասում Դարե՛ջանը, թէ այնպէս վախեցած էր:

—Այո՛, զրբացի մեղն է, —սկսեց նորից սատանայ պառաւը: Նա որ լաւ գլխի ընկած լինէր, հիմա՞յ երեխան ձեր գոգումը նստած կուեննայիք: Այո՛, նստած կ'ունենայիք, եթէ...

Այստեղ էլ իւր խօսքն ընդհատեց ճարպիկ կինը ու աւելի չոեց իւր աչքը ջրի վրայ: Լուարսաբն ու Դարե՛ջանը ականջ դարձան:

—Այո՛, Թելեթը կարող էր օգնել—ողորմած կենաց նրա զօրութիւնը—Թելեթը կարող էր օգնել, —երկարացրեց նորից զրբացը, առանց իւր աչքը ջրից յետ քաշելու—եթէ միայն ձեր տանը «ջադու»¹⁾ չը լինէր:

Լուարսաբն ու Դարե՛ջանը՝ հանգած ահից՝ միաժամանակ և միաբերան բացականչեցին՝

—Վա՛յ անժամանակ քանդւած օջախ...

—Մի՛ վախենաք. հիմա՞յ այն ջադուն այլ ևս վտանգաւոր չէ, ես նրան ձեռքիս ունեմ:

—Հասկա ցոյց տուր ինձ, թէ որ ձեռքիդ ունիս, —ասաց նրան Լուարսաբը. բայց որովհետեւ ինքը վախենում էր նրան տեսնել՝ դիմեց Դարե՛ջանին. ես ինքս չեմ կարող տեսնել, ես աչքերս կը փակեմ, իսկ դու մի լաւ զննիր նրան:

—Ձէ՛, հոգուդ մեռնեմ, դո՛ւ ինքդ տե՛ս, իսկ ես աչքերս կը փակեմ, —պատասխանեց ահից գոյնը թուած կինը:

—Մի՛ վախենաք, —հանգստացրեց նրանց զրբացը. մի՞թէ ճիշտ ձեռքումս ունիմ ջադուն, ջադուն ձեր բակումն է:

—Ո՛րտեղ է, ձեզ մատա՛ղ լինիմ, ո՛րտեղ. դէհ, տղերք, օգնեցէք, —զոռաց պարոնը:

¹⁾ Մի որ և է հմալւած իր, որով ուղում են կապել սրա նրա բաղդը:

—Ախորի յետև որ մի փոս կայ, ջաղուն այնտեղ է դրած... աւելացրեց հանգիստ կերպով զրբացը:

—Տղերք, շուտով, տղերք, այ ձեր ցաւը տանեմ ես, տղերք, թէ ձեր պարոնից լաւութիւն էք ուզում տեսնել, տղերք, թէ որ չուխէք էք ուզում՝ ախորի յետևը մի փոս կայ... դէ՛, շուտ արէք, տղերք, ձեր ցաւը տանեմ, տղերք...

Գոռում էր սենեակում ահաբեկ եղած Լուարսաբը, իսկ միւս կողմը Պարեջանի դողն էր սկսել ու շրթունքները՝ կապտել. այնուամենայնիւ, նա կարողացաւ զարձեալ ասել իր մարդուն՝

—Այստեղ ի՞նչ ես գոռում, ո՞վ է լսողը. գնա՛ դուրս և ծառաներին ուղարկիր:

—Ձէ՛, հոգուդ մեռնեմ, հիմա՛ց դու դուրս գնա՛, իսկ յետոյ, եթէ ուզենաս, ես կարող եմ քառասուն անգամ էլ դուրս գնալ:

—Դուրս գնա՛, ի՞նչիցն ես վախենում, ջաղուն խօ չի կարող քեզ խեղդել, — ասում էր նրան իշխանուհին, բայց ինքն աւելի էր վախենում:

— Ձէ՛, հոգուդ մեռնեմ, դու գնա՛. ի՞նչ է, թէ Աստուած կը սիրես դու գնա՛, դուրս գնա՛ թէ ինձ կը սիրես:

—Ձե՞ս ամաչում որ դու ինձ, կին արարածիս, ուղարկում ես. դու պէտք է զլխարկ ծածկե՞ս ու մա՞րդ անւանե՞ս:

—Ի՞նչ ժամանակ մարդութիւն է, ի՞նչ ես դուստալիս, ասում են թէ տանս մէջ ջաղու կայ:

—Ես կը կանչեմ ծառաներին, — սաց զրբացը — էլ ի՞նչ էք յուսահատում դրա համար:

—Հա՛, ցաւդ տանեմ, դու կանչիր, մենք խօ, տեսնում ես, թուլացել ենք, — աղաչում էր Լուարսաբը. իսկ հիմա՛ց որ մենք երկուսս սենեակում մնանք՝ խօ ոչինչ:

—Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ:

Գրբացը դուրս գնաց ու ծառաներին ուղարկեց ջաղուն հանելու: Ծառաները շատ ման եկան ախորի չորս կողմը, բայց ոչ մի փոս չը տեսան: Եկան և պարոնին ասացին թէ այնտեղ փոս-մոս չը կայ:

—Վա՛յ գլխիս, — ճչաց Լուարսաբը. տեսէ՛ք, ջաղուն սրանց աչքն էլ է կապել, — ասաց նա. դուք էլ եկէք, որ ձեր աչքով տեսնէք:

—Ձէ՛, հոգուդ մեռնեմ, մենք այնպէս էլ կը հաւատանք քեզ, —

ասաց Նուարսաբը, որ վախենում էր այնտեղ գնալ. առանց մեղ գնալ. դու տես, միևնոյնն է իբր թէ մենք ենք տեսել:

Պատաւ կինը դնաց ծառաների հետ միասին և փոքր միջոցից յետոյ վերադառնաւ մի ինչ որ հին շորի կտորը ձեռքին:

—Այտեղ չը բերե՛ս,—գոռում էր Նուարսաբը և մի անկիւնում թագ կենում—այտեղ մի՛ բեր. այրի՛ր այդտեղ և եթէ:

Ջալուն այրեցին:

XII

Հետեւեալ օրը Նուարսաբը կանչեց իւր մօտնախորդ օրւայ ծառաներին ու մի աջապիսի խօսակցութիւն սկսեց.

—Ճիշտ փոս կար այնտեղ:

—Այո՛, պարոն, ճիշտ կար այնտեղ,—սլառասխանեցին տղերքը, որ արդէն ընտելացած էին համակերպել իրանց տիրոջ հետ:

—Ձէ, ձեր երկու աչքով տեսաք թէ այնպէս:

—Նրկու աչքով, ճիշտ այնպէս, ինչպէս ահա՛ հիմայ քեզ ենք տեսնում:

—Տէր ողորմած Աստուած, այս հասակի մարդ այտեղ եմ՝ ծերացել և ես այնտեղ ոչ մի փոս չէի տեսած... Այսպէս էլ բան կը լինի՞, ինչպէս իմացաւ նա:

—Նորա արհեստն է այդ, ցաւդ տանենք, ու դրանից իմացաւ,—սլառասխանեցին ծառաները:

—Նրկի դորա համար, թէ չէ... ա՛յ Աստուած անիծի... մի ասա՛ցէք՝ դուք մինչև օրս այնտեղ փոս տեսե՞լ էիք:

—Ինչ որ չի եղած, ո՞րտեղից պէտք է տեսնէին,—փնթփըն-թացրեց մի ինքնահաւան երիտասարդ, որ կանգնած էր մի փոքր հեռու, ձեռքը խանշալին դրած. այնտեղ փոքրերը մի քիչ հող են չանգրոտել և այն սատանան փոս է անւանում դրան. ինչո՞ւ են այդպէս զարմանում:

Այդ, ի հարկ է, այնպէս ասաց, որ Նուարսաբը չը լսեց:

—Քեղ ի նշ, — փսփսաց նրան մի տարիքաւոր և փորձաւոր ծերունի, տեսնո՞ւմ ես պարոնն ուրախացաւ, որ այնտեղ փոս է եղած. թո՛ղ նա կարծէ թէ փոս կայ, քեզ ի՛նչ: Մառադ եմ, տէր իմ,—դարձաւ յետոյ պարոնին այդ նենգաւոր ստրուկը—եւ ոչ փոս էի տե-

սել այստեղ և ոչ նորա մասին լսել. պորտո այստեղ եմ կտրել և այս հասակի մարդս հոգիս էլ այստեղ պէտք է յանձնեմ, ցաւդ տանեմ, բայց ձեզ յայտնի պէտք է լինի որ դա պոչաւորի զործ է:

—Մի՞թէ նա պոչ էլ ունէր:

—Ի հարկէ. պոչաւորների տօնի գիշերը՝ ճիակոկոլոբին¹⁾, հեծնում են—այ Աստուած անիծի նրանց—աւելի վրայ ու թռչում իրանց մեծի մօտ: Ասում են թէ Զիդորաշլիլի մայրը աւելի վրայ հեծած բւլխարի մէջ է բարձրանում, ինչպէս ձիու վրայ հեծած:

—Այդ ես էլ եմ լսել: Ի՞նչքան բան կայ աշխարհումս սովորելու, տէր ողորմած Աստուած: Եւ Լուարսաբը խաչակնքեց երեսը: Ուրեմն Զիտուրաշլիլին գրբացութիւն էլ կ'իմանայ, — աւելացրեց նա:

—Ձէ, ամենքը չեն իմանում, ցաւդ տանեմ. երբ որ պոչաւորների տօնի գիշերը նրանք այնպէս ընծաներով գնում են իրանց պետի մօտ, այն պետը դիմում է մէկին ու առում. է՛յ, դո՛ւ, տալիս եմ՝ քեզ գրբացութեան շնորհք, մի ուրիշին ասում է. տալիս եմ՝ քեզ բժշկելու իրաւունք: Այդպէս է լինում նրա մօտ, տէր իմ:

—Երևի այդպէս է, ապա թէ ոչ՝ ի՞նչպէս կարող էր նա իմանալ թէ այստեղ փոս կար: Երևում է խելօք է դրանց պետը:

—Ասում են թէ Սողոմոն իմաստունիցն էլ խելօք է:

—Մի՞թէ չի նկատում, Տէր ողորմած Աստուած, — խաչակնքեց նա երեսը ու մտաւ սկսեակ, Դարեջանի մօտ:

—Լսեցի՞ր, ա՛ կին թէ ի՞նչեր արեց այն անսխտան, անատամ պառաւը, ասաց նա իր կնոջը. պէտք է կարծել որ դա իրանց մեծաւորի առաջին ստորադրեալն է. ա՛, Աստուած անիծի, այս ի՞նչ տեսայ, ձեր ցաւը տանեմ:

—Լա՛ւ, էլ միտս մի՛ բեր թէ Աստուած կը սիրես. մինչև հիմայ ահից դեռ ևս մարմինս փշաքաղւում է:

—Ահա՛ թէ ի՞նչ է նշանակում գուշակող լինել. այսքան բազմութիւնը իմ տանս մէջն է պորտը կտրել ու մինչև օրս դեռ ևս

¹⁾ Այդպէս է կոչւում աւագ—չորեկշաբթի օրւայ կրակ վառելու սովորութիւնը. այդ կրակի վրայից թռչողը իրան ապահովացրած է համարում փտանգների դէմ:

մի մարդ չը գիտէր թէ այնտեղ փոս կար: Այդ ի՞նչ արեց, ձեր ցաւը տանեմ:

—Մեղա՛յ, Աստուծոյ, բայց անկարելի է որ նրա մէջ սատանայ չը լինի նստած:

Սատանայի անունը յիշելիս, մարդ ու կին երեսները խաչալնքեցին ու երեք անգամ թքեցին սատանայի վրայ:

—Իսկ հիմայ... ի՞նչ ասեմ, հիմայ էլ որ որդի չըծնւի մեզ՝ մի չափից դուրս մեծ աստուածային բարկութիւն կը լինի,—ասաց Լուարսաբը:

—Ե՛հ, դու էլ... էլ ինչ խօսք կարող է լինել այդ մասին: Ես այնքան եմ հաւատում, որ կարծես թէ որդիս արդէն գոգումն նստեցրած ունենամ: Ել ի՞նչ ասես, որ չիմացաւ նա... արի՛ ու մի՛ հաւատա:

—Հապա՛, ես էլ դրա համար եմ ասում, է՛... էլ ի՞նչ պէտք է լինէր մեր ճարը, եթէ Աստուած—մեռնե՛մ նրա իմաստութեանը—գրեացութիւնը սահմանած չը լինէր: Ել ո՞վ կարող էր ջադուն գտնել:

Երկուսն էլ լռեցին, բայց և այնպէս երկուսն էլ զմայլում էին իրանց մտքում երեկայ հրաշալի դէպքի վրայ: Վերջն էլի Լուարսաբն սկսեց.

—Դարեջան, չը լինի թէ ջրո՞ւմն էր տեսնում նա, հը՞, դու ի՞նչ կ'ասես:

—Կարելի է որ ճի՛շտ... դու չը մեռնես, հէնց ջրումն է եղել տեսնելիս:

—Ինչ ուզում ես ասա՛, բայց ես այնպէս եմ համոզւած:

—Աստուծոն է յայտնի, գուցէ ճիշտ այդպէս լինի:

—Ի՞նչ ասեմ, ես մի այդպիսի կասկած ունեմ:

—Քո արևը, որ այդպէս կը լինի:

—Ի՞նչ ասեմ, խելքս այդպէս կտրեց:

—Իմ սիրտս էլ է այդպէս իմաց տալիս, Լուարսաբի արևը:

—Չը լինի այն էր, որ ցորենի հատիկները ջուրը գցելիս ինչոր շրջաններ էր կազմւում:

—Կարելի է որ այդպէս էր, ճիշտ այդ կը լինէր:

—Ի՞նչ չայդ:

—Քո ասածը:

—Ձէ՞ որ ասացի, — վրայ բերեց Լուարսաբը՝ ուրախացած իւր ճիշտ զուշակութեան վրայ. ճիշդ այդպէս պէտք է լինի, թէ չէ այն կինը խօսատանայ չէր, որ այդպիսի հրաշքներ գործէր:

—Այդպէս պէտք է լինի, թէև — մեղայ Աստուծո՛ւ — ես սատանայութիւն համարեցի:

—Ձէ՛, զու չը մեռնես. ի՞նչպիսի սատանայ էր որ պոզեր չունէր: Սատանան պէտք է պոզեր ունենայ:

—Ե՛հ, մի՞թէ այդ ես էլ չը գիտեմ, այնպէս մոքովս անցաւ:

—Հա՛, այդ ուրիշ բան է:

Երկուսն էլ լռեցին, երկուսն էլ համոզեցան որ ինչ որ երէկ՝ գրբացի ներկայութեամբ՝ անհասկանալի էր իրանց, այն այսօր գուշակեցին ու հասկացան:

—Բայց ե՛ս էի գուշակողը, գիտե՞ս, — պարծեցաւ Լուարսաբը: Թէպէտև Դարեջանը սիրում էր Լուարսաբին, բայց և այնպէս նա կամենում էր որ գուշակողի անունը ինքը վայելէ և ոչ թէ Լուարսաբը. մարդս յիմար թէ խելօք՝ միշտ ինքնասէր է:

—Մի՞թէ ես էլ չէի կարող գուշակել, եթէ ուզէի, — վրայ բերեց Դարեջանը. չէի ուզում, թէ չէ ես երէկ և եթ գուշակած պրծած էի:

—Հիմայ էլ դրա մասին կ'երկարացնես:

—Հաւատա՛, ճիշտ եմ ասում:

—Ե՛հ, քեզ հետ խօսես չի կարելի. ինքը Սողոմոն իմաստուն էլ որ գայ, իսկոյն կ'ասես՝ «ես քեզանից խելօք եմ»: Հիմայ ինչ կը լինի որ այս մի անգամ էլ զու զիջողութիւն անես: Օտար խօսեմ, չէ՞ որ քո մարդդ եմ:

Ել չը գիտեմ, զիջում արեց Դարեջանը թէ ոչ, գիտեմ միայն որ Լուարսաբը խիստ նեղացաւ Դարեջանի բժականորութիւնից:

XIII

Գրբացը շատ համոզեցուցիչ կերպով ամուսիններին հաւատացրեց, թէ նրանք զաւակ պիտի ունենան: Այդ յոյսի դէմ նրանք ամենափոքր կասկած էլ չէին ընդունի: Այդ հաւատը մինչև այնտեղ հասաւ, որ մի գեղեցիկ օր Դարեջան այնպէս կարծեց, թէ փորումը

երեխայ շարժեց: Ինչ ասել կուզի որ ուրախացած իշխանուհին իսկոյն և եթ Նուարսաբին աւետեց:

—Իրաւ շարժւե՞ց,—վրայ բերեց ուրախութիւնից խելքը կորցրած Նուարսաբը:

—Ի՛նչ ես ասում, չարող տանեմ ես... քիչ էր մնում որ ծանրաբարոյ տեղովս ուրախութիւնից թռչկոտէի. բայց իսկոյն յիշեցի որ փորս կարող է աւերւել,—և դու դեռ էլի չե՞ս հաւատում:

—Վո՛յ, հոգիդ ուտեմ ե՛ս, ապրես որ չես վեր թռչել, թէ չէ փորդ կ'աւերւէր: Ի՞նչպէս կարողացար այն ուրախութեան մէջ այդքանը միտդ բերել: Իսկ ես—Աստուած վկայ—վեր կը թռչէի և այն էլ այնպէս, որ եթէ վայր դրմիայի, վարունդի պէս կը տաքւէի: Դաւթի աչքը թո՛ղ դուրս գա՛յ. թո՛ղ գայ և պարզայ հիմա՛յ: Որ այդպէս է, մենք այսօր մի լաւ քէֆ անենք, մի լաւ կարմիր գինի բաց անել տանք, որպէս զի մեր որդու կենացը խմենք: Ուռուա՛, դուաց Նուարսաբը և որովհետեւ իւր սովորութեան համաձայն նա պառկած էր թախտի վրայ մէջքի վրայ՝ մի ոտը վեր բարձրացրեց և մինչև որ «ուռան» չ'աւարտեց, ոտը չ'իջեցրեց:

Այդ պատահեց ճաշելու մօտերքը: Բացանել տւին կարմիր գինին և ամուսինները, լի հաւատով թէ ժառանգ պէտք է ունենան և Դաւթենց աչքը պէտք է դրանով հանեն—ճաշի վրայ մի լաւ ուրախութիւն քաշեցին: Շատ զւարթացաւ մանաւանդ Նուարսաբը ու մի լաւ հարբեց: Ելիսաբէդն ասում էր թէ Դարեջանը սիրում էր գինի խմել. այդ չը գիտեմ, բայց այն ճաշին նա էլ վայելեց մի երկու դաւաթ: Նուարսաբը նախ կուլ տւեց երեք դաւաթ իրարու վրայ դեռ ևս չը ծնւած երեխայի կենացը և «Ալավերդին» էլ Դարեջանի մօտ գնաց: Թէպէտեւ սա էլ մի քիչ խմած էր, բայց և այնպէս կանացիութեան պատիւը պահելով, բաժակը վերցրեց, բայց ամբողջը չը խմեց:

—Խմի՛ր, ցաւդ տանեմ—ասում էր հարբած Նուարսաբը—հիմայ քէֆս մի՛ փչացնիլ: Ի՞նչպէս կարելի է որ մեր որդու կենացը չը խմես. ես ու դու էլ որ չը խմենք՝ հապա ո՞վ պէտք է խմի. Աստուած մեզանից կը վիրաւորւի, կասի թէ նրանց որդի եմ տալիս ու նրանք նորա կենացը չեն խմում. մի՛ բարկացնի ողորմած Աստու-

ծուն, հազիւ հազ մի լաւ աչքով է նայել մեզ վրայ: Իմ քէֆն էլ մի՛ խանգարիր, խմիր, թէ ինձ կը սիրես:

Ասաց ու նորից դէմ տւեց նրան բաժակը:

Դարեջանը ընդունեց բաժակը. բայց աջնպիսի մի ամօթխածու-թեամբ, աչքերի խաղով ու համեղ ժպիտով, որ ես խնդն գլխի ընկալ թէ իշխանուհին առանց այդ էլ արդէն կոնծած էր: Ընդունեց և կուլուեց: Մի ծիծաղելի բան էր իշխանուհին. գինին հեռզհեռէ նրան կալում էր, թշերը կարմրատակել էին, բերանին կնքւել էր մի ժպիտ, որ նրանից չէր հեռանում, ներքւի շրթունքը վայր էր իջել ու բերանից ջուր կաթեցնում—մի խօսքով Դարեջանը քէֆով էր:

Լուարսաբն հարբեց: Արձակեց գինուց թուլացած իւր լեզւի սանձը ու սկսեց անխելք անխելք զուրս տալ: Դարեջանը շարունակ գլուխը տմբտմբացնում էր ու ծիծաղում:

—Վախեթի հոգի՛ն սիրեմ ես,—ասում էր հարբած Լուարսաբը, լեզուն կապ գցելով,—դա որ չը լինէր՝ այս գինին էլ չէր լինի. այն ժամանակ ես էլ ի՞նչացու կը լինէի. էլ ո՞վ կը յիշէր իմ հուշակած անունը: Եթէ այսօր որ և է տեղ Լուարսաբ անունը յիշում է՝ այս գինուց պէտք է շնորհակալ կենամ դորա համար. թէ այսօր ես մարդ եմ՝ ահա՛ այս սև խաղողի հեղուկով եմ մարդ: Իմ չափ խմող ամբողջ Վրաստանում չը կայ: Նս որ երգել իմանայի՛ր ամբողջ Վախեթի գինին ինձ չէր յաղթի. ցաւն այդ է որ չը գիտեմ, է՛: Երգը գինին մարսել է տալիս, ապա թէ ոչ ուրիշ կողմից ի՞նչս է պակաս. ստամոքսս լաւ խմողի ստամոքս է, մինչև չորս չափ կարող է տանել: Դու խօ յիշո՞ւմ ես այն իմէրէլին որ եկաւ այստեղ, իբրև Դադիանիի «հաւատարմատար»: Նա ոչ թէ «հաւատարմատար» էր—դու չը մեռնես, որ չէ—այլ նրան Իմերեթից զօրով ուղարկել էին այստեղ, ասելով թէ զնա Վախեթ, այնտեղ Լուարսաբ Թաթարիձէ անունով մի դև մարդ կայ, երանի՛ր դու մի նրան հարբեցնես՝ կէս Իմերեթը քեզ կը տանք: Ինձ տեսնելուն պէս, նա հասկացաւ թէ ինչ պտուղ եմ ես, այդ պատճառով իրան «հաւատարմատար» կոչեց, որպէս զի իւր անունը չը կոտրի: Պարծանք չը համարես, բայց իմ անունը մինչև Թուրքաստան է դուրս գնացած, գովասանքս մինչև Իմերեթ հասած: Նւ ես, այս անշնորհք Լուարսաբդ, այն տեղն

Հասցրի այն ցանցառ իմերէլին, որ, որ... մի զլուխ իմ անունով էր երգւում: Նա ինքն իր բերանով ասաց ինձ. «դե ես դու»: Նա մատու էլ ոլորեց ու ականջիս փսփսաց. «գրաւ տարար, կէս Իմերէթը քոնը պէտք է լինի»: Ինչ ասել կուզի, եթէ ես գանգաւ տայի, կեսը դուրս կը բերէի, բայց այն ժամանակ ինչպէս էր պէտք Իմերէթը, քանի որ մեր պապական կալւածներն էլ անտէր էին մնում: Սակայն Հիմայ այլ ես անտէր չեմ մնալու, մատաղ լինեմ ես քո փորիդ, Հիմայ այնտեղ մի փոքրիկ Թաթքարիձէ ունիս նստացրած, որ կարծեմ արդէն կարմիր գինու մէջ ձգվում է: Մհ, ցաւդ տանեմ, արի՛ մի այդ քո քնքշիկ շրթունքներդ ծծե՛մ... Հիմայ խօսողի ունեցանք, ե՛կ մի քիչ էլ դորա հարսանիքի վրայ մտածենք: Գիտե՞ս ինչ, Գարեջան. դու խօսմատուն կին ես ու ոչ էլ ես եմ—փառք Աստուծոյ, տիմար. հէնց որ տասնըորս տարեկան դառնայ թէ չէ, շուտով կը դառնայ, դու մէկ ձեռաց հաշիւի, թէ երբ կը դառնայ—պսակե՛նք: Ինչ հարկ կայ երկար սպասել: Գու խօսնալատաւ մի «լեզգիներէ» կը պարես, ես էլ, քո արեւը, մէկ այնպէս վեր ու վայր թռչկոտեմ, որ ահագին թող բարձրացնեմ... Գիտե՞ս յետոյ ինչ պատասխանեցի ես այն յաղթած իմերէլին. «գնա՛, ասացի, ե ուր որ քոնդ ասես՝ այնտեղ էլ իմն ասա՛. իմերէլներին էլ կասես որ, ինչ որ իրանց վայրի խաղողից հիւթ դուրս կը գայ՝ ինձ մի խմելու հերիք չի գայ. ահա՛ մենք այսպիսի մարդիկ ենք, ասացի, կախեթեցիներս: Հապա՞... լա՛ւ եմ ասել թէ չէ, թէ Աստուածդ կը սիրես:

—Լաւ ու պատուական:

—Ուրեմն արի մի անգամ էլ ծծեմ՝ այդ քո ելակի նման թշերդ: Մեր որդու հարսանիքին խօս լեզգիներէ կը պարես:

—Ի՞նչու չէ:

—Հա՛, քեզ մատաղ լինեմ: Արի, գիտե՞ս ինչ անենք. երևակայե՛նք թէ Հիմայ հարսանիք է. դէհ, հապա... մէկ քո սիրած «դիպուր»... ¹⁾ ես էլ դորա համապատասխան երգը կ'երգեմ: Թէ ինձ կը սիրես, պարիր, իբրեւ թէ հարսանիք է: Ուզում ես թո՛ղ էզգիներէ լինի, լա՛ւ. դէ՛հ, շուտ... Զուպրի-շուպար, շուպրի-շու-

¹⁾ Կախեթեցոց սովորակար մի պար է, լեզգիներէից տարրեր:

պար, չուպրի Դարեջա'ն, ուռռա'... աղա', ուռռա'... ես կախեթու
հո-ո-գուն մա-ա-տա-ղ լի-ի-նեմ... որ կո-ո-ն-ծում է թա-ա-սով
գի-ինի... ես այն իմերելի... Դաւիթի... աչքը... կուրանայ... ուռ-
ռա'... Զուռմ էր աչքակէս հարբած Լուարսաբը ու զուրս տալիս
զանազան բաներ, մինչև որ նորա քունը տարաւ այդ զառանցանք-
ների մէջ:

XIV

Միթէ չը պէտք է վերջացնես, —կը հարցնէ ինձ նեղացած և
գուցէ բարկացած ընթերցողը: Ինչպէս չէ, կը վերջացնեմ, բայց գի-
տէ՞ք ի՞նչով. նրանով, որ Լուարսաբի բաղդը կը խորտակուի: Եթէ մի
այդպիսի հաստատուն բաղդ կարող է խորտակել՝ այլ ևս ի՞նչ պէտք
է համարել անխորտակելի աշխարհումս, —կը բացականչէ ինձ հետ
միասին վհառած ընթերցողը:

Միմիայն աշխարհս է, ընթերցող, անխորտակելի և մէկ էլ մի
սիրուն, իմաստուն վրացական առած. «երջանիկ է հայրենիքը, երբ
որդին հօրից յառաջադէմ է»: Ապա թէ ոչ՝ «մի՛ շեղւիր հին ճա-
նապարհից» առածը Զինաստանից է ներս պրծել մեզ մօտ և ինչ որ
չինական գոյն ունի. նա, ինչ ասել կուզի, անպատճառ մի օր
կը խորտակուի Աստու և քո ողորմութեամբ, ո՛վ հնասէր, բայց և
այնպէս դարձեալ իմ սիրելի, վրացի մա՛րդ...

Անցաւ բաւական ժամանակ և այս ունայն երկրագնդի անընդ-
հատ շարժումը շատ բան փոխեց մայր-երկրի երեսին: Նրանց որդի
չը ծնեց: Դարեջանը մի պառաւ կին-բժիշկ գտաւ ու սկսեց դե-
ղեր ընդունել: Բժիշկ կէնը մի ինչ որ դեղ տւեց, ամբողջ երկու շա-
բաթ խմացրեց ու երբորդին՝ Դարեջանի ոտերը ձգել տւեց: Խեղճ
Լուարսաբը մնաց այրի: Նա միրուք թողեց, սևեր հագաւ և իւր
ամբողջ երջանկութիւնը թաղեց Դարեջանի հետ: Միայն երկու մսի-
թարութիւն մնաց նրան այս լացնատարած աշխարհում: Խաւովինը՝
ախորժակ, իսկ երկրորդը այն, որ Լամաղիսսէուլին նստեցրած ունէր
իւր ոտերի մօտ, որ մարտում էր իւր պարոնի ոտի թաթն ու ոլոզը
ու աչքպիսով քնացնում նրան՝ նորա քունը տանելիս: Այդ էր նրան
միակ սփոփողը, մինչդեռ նորա փառաւոր փորը վայր իջաւ, այն
կարմիր թշերը զեղնեցին, այն խոշոր եզան-աչքերը անախորժ կեր-

պով թառամեցա՛ն, այն երեքծալ կղակը թզան չրի պէս դարձաւ, այն իւր սովորական, իրան միայն յատուկ, ժպիտը դէմքից անհետացաւ—մի խօսքով ա՛յն կտրին՝ տղամարդը փչացա՛ւ: Վիշտն այնպէս գիտէ: Վերջը, այլակերպութեան տօնի օրը, իւր կնքահայրը, սատանի պէս, կէս լիւր սունկ բերեց նրան ընծայ: Վշտից, զորս զուպասուիրեցեր, մի լաւ լափեց այդ սունկը, աղիքների բորբոքում առացաւ ու ի Տէր հանդեաւ:

Մեռաւ Լուարսաբը, ինչպէս մեռնում են շատերը մեզանից, որոնք ոչ իրանց ապրելով են մի բան աւելացնում աշխարհին և ոչ մեռնելով՝ պակասեցնում:

Ջնջեց երկրիս երեսից այդ երկու անձնաւորութիւնների կեանքի հետքը: Ի՞նչու էին եկել ու ի՞նչու գնացին. մի՞թէ նրանք կէս դար նորա համար ապրեցան, որ չորս հատ տախտակ ու երեք զազ զետին ձեռք բերէին: Կամ թէ քարի վրայ գրել տալին, թէ «մինչև 18... թւականը ապրում էին իշխան Լուարսաբ Թաթքարիձէն ու նորա ամուսին—իշխանուհի Գարեջանը ու յետոյ վախճանեցան»: Իսկ ուրիշ ի՞նչ կարող է մեզ ծանուցանել թէ զրանք մի ժամանակ եղել են ու ապրել այս աշխարհում: «Կարդացո՛ղ, թողութիւն արէք»—գրւած է նորա տապանաքարին: Մի՞թէ կէս դար նորա համար ապրեցան, որ վերջն էլ «թողութիւն» խնդրեն: Ես հիմա՞յ եմ հասկանում թէ ի՞նչու հնուց ի վեր վրացու տապանաքարի վրայ «թողութիւն արէք» է գրւած լինում: Այդ ներելու և խղճալու սովորութիւնը ունեցել է իւր միտքն ու հիմքը, բայց ես չեմ թարգմանի, ընթերցող. թէ լաւ սրտի ու մտքի տէր ես, ինքդ էլ կարող ես գլխի ընկնել, իսկ եթէ ոչ՝ ասելն էլ աւելորդ է: Ի զուր պէտք է սիրտդ ցաւացնեմ ու բարկացնեմ, իսկ այդ բարկութիւնը կարող է աչքերդ այնպէս կապել, որ եթէ մի ուրիշի սիրտը քեզանից էլ աւելի ցաւի՝ նրա խօսքերը դաւաճանութիւն կը համարես:

Ես վերջացրի, իսկ դու ինչ ուզես արա՛, ընթերցող: Ուզում ես բա՛ց, երբ կարդաս սո՛յն պատմութիւնը: Երկուսի՛ փաստերն էլ կարող ես այս գրւածքում գտնել: Եթէ երբևիցէ նայել ես շուրջդ ու տեսածիդ վրայ գատողութիւնդ վարժեցրել, զիտած կը լինես որ յաճախ նոյն և մի նիւթը մէկին ծիծաղացնում է, միւսին լացեցնում: Ես տեսայ մի օր մի պառաւ, աղքատ, մերկ, ոտերը տոպ-

որքած կին: Ո՞վ գիտէ թէ ինչ տեսակ մի դժբաղդութիւնից նա իւր գլուխը արբեցութեան էր տւել ու այդ արբեցութեան մէջ ընդմիջա կորցրել իւր մարդութիւնն ու աղամորդութիւնը: Նստեսել եմ թէ ինչպէս քաղաքի տղերքը բռնում էին նրան ու մի հինգ-գրոշանոց տալով՝ պամպուլի սկս խաղացնում: Նստեսել եմ, որ դրանցից շատերը ծիծաղել են, իսկ մի քանիսն էլ՝ ողորմելի կնոջ այդ օրինակ դրութիւնը տեսնելով՝ իրանց սրտումը լաց եղել: Ո՞վ էր դրանցից աւելի արդարը. ծիծաղողը, թէ լաց եղողը: Նրկումն էլ, որովհետեւ առաջինները միմիայն իրանց աչքով էին տեսնում և աչքի համար, արդարեւ, ծիծաղելի էր: Իսկ միւսները տեսնում էին համ' աչքով, համ' մտքով, և դժւար թէ մտքում ծիծաղը գար: Ուրեմն երևում է, որ և մի նոցն զէպքը կարող է համ' ծիծաղելի համ' ողբալի լինել, նայելով թէ մարդն ինչ յատկութեան տէր է: Եթէ այնքան կամքի ոյժ կ'ունենաս որ ամենազառն ճշմարտութեանն էլ կարողանաս բաց ձակառով նայել ու թշուախն և մոլորածին խղճով՝ այդպիսի ծիծաղելի զէպքերը աւելի յաճախ լացացնել էլ կը տան քեզ. իսկ եթէ ոչ՝—ծիծաղի՛ր ինչքան սիրույ ուղի: Ծիծաղի՛ր ու հետն էլ բարկացի՛ր այս գրւած քիչ հեղինակի վրայ ու բամբասիր ինձ—չէ՞ որ դու սովոր ես բամբասել—իբր թէ ես դաւաճանում եմ վրացութեան, որովհետեւ պատմում եմ քեզ նրա ծիծաղելի գործերը ու չեմ ծածկում մի քանի կարճամիտ հայրենասէրների նման: Գիտեմ, ընթերցող, որ ձեր մէջ, մեր դժբաղդութիւնից, քիչ կը գտնենն այնպիսիներ, որ ճշմարիտ խօսքի վրայ ուշադրութիւն դարձնեն. գիտեմ, բայց և այնպէս կ'ասեմ քեզ երեսիդ, իբրեւ քեզ սիրող, որ Լուսասան և Դարեջանը քո գոգումդ են ծնւել ու քո ստիկքով մնւել: Ուզում ես նեղացիր ինձանից, ուզում ես չէ: Նրբ նրանց վրայ ծիծաղում ես, նոցնն է թէ զլխիդ վրայ ես ծիծաղում: Իսկ երբ լաց լինում—դա լաւ նշան է. երևում է, վշտանում ես, որ մենք այդպէս ենք, երևում է, որ ուղղւելու ցանկութիւնդ թւաւորւում է: Տա՛յ Աստուած, որ այդպէս լինի:

Եթէ ես քեզ սիրում եմ, ընթերցող, այդ նրա համար է, որ չոյս ունեմ թէ ուղղւելու մտադրութիւնը այսօր թէ վաղը պէտք է զարթնի քո մէջ: Այդ յոյսը մի՛ խլիր ինձանից, մի՛ կարծիր թէ այս վէպի նպատակն է քեզ բարկացնել. նա ուզում է միայն քեզ ցոյց

տալ—ինչքան որ ինքը կարողութիւն ունի—քո պակասաւոր ու վատ կողմերը, որպէս զի դիտենաս թէ ինչդ պէտք է ուղղես: Մինչև որ հայելու մէջ չը նայես կամ մի ուրիշը չը նկատէ, խօսես կարող իմանալ թէ դէմքիդ վրայ մի անկարգ բան կայ: Թող այս վէպը հայելի լինի, իսկ ես—եթէ կ'ուզես—նկատողը: Ուշադրութեամբ նայիր մէջը, որպէսզի բան նկատես: Բայց պէտք է այն էլ իմանաս, որ միայն թշնամիդ կարող է ծածկել, եթէ երեսիդ վրայ անկարգ բան տեսնէ, իսկ բարեկամդ իսկոյն հայելի կը բերի քեզ համար, որպէս զի ուղղես ու հասարակութեան մէջ չ'ամաչես: Ես էլ քեզ հետ բարեկամի պէս վարեցայ, հայելի բերի: Մի՞թէ պէտք է դրա համար խռովես ինձանից. ի՞նչ անենք թէ հայելիս կոտորած ու բծաւոր դուրս կը գայ. ես տւի ան, ինչ որ ունէի. ինչպէս որ կարողացայ, այնպէս ծառայեցի. բայց եթէ, ի վերայ այսօր ամենայնի, զարձեալ ուղում ես խռոված կենալ—քո կամքդ է: Ես քո խռովելուց չեմ վախենում, այլ միայն այն ժամանակ կը վհատեմ, երբ նկատեմ թէ հիասթափուել եմ քո մէջ, որ դու այն չես եղել ինչ որ ես կարծում էի: Այն ժամանակ ես, ձեռքերս խաչած, միմիայն այս կ'ասեմ՝ ես կանչեցի, իսկ կը լուսանայ թէ ոչ—այդ Աստուծոն է յայտնի: Եթէ դու չը խռովէիր, մենք շուտ կարող էինք գուշակել թէ երբ պէտք է լինէր այդ լուսանալը:

Ուրիշ կողմից ողջ մնաք ու ներողամտութեամբ չիշեցէք ձեր խոնարհ ծառային:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և յուզւում,
Ես մնում եմ անշարժ, ինչպէս մի արձան,
Միտքս թռչում դէպի երկինք և սուզւում
Տիեզերքի խորութեան մէջ անսահման:

Ամփոփում է յանկարծ երկիր բովանդակ,
Եւ սիրատենչ կուսի կուրծքին է փարում.
Խոնարհւելով իջնում մինչև ոտնատակ,
Աշխատողի տխուր ճակատը համբուրում:

Յետ է թռչում և մոլորած դեգերում
Քաղցրայուշիկ խոր անցեալի լուռ ծոցում,
Եւ թրթռում արդէն լռած երգերում,
Սառն ու տխուր շիրիմները շօշափում:

Հետաքրքիր ցանկութիւնով թևառած
Ապագայի մթութեան մէջ խարխափում,
Եւ, մի սաստիկ տենչով լեցուն, սալառնած
Երանութեան սահմանները թևածում:

Թռչում է միտքս,
Կորչում է միտքս,
Եւ չեմ հասկանում՝
Ինչ եմ ցանկանում:

ՄԻԿՐՈԲՆԵՐԸ

Ո. ԲԱԼԱՂԵԱՆԻ

II

Լիբիլիի վարդապետութիւնը ֆերմենտացիայի մասին: Պաստէօրի փորձերը: Saccharomyces: Mycoderma aceti: Vibrion: Գեանի ամենանշանաւոր միկրորոններից մէկը: Տաքափոխիկ հիւանդութիւնների պատճառը: Անդհանուր հայեացք միկրոօրգանիզմի վերայ:

Ծանօթանալով միկրորոնների կեանքի հետ, գիտնականները հետաքրքրեցան ալն զերով, որ կատարում են ալդ մանր էակները: Նւ ճշմարիտ, ինչ է նշանակում, որ ամեն մի փչացող կամ առհասարակ փոփոխւող նիւթի մէջ գտնւում են մեծ թւով բակտերիաներ:

Նրբ գինին լանկարծ սկսում է դառնանալ, քաղախել, մի խօսքով սկսում է խորին կերպով փոփոխւել, վերցնելով ալդ գինուցը մի կաթիլ և զիտելով միկրոսկոպի տակ, մենք կը տեսնենք, որ ալդ գինին պարունակում է իւր մէջ անթիւ միկրորոններ:

Նրբ խաղողի չիրան, ալդ քաղցր և թանձր հեղուկը, սկսում է «եփ գար» և երեք չորս օրից վատ, կորցնելով իւր քաղցրութիւնը և թանձրութիւնը, ստանում է նոր չափութիւններ, դժւար չէ նկատել, որ ալդ փոփոխող հեղուկի մէջ ներկայ են բազմաթիւ մանր էակներ:

Նրբ մի որ և է անասունի դիակ սկսում է լուծւել, արտադրելով անտանկիլի գաղեր, համողած եղէք, որ կը դառնէք ալդ դիակի վերայ անհամար բակտերիաներ և ալն:

Հարցը նրանումն է թէ արդեօք բակտերիաները մի որ և է կերպով մասնակցում են նիւթերի վերափոխւալ փոփոխութիւններին, թէ ընդհակառակը՝ նրանց ներկայ լինելը բոլորովին պատահական է: Ուրիշ խօսքերով ալդ փոփոխութիւնները կարող էին կատարւել առանց միկրորոնների, թէ ոչ:

Նրանքի գերմանացի քիմիկոս Լիբիլիսը, խօսելով նույն հարցի մասին,

վճռողական կերպով չափոնեց, որ վերալիշեալ փոփոխութիւնները բոլորովին անկախ են կենդանի էակների ներկալ լինելուցը: Նորա կարծիքով, միկրոբները պատահմամբ են գտնւում փոփոխուող նիւթերի մէջ:

Ի գէպ է ասել, որ Նիքիսը աչնալիսի մեծ ծառադուրթիւններ էր մատուցել գիտութեանը, նա աչնալիսի երեւելի քիմիկոսի հուշակ էր ստացել գիտնականների մէջ, որ նորա կարծիքը իշխում էր գիտութեան մէջ: Նորա կարծիքը մինչև անգամ ջնջում էր միւս գիտնականների մտքերը. սաստիկ վտանգաւոր էր համարւում Նիքիսին հակառակ մտքեր չափոնելը: Այդ էր պատճառը, որ փոփոխուող նիւթերին վերաբերեալ Նիքիսի մտքերը չուտով գրականցին բոլոր միւս գիտնականներին: Նորա վարդապետութիւնը դարձաւ, ինչպէս ասում են, գիտութեան վերջին խօսքը:

Աչապէս էր իրերի գրութիւնը, երբ չանկարծ առաջ եկաւ մի գիտնական և համարձակ կերպով իրան չափոնեց իբրև հակառակորդ Նիքիսի վարդապետութեան: Այդ գիտնականը Նոյն Պատուէօրն էր, որ մի քանի տարի դրանից առաջ խորտակել էր «ինքնակամ ծագման» թէօրիան: Կարծես ալ մարդուն վիճակւած էր իւր բոլոր կեանքում փշրել մեծ գիտական նախապաշարմունքներ:

Պատուէօրը վէճի հրաւիրեց Նիքիսին, որը և շտապեց ընդունել ալդ հրաւերը: Այժմ առանձին կարեորութիւն չը կալ հետեւ ալդ վիճաբանութիւնների բոլոր մոմենտներին: Բալց մի քանի գլխաւոր կէտերի վերաջ կանգ առնելը անհրաժեշտ է:

Վէճը գլխաւորապէս վերաբերւում էր աչն երեւութներին, որոնք նկատւում են խաղողի չիրալի կամ գարեջրի չիրալի եփւելու ժամանակ:

Քիմիական տեսակէտից փոփոխութիւնը, որ կատարւում է չիրալի հետ եփման ժամանակ, կապւում է հետեւալ հասարակ իրողութեան մէջ:

Շիրալի մէջ կալ բաւականի շատ չաքար, որի պատճառով հէնց չիրան լինում է քաղցր և թանձր: Նրբ սկսւում է եփումը, չաքարը լուծւում է երկու աւելի հասարակ նիւթերի, աչն է ալկոհոլի և ածխաթթւատի: Ուրեմն եփման ժամանակ չաքարը կամաց կամաց անհետանում է, իսկ անհետացած չաքարի քանակութեան համեմատ գոյանում են ածխաթթւատ և ալկոհոլ:

Ածխաթթւատը, դալ լինելով, արագութեամբ դուրս է գալիս հեղուկից: Գուրս թռչող դալը սաստիկ չարժում է հեղուկը աչնալէս, ինչպէս չարժում է գոլորշին՝ դուրս թռչելով եփ եկող ջրից: Այդ արտաքին նմանութիւնն է պատճառը, որ չիրալի փոփոխութիւնը Նոյնպէս անւանել են «եփում»:

Աչապէս ուրեմն չաքարից դոյացած նիւթերից մնում է հեղուկի մէջ միայն ալկոհոլը, իսկ ածխաթթւատը անհետանում է: Նրբ եփ դալը վերջանում է, աչն ժամանակ հեղուկի մէջ ըստ մեծի մասին էլ չի լինում չա-

քար, իսկ վերջինի փոխարէն լինում է ալկոհոլ: Այդ ժամանակից սկսած հեղուկը անւանւում է գինի:

Բայց քիմիայից չափոնի է, որ չաքարը ինքն ըստ ինքեան, առանց արտաքին ուժի, չի լուծուում: Ուրեմն այն ինչ արտաքին ուժ է, որը լուծում է չաքարը շիրալի մէջ:

Ահա այդ ուժն էր, որի մասին տարբեր կարծիքներ էին չափոնում Լիբիխը և Պատտերը:

Վաղուց արդէն բոլոր դարեջուր պատրաստողներին չափոնի էր, որ դարեջրի շիրան եւ տալու համար հարկաւոր է շիրալի մէջ ածել մի նիւթ, որին անւանում էին ֆերմենտ:

Ուրեմն եւի գալու պատճառները կամ, աւելի լաւ է ասել, չաքարի լուծման պատճառը պէտք էր որոնել հէնց այդ ֆերմենտի մէջ, որովհետեւ դա էր եւի ածողը:

Նրբ սկսեցին միկրոսկոպի տակ քննել եւիտուղ նիւթը կամ ֆերմենտը, տեսան որ նա բաղկացած է անթիւ մանր օրգանիզմներից: Խաղողի շիրալի մէջ նոյնպէս գտան եւիման ժամանակ միենոյն օրգանիզմները մեծ քանակութեամբ, թէև այս դէպքում մարդիկ ֆերմենտ չեն աւելացնում:

Ինչպէս արդէն տեսանք, Լիբիխը աչն կարծիքի էր, թէ միկրոբները ոչինչ ներդրածական չեն չաքարում հեղուկի վերօլիչեալ փոփոխութիւնների մէջ: Նորա կարծիքով ֆերմենտը խակական լուծողն է չաքարի, բայց ֆերմենտը լուծում է չաքարը ոչ թէ աչն պատճառով, որ բաղկացած է կենդանի օրգանիզմներից, այլ որովհետեւ ինքը ֆերմենտը ընդունակ է հեշտ լուծելու...

Ինչպէս, օրինակ, չարժուող մարմինը, գիպչելով մի ուրիշ մարմնին, շատ անգամ նրան էլ հաղորդում է շարժում, այնպէս էլ լուծող ֆերմենտը ընդունակ է հաղորդել չաքարին լուծելու չափութիւնը:

Ուրեմն, Լիբիխի կարծիքով, շիրան եւի տալու համար հարկաւոր չէ որ անպատճառ ֆերմենտ աւելացնեն. ամեն մի լուծող օրգանական նիւթ ընդունակ է լուծել չաքարը, ուրեմն և ընդունակ է եւիում արտադրել շիրալի մէջ:

Իսկ ինչ վերաբերւում է կենդանի օրգանիզմներին, նրանք ոչ թէ միայն չեն օգնում եւիմանը, այլ մինչև անգամ խանգարում են:

Ահա թէ ինչու մի է կապւում Լիբիխի վարդապետութիւնը:

Պատտերը իւր կողմից բաղմամբիւ փորձերով ապացուցեց, որ Լիբիխի կարծիքը բոլորովին հեռու է իրականութիւնից: Նա վերցնում էր մի ապակի անոթ, լցնում շիրալով, հեռացնում վերջինից վերօլիչեալ կենդանի օրգանիզմները, (մեռցնելով նրանց եւի տալով հեղուկը կրակի վերաջ) և քիչու կողպում անոթը: Այս դէպքում հեղուկի մէջ եւիում չէր առաջանում երկար ժամանակների ընթացքում: Բայց երբ բացանելով անոթի բերանը, նա դրում էր հեղուկի մէջ մի չնչին քանակութիւն նոյն օրգանիզմների (որոնք

անւանում են Saccharomyces), մի երկու օրից փառոյ հեղուկը սկսում էր եփ գալ:

Պարզ է, որ եփում արտադրողը հէնց նոյն Saccharomyces օրգանիզմն է:

Ուրեմն պատահական չէ ալն հանգամանքը, որ եփման ժամանակ շիրալի մէջ ներկայ են լինում մանր էակները. եթէ չը լինէին ալս վերջինները, չէր լինիլ և չաքարի լուծումը, չէր լինիլ շիրալի եփումը:

Բայց հետաքրքրելի է իմանալ, ինչպէս են կարողանում եփում արտադրել շիրալի մէջ վերալիչեալ Saccharomyces օրգանիզմները:

Հետեւեալ փաստերը լուսաբանեցին այդ հարցը:

Նս վերեւ ասացի, որ լինում են աէրոբ բակտերիաներ, որոնք ապրում են օդի օդնութեամբ, և անաէրոբ բակտերիաներ, որոնց համար օդը հարկաւոր չէ: Այստեղ պէտք է աւելացնեմ, որ լինում են և միջին տեսակի մանր էակներ, որոնք կարող են ապրել և՛ օդի օդնութեամբ և՛ առանց օդի, նախ չը շրջապատող պայմաններին:

Ահա հէնց այդ տեսակ օրգանիզմների թւին պատկանում է և մեզ հետաքրքրող Saccharomyces-ը ¹⁾. Երբ նրան թուլ են տալիս աղատ ապրել հեղուկի երեսին, նա զարգանում է օդի օդնութեամբ, իսկ երբ ընկղմում են նրան հեղուկի խորքերը, ուր նա զրկւած է բոլորովին օդից, նա շարունակում է զարգանալ առանց օդի:

Պատետօրը նկատեց, որ երբ Saccharomyces-ը զարգանում է հեղուկի երեսին, աղատ օդտելով օդից, նա շատ թուլ կերպով է լուծում չաքարը. իսկ երբ նրան զրկում են օդից, ընկղմելով հեղուկի մէջը, ալն ժամանակ նա սկսում է ահաղին քանակութեամբ լուծել չաքարը: Այս փաստը Պատետօրը հետեւեալ կերպով է բացատրում:

Երբ Saccharomyces-ը զարգանում է շիրալի երեսին, նա ստանում է իւր շնչառութեան համար հարկաւոր թթւածինը օդից. իսկ երբ նրան զրկում են օդից, նա սկսում է իւր, պոկիլ թթւածինը չաքարից (որը բաղկացած է ածխածինից, թթւածինից և ջրածինից). իսկ չաքարը կորցնելով իւր թթւածինի մի մասը, սկսում է լուծուիլ:

Ուրեմն չաքարի լուծուելու պատճառը այդ մանր էակների շնչառութիւնն է:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, Պատետօրի կարծիքները բոլորովին հակառակ են լիբիխի վարդապետութեանը. մինչդեռ վերջինս ոչինչ նշանակութիւն չէր տալիս կենդանի էակներին, Պատետօրը ընդհակառակը եփ-

¹⁾ Պէտք է նկատեմ, որ բուսաբանները մի փոքր զանազանում են Saccharomyces-ը բոն բակտերիաներից: Բայց Saccharomyces-ը իւր գործունէութիւնով ալնքան նման է բակտերիաներին, որ ինձ անհնարին էր նրան բակտերիաներից բաժանել:

ման երևույթները բացառապէս վերադրում է նոյն էակներին: Այս վերջինները, ընկնելով շիրալի մէջ, սկսում են զարգանալ ու բազմանալ, կատարելով իրանց կենսական պահանջները կամ, ինչպէս ասում են, իրանց ֆիզիոլոգիական պահանջները (օրինակ շնչառութիւնը): Այդ պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար կենդանի էակները օգտւում են շրջապատող նիւթերից, զլիսառլապէս շաքարից, որը ենթարկւում է իւրին փոփոխութեան:

Ուրեմն այդ մանր գործիչների անթիւ լիզէօններից ենք պարտական, որ կարողանում ենք զինի և գարեջուր պատրաստել ¹⁾:

Այս լուսաբանեց ալն դաղանիքը, որը դարերի ընթացքում տանջւում էր գիտնականներին: Եւ ճշմարիտ, մի քանի դար մեզնից առաջ սատիկ հետաքրքրում էր գիտնականներին եւիումը: Քանի-քանի փորձեր արւեցան եւիման պատճառները գտնելու, բայց բոլորը միայն անաջող մինչև վերջին ժամանակները, երբ վերջապէս Պաստէօրին աջողւեց բացատրել այդ երևույթը:

Այդ առաջին օրինակն էր, որ մեծ փոփոխութիւնը բնութեան մէջ վերադրում էին մանր էակների ազդեցութեանը:

Բայց դուքէ միայն *Saccharomyces*-ը չէ, որ ընդունակ է հիմնաւորապէս փոփոխել շրջապատող նիւթերը: Գուցէ բնութեան մէջ լալն կիրպով տարածւած միկրօբներից շատերը նոյնպէս մեծ դեր են կատարում, արտադրելով իրանց շուրջը այն կամ ալն փոփոխութիւնները: Մի խօսքով, դուքէ միկրօբների դերը բնութեան մէջ ալնքան էլ կրաւորական չէ, ինչպէս կարծում էին շատերը:

Ահա ալն հարցը, որը գրաւում էր Պաստէօրի բոլոր ուշադրութիւնը: Նա ձեռնարկեց նորանոր հետազոտութիւնների, որոնք շուտով ցոյց տւին, որ նորա ենթադրութիւնները անհիմն չէին: Գիւտերը սկսեցին հետեւել մէկը միւսին զարմանալի արագութեամբ:

Ո՞ւր չէ լալտնի, որ եթէ գինին դնենք տաք սենեակում բայ անօթի մէջ, նա մի քանի օրից փառ սկսում է քացախել: Քիմիական հետազոտութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդ դէպքում զինու ալիսնոլը փոքր աւ փոքր անհետանում է, իսկ նորա փոխարէն գոլանում է նոր նիւթ-քացախաթթւատ: Ի՞նչպէս է կատարւում այդ փոփոխութիւնը, ինքն ըստ ինքեան, թէ ընդհակառակը ալստեղ էլ միևնոյն բանն է կատարւում, ինչ որ լինում է շիրալի փոփոխութեան ժամանակ:

Այաղուց արդէն նկատել էին, որ քացախող գինու մէջ ներկայ են լինում շատ մանր էակներ, մեզ արդէն ծանօթ *Saccharomyces*-ից անհամաստ աւելի մանր: Պաստէօրը հիմնաւոր փառտերով ապացուցեց, որ այդ

1) *Steu Pasteur, Etudes sur la bière, Paris, 1876.*

միկրոբների ներկայ լինելը քաղախող գինու մէջ պատահական չէ. խորին փոփոխութիւնը, որին ենթարկւում է գինին, կատարւում է չէնց նոյն օր. զանիզմների ազդեցութեան տակ:

Ինչպէս *Saccharomyces*-ը փոփոխում է չիրալի շաքարը ալկոհոլի և ածխածնաթթուի, այնպէս էլ *Mycoderma aceti* (ալգպէս ևն անւանւում քաղախացնող միկրոբները) փոխում է գինու ալկոհոլը քաղախածնաթթուի:

Նրկար կը անելի կանգ առնել այն բոլոր գիտերի վերաջ, որոնք չորդեցին Պաստէօրի հետազոտութիւններին:

Բացատրեցին շատ փոփոխութիւններ, որոնք կատարւում են գարեջրի, գինու և ուրիշ հեղուկների մէջ: Բանից դուրս եկաւ, որ ալգ փոփոխութիւնները կատարւում են նոյնպէս զանազան բակտերիաների ազդեցութեան տակ: Փոքր առ փոքր պարզւում էր բակտերիաների գործունէութեան մոթը պատկերը:

Կալ մի երեւոթ այնքան տարածւած, որի հետ ամենքը ծանօթ են. ջը նալած դրան, ալգ երեւոթի բնաւորութիւնը որոշուց միայն վերջին ժամանակները: Մեղ լալտնի է, որ երբ մեռնում է մի որ և է կենդանի, նորա զիակը չի մնում անփոփոխ, ալ սկսում է մի քանի օրից չկաող լուծել, հոտել: Այս երեւոթը կատարւում է նոյնպէս բակտերիաների ազդեցութեան տակ: Ալգ միկրոբները, որոնք սատիկ մանր են և անւանւում են վիբրիօն (*vibron*), սպասում են մի որ և է զիակի, որ թափւեն նորա վերալ և լուծեն, արտադրելով անտանելի գաղեր:

Նոյնպէս հետաքրքրելի է այն գիւտը, որը արեցին երկու Փրանսիացի գիտնականներ՝ Շլէօզենգ (*Schloesing*) և Միւնց 1877 թւին: Ահա ինչումն է կալանում ալգ զիւտը:

Յալտնի է, որ բոլսերի զարգացման համար հարկաւոր են ի միջի ալլոց բորակածնալին (*աղոտալին*) նիւթեր. ևթէ ալգ նիւթերը չը լինեն՝ գետնի մէջ բոլսերը չեն կարող մեծանալ, զարգանալ: Բոլսերի ալգ կարիքին բաւականութիւն տալու համար երկրագործները և ալգեգործները պարարտացնում են իրանց հողերը անատունների աղբով, որը պարունակում է իւր մէջ և աղոտալին նիւթեր: Բալց ալգ նիւթերը գտնւում են աղբի մէջ մի ալնպիսի դրութեան մէջ, որ նրանցով բոլսերը ուղղակի օգտուել չեն կարող: Հարկաւոր է, որ նրանք բոլորովին փոփոխւեն, ընդունեն նոր ձև, որպէս զի կարողանան պլտանի լինել բոլսերի համար:

Հէնց ալգ տեսակ փոփոխութիւն իսկապէս կատարւում է գետերի մէջ և ալգ բանը գիտնականները վաղուց գիտէին: Բալց թէ ով է ալգ փոփոխութիւնը կատարողը՝ ալգ չը գիտէին: Շլէօզենգ և Միւնց ցոլց տւին, որ ալգ մեծ և օգտաւէտ փոփոխութիւն կատարողը մի տեսակ միկրոբ է (*bacillus nificans*), որը ահագին քանակութեամբ տարածւած է գետնի վերեի չերտերում: Հատկանալի է, որ ալգ մանր գործիչները մեծ ծաւա-

լուծիւն են անում մարդկանց, որովհետեւ, առանց դրանց, բոլորը շատ տեղ կը մեռնէին առանց կերակուրի:

Վերջին ժամանակները սաստիկ աղմուկ բարձրացրին հետազոտութիւնները, որոնք վերաբերում են տարափոխիկ հիւանդութիւններին: Բոլորովին անսպասելի էին այդ հետազոտութիւնների հետեանքները: Բանից դուրս եկաւ, որ տարափոխիկ հիւանդութիւններ արտադրողը նոյնպէս միկրոբներ են: Այս վերջինները, մի որ եւ է կերպ ընկնելով մարդու կամ անասունների մարմնի մէջ, սաստիկ բազմանում են եւ բոլորովին քայքայում են նրանց առողջութիւնը: Իմ նպատակներից դուրս է խօսել տարափոխիկ հիւանդութիւնների մասին բժշկական տեսակէտից. այստեղ մեզ կարող են հետաքրքրել միմիայն վերուիշխալ հիւանդութիւնները արտադրող միկրոբները եւ նրանց կեանքը:

Այս հարցի ուսումնասիրութիւնը սկսում է մօտաւորապէս 20 տարի մեղնից առաջ: Անհնարին էր աչքբան կարճ միջոցում բացատրել այս հարցին վերաբերեալ բոլոր երեւոյթները. զի ու շատ բան անորոշ է եւ սպասում է նոր հետազոտութիւններին: Այդ պատճառով տարափոխիկ հիւանդութիւնների մասին ես կը խօսեմ համառօտ կերպով:

Այդ հիւանդութիւնների գլխաւոր չափանիշը նրանց վարակիչ լինելն է: Հիւանդութիւնը արագութեամբ փոխւում է, տարածւում է հիւանդ անասունից առողջների մէջ: Ահա ինչպէս է կատարւում վարակիչ հիւանդութիւնների փոխւելը: Եւ վերեւ արդէն ասացի, որ այդ հիւանդութիւնների պատճառը բակտերիաներն են, որոնք տարածւած մարմնի մէջ, գլխաւորապէս արիւնի մէջ, ելթէ քննենք, կը տեսնենք որ նա լցւած է միկրոբներով: Անասունների մեռնելուց լիսող, միկրոբները շուտով դիակից տարածւում են գետնի մէջ, խոկ գետնից օդի եւ ջրի մէջ: Սղը, շնչառութեան ժամանակ, մտնելով առողջ անասունների թոքերի մէջ, չափանի բան է, տանում է իւր հետ եւ իւր միջի միկրոբներին: Այդ րոպէից սկսած, անասունը վարակւած է: Իսկ ջուրը տարածւում է շնասակար բակտերիաներին ստամոքսի մէջ: Բացի դրանից, միկրոբներ մտնում են անասունների մարմնի մէջ եւ ուրիշ միջոցներով օրինակ կերակուրի հետ:

Կան մի անոակ միկրոբներ (*bacillus anthracis*), որոնք մի սաստիկ վտանգաւոր տարափոխիկ հիւանդութիւն են արտադրում անասունների մէջ: Այդ հիւանդութիւնը մեծ վնասներ է հասցնում անասնապահութեանը Ռուսաստանում, Իտալիայում եւ Ֆրանսիայում:

«Լինում են տարիներ, երբ միմիայն Ֆրանսիան կորցնում է այդ հիւանդութիւնից 15-ից մինչեւ 20 միլիօն ֆրանկ»¹⁾:

1) S⁶ս. Вадери Радо—Луи Пастеръ, переводъ съ франц. Ի դէպ է տեսլ, որ այդ գեղեցիկ գրքոյից շատ տեղեկութիւններ եմ վերցրել յօդւածիս համար:

Այս հիւանդութիւնը, որը Ռուսաստանում անւանում է (снѣпная жбѣ) (սիւրբական ախտ), պատճառում են երկար, թեւի նման և անշարժ միկրոբներ:

Բայց ինձ կարող են հարցնել, թէ ինչպէս են ապացուցանում, որ անպատճառ ալը միկրոբներն են հիւանդութեան պատճառը:

Այդ բանը ապացուցանելու համար երկու միջոց կաւ. 1) քննելով միկրոսկոպի օգնութեամբ վերոյիշեալ հիւանդութիւնից մեռած անասունի արիւնը, մենք կը տեսնենք, որ վերջինս լցած է երկար միկրոբներով: 2) եթէ վերցնենք ալը միկրոբները պարունակող հեղուկներէրից մի քանի կաթիլ և սրտկենք առողջ անասունի կաշւի տակ, առողջ անասունը կը հիւանդանաւ մինչոք հիւանդութիւնով:

Ահա ինչպէս է տարածւում շատ անգամ ալը հիւանդութիւնը: Հիւանդութիւնը պատճառող միկրոբները տարածւած են լինում դաշտերում և արտատեղերում խոտերի վերայ: Անասունների արածելու ժամանակ միկրոբները խոտի հետ մտնում են նրանց ստամոքսը և ալըպէս վարակում:

Հիմալ մի փոքր կանդ առնենք մի ուրիշ սարսափելի վարակիչ հիւանդութեան վերայ. խոսքս խոլերայի մասին է:

Վերամանացի երեկի դիտնական-Վոխը գտաւ խոլերան արտադրող միկրոբները (*Spirillum cholerae asiaticae*): Վերջիններիս շատ նման են ստորակէտին ալը պատճառով նրանց շատ անգամ տեսնում են Վոխի ստորակէտ:

Այս երկու օրինակը բաւական են դադափար տալու համար տարափոխիկ հիւանդութիւնների էութեան մասին: Կ'աւելացնեմ միմիայն, որ բարակացաւը, տիֆը և միւս վարակիչ հիւանդութիւնները բոլորն բացատրւում են ինչպէս սիւրբական ախտը և խոլերան, աշխիքն նրանք նոյնպէս արտադրութիւն են զանազան միկրոբների:

Այդպիսով ահագին հետեանքներ ունեցաւ միկրոբների կեանքի ուսումնասիրութիւնը: Վինեգործութեան, երկրագործութեան և բժշկականութեան համար բացւեցան նոր և լալն հորիզոններ:

Առաջ, երբ վերեւ նկարագրւած բաղմաթիւ երևոյթների իսկական պատճառը չաւտնի չէր, գիտնականները շատ անգամ լինում էին անորոշ դրութեան մէջ, չ'իմանալով թէ ինչ միջոցի դիմեն այս կամ այն երևոյթը փոփոխելու համար: Եւ ալը բոլորովին բնական է, որովհետեւ մի որ և է երևոյթի փոփոխութեան համար ըստ մեծի մասին հարկաւոր է իմանալ նրա իսկական պատճառը:

Բերեմ մի օրինակ ալը միտքը լուսաբանելու համար:

Առաջ երբ գինեգործը չը գիտէր գինու քացախելու պատճառը, նա չէր էլ կարողանում զրական միջոցներ հնարել ալը միասակար փոփոխութեան առաջն առնելու համար: Բանը բոլորովին ուրիշ է այժմ, երբ արդէն գիտենք, որ քացախելու պատճառը կենդանի էակներ են:

«Եթե ալդ փոփոխութեան պատճառը միկրոբներն են, ասում էր Պաստօրը, ուրեմն մենք կարող ենք նրա առաջն առնել, ոչնչացնելով միկրոբներին»:

Այդ նպատակին հասնելու համար Պաստօրը հետեւեալ միջոցին դիմեց. նա սկսեց տաքացնել գինով լիքը շիշերը: Բարձր ջերմութեան ազդեցութեան տակ սպանւեցին քացախեցնող միկրոբները. չետով Պաստօրը կամաց կամաց սառցրեց շիշերը: Փորձը ցոյց տուաւ, որ ալդ գինին իրաւ էլ չի քացախում շատ տարիների ընթացքում, եթէ միայն շիշերը լաւ կողպած են:

Այժմ ալս միջոցը ընդհանրացրած է և լայն կերպով գործադրւում է գինին և գարեջուրը պահպանելու համար զանազան մշտական փոփոխութիւններից:

Այդ միջոցը ի պատիւ հնարողի անւանում են pasteurisation.

Այդպէս ուրեմն միկրոբները բնութիւան մէջ անբոք՝ կրաւորական դեր չեն կատարում. ընդհակառակը նրանք մեծ փոփոխութիւններ են անում իրանց շուրջը: Թէև ալդ օրգանիզմներից ամեն մէկը ալնքան չնչին է, որ միայն միկրոսկոպը կարող է տեսանելի անել նրան մեր աչքերի համար, բայց երբ նրանք դործում են խմորվին, երբ անթիւ միկրոբների ուժերը միանում են, ալն ժամանակ գոյանում է մի վերին աստիճանի սարսափելի ուժ:

Մտարեւոյնք խոլերայի միկրոբներին. որքան քիչ ժամանակ է նրանց հարկաւոր ամբողջ քաղաքներ և գաւառներ աւերելու համար:

Ալդ էակներից շատերը ունեն, եթէ կարելի է ալսպէս ասել, իրանց մասնադիտութիւնը: Մի տեսակ օրգանիզմներ (saccharomyces) լուծում են չաքարը ալիոհոլի և ածխաթթւաւոր, միւսները (mycoderma vini) լուծում են ալիոհոլը ածխաթթւաւոր և ջրի, երրորդների ազդեցութեան տակ լուծւում են դիակների բարդ օրգանական նիւթերը և ալն:

Նրանց դործունէութեան մէջ մի բան ընդհանուր է, ալն է որ նրանք (միկրոբները) ըստ մեծի մասին լուծում են բարդ օրգանական նիւթերը աւելի հասարակ մասերի:

Յոյց տալու համար, թէ ինչ մեծ գիտնական նշանակութիւն ունի ալդ փաստը, ես ստիպւած եմ մի փոքր հեռանալ գլխաւոր նիւթից և մի քանի խօսք ասել մի կողմնակի երևոյթի մասին, ալն է բոլսերի կերակրելու մասին: Պէտք է նկատել, որ ալդ բանում բոլսերը սաստիկ զանազանում են անասուններից: Մինչդեռ վերջինները կերակրւում են բարդ օրգանական նիւթերով (ալբումին, չաքար...), բոլսերի կեանքը պահպանելու համար նոյն նիւթերը անօգուտ են:

Բոլսերը կերակրւում են միմիայն հասարակ նիւթերով. նրանց հա-

մար հարկաւոր է զլիաւորապէս ածխաթթւատըր և ջուրը: Ածխաթթւատըր ստանում են բոլսերը օդից, իսկ ջուրը և մի քանի հասարակ միներալալին նիւթերը՝ գետնից: Ահա այդ հասարակ նիւթերից են կազմւում բոլսերի մէջ բարդ օրգանական նիւթերը, որոնք հարկաւոր են անասունների համար: Կլիաւորապէս այդ բարդ նիւթերից են կազմւած բոլսերը և անասունները:

Հասկանալի բան է, որ բոլսերը, ստանալով օդից և գետնից հասարակ նիւթերը և փոխելով նրանց բարդ բաղադրութիւնների, քիչացնում են նոյն հասարակ նիւթերի քանակութիւնը գետնի և օդի մէջ: Այս վերջինները փոքր առ փոքր աղքատանում են հասարակ նիւթերով: Եւ եթէ դետինը ու օղը մի որ և է կերպ լետ չը ստանալին նրանցից խլած հասարակ նիւթերը, կը գար աջնալիսի ժամանակ, երբ էլ չէին կարող զարդանալ և ապրել նոր բոլսեր: Կերակուր չը լինելու պատճառով, բուսական նութիւնը կ'անհետանար երկրագնդի երեսից, կ'անհետանալին նոյնպէս և կենդանիները, որովհետեւ վերջիններս չեն կարող ապրել առանց բոլսերի: Մի խօսքով բոլոր օրգանական աշխարհը կը ոչնչանար, եթէ հնար չը լինէր նորից վերադարձնել օդին և գետնին նրանից խլած հասարակ նիւթերը:

Բաղդաւորապէս նրանց վերադարձնելու հնարը կա, և այդ բանը մեզ մասամբ արդէն չափնի է: Մենք վերի տեսանք, որ նրանք քաղքալում են, լուծում են բարդ օրգանական նիւթերը աւելի հասարակ մասերի:

Փաղքալելով կենդանիների և բոլսերի դիակներում գտնուող բարդ նիւթերը, միկրոբները նորից ազատում են աջն հասարակ նիւթերը, որոնց բոլսերը իրանց կիանքի ժամանակ խլել էին օդից և գետնից: Պէտք է աւելացնեմ, որ քաղքալելու գործը միաշնակ չեն կատարում միկրոբները: Նրանց հետ միասին լուծում են բարդ նիւթերը բորբոսներ (սպորանգիան) անւանող բոլսիկները: Ազատւած հասարակ նիւթերը նորից սկսում են կերակրել զարգացող բոլսերին, փոխելով վերջինների մէջ բարդ նիւթերի: Իսկ բոլսերի և կենդանիների մահից լետու, միկրոբները թափւում են դիակների վերաւ և քաղքալելով նրանց, նորից ազատում հասարակ նիւթերը: Եւ այդպէս կրկնւում է անվերջ:

Ահա ինչ հսկայական դեր են կատարում այդ մանր էակները բնութեան մէջ: Ուրեմն միկրոբների գործունէութիւնից կախւած է բոլսերի, կենդանիների և նոյն իսկ մարդկանց գոյութիւնը...

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՎԷՊ

ՄԱՐԿ ՏՈՒԷՆԻ

I

ԳԱՂՏՆԻՔԻ ԲԱՆԱԼԻՆ

Գիշեր էր: Մեծ վաղեմի աւատական ամրոցում խաղաղութիւն էր տիրում: Վերջանում էր 1222 թւականը: Ամրոցի ամենաբարձր աշտարակներից մէկի ծայրում միայնակ մի լոյս էր վառւում: Այդ տեղ այդ պահուն կատարւում էր ընտանեկան զաղտնի մի խորհուրդ: Խստաբարոյ Հին Բարոն Ալիւգենշտայնը նստած էր բազկաթոռի վերայ, խորասուզւած մտածմունքների մէջ: Յանկարծ նա քնքոյշ ձայնով ասաց.

— Սիրելի աղջիկս:

Մի ազնիւ կերպարանքով երիտասարդ, որ հագած էր ոտնից մինչև գլուխ ասպետական զգեստ, պատասխանեց.

— Ի՞նչ է, հայրիկ:

— Սիրելի աղջիկս, հասել է ժամը, որ ես պէտք է բանամ այն զաղտնիքը, որ վրդովել է քո մատաղ կեանքը: Թող յայտնի լինի քեզ, որ այդ զաղտնիքի արմատը գտնւում է այն հանգամանքներում, որոնք ես քեզ այժմ կը բացատրեմ: Իմ Ուլրիխ եղբայրս Բրանդենբուրգեան զուբան է: Իմ հայրը մահւան անկողնում կտակեց, որ եթէ Ուլրիխը որդի չունենայ, թագաւորական գահը պէտք է անցնի իմ սերունդիս՝ այն ենթադրութեամբ, որ ես որդի կ'ունենամ: Իսկ եթէ մեզնից ոչ մէկը որդի չի ունենալ, այլ միայն աղջիկներ, գահը կը մնայ Ուլրիխի աղջկանը՝ եթէ միայն նա անբիծ

բարոյականութեան տէր լինի: Հակառակ դէպքում՝ պէտք է ժառանգի իմ աղջիկը, եթէ նոյնպէս անարատ անուն պահպանի: Ուստի ես և իմ պառաւ կինս ջերմեանդ սրտով շատ ենք աղօթել, որ Ամենակարողը պարգևի մեզ արու զաւակ: Բայց մեր աղօթքները չը լսեցին: Ծնեցիր դու մեզ զաւակ: Ես յուսահատուած էի. ես տեսնում էի, որ թանգագին զանձը իմ ձեռքից դուրս է գալիս, դիւթական ցնորքը իբրեւ մի ծուխ կորչում է: Իսկ ես ինչպէս մեծ յոյսեր ունէի! Ուլրիխ եղբայրս հինգ տարի վայելել էր ամուսնական կեանք. բայց դեռ չէր ունեցել իւր կնոջից ո՛չ արու և ո՛չ էգ ժառանգ:

«Բայց ես շուտով հաշւեցի, որ դեռ բոլորը կորած չէ: Իմ գլխում ծագեց հետեւեալ փրկակար ծրագիրը: Դու ծնեցիր կէս գիշերին: Միայն բժիշկը, դպեակը և վեց աղախիները դիտէին քո սեռը: Մի ժամ էլ չանցաւ, որ ես նոցա բոլորին էլ կախել տւի: Հեռեւեալ առաւօտը բոլոր բարոնները իմանալով, որ ինձ որդի է ծնել, որ պէտք է ժառանգ դառնայ Բրանդենբուրգեան դքսութեան, ուրախութիւնից խելքները կորցնում էին: Պաղտնիքը պահւում էր շատ խիստ կերպով: Քո մօրաքոյրը դարձաւ քո դպեակը և այնուհետեւ այլ ևս ոչինչ վախենալու տեղիք չունէինք:

«Նրբ որ քո ինն տարին լրացաւ, Ուլրիխին էլ աղջիկ ծնեց: Մենք որոմեցինք և թէև սկսեցինք մեզ միմիջարեւ նորանով, որ կարմրուկը, ծաղիկը, բժիշկները և ուրիշ մանկասպան աղէտները իրանց անելիքը կանեն, բայց միշտ էլ յուսախաբւում էինք: Աղջիկը ապրում էր և մեծանում կարգին... Բայց ի՞նչ ենք շատ հոգս անում: Մի՞թէ դու մեր որդին չես. մի՞թէ մեր սիրելի Կոնրադը չէ ապագայ դուքսը: Քեզ՝ չը նայելով, որ քսանեութ տարեկան աղջիկ ես, սիրելիս, երբէք ուրիշ անուն չենք տւել, այլ միայն Կոնրադ:

Այժմ հասել է այնպիսի ժամանակ, որ եղբայրս ուժասպառ է դառնում և իրան թող է զգում: Պատական հոգսերը նորան չափազանց յոգնեցնում են, ուստի նա ցանկանում է, որ դու դնաս նորա մօտ և իրապէս դառնաս դուքս, թէկուզ այդ անունը դեռ ստացած չը լինես: Ծառաներ քեզ համար պատրաստ են. հէնց այսօր երեկոյեան ճանապարհ ընկի՛ր:

Բայց լաւ լսիր ասածներս և մտքումդ պահիր իւրաքանչիւր-

խօսքս: Մեզանում մի օրէնք կայ, որ նոյնքան հին է, որքան ինքը Պերմանիան, որ եթէ մի որ և է կին բազմի դուքսական գահի վերայ, թէկուզ մի վայրկեան նախ քան հրապարակապէս օծելիլ ժողովրդի առաջ—նա ենթարկուում է մահաւան պատժի: Զը մոռանաս այս նախազգուշութիւնը: Մի՛ դուրս դալ խոհեմութեան սահմաններից, քո վճիռները յայննիր նախարարական աթոռից, որ գտնուում է գահի ստորոտում: Այդպէս եղի՛ր մինչև օծելիլ և բոլորովին ապահովանալի: Թէև դժւար հաւատալի է, որ երբ և իցէ քո սեռը իմացւի, բայց և այնպէս պէտք է իմաստնաբար վարւես այս խաբուսիկ և խորամանկ կեանքում, զգոյշ տանելով գործերդ:

—Ոհ հայր: Մի՛թէ այդ պատճառով իմ կեանքը եղել է մի խարդախութիւն: Մի՛թէ կեանքիս միակ կոչումն է եղել իմ քրոջը նորա բարձր իրաւունքներից զրկել: Խնայի՛ր ինձ, հայր, խնայի՛ր քո հարազատ զաւակին:

—Ի՞նչ, չարածի՛ր: Իմ քեզ թագ տալու փոխարէն՝ ա՛յդ ես ինձ պարգև ապխտ: Հօրս գերեզմանով երգում եմ, որ քո արտասուքը իմ ուրախութեան սազ չի գալիս: Իսկոյն ճանապարհ բնկիր դուքսի մօտ գնալու և Աստուած մի արտացէ իմ նախագիծներին դու գէ՛մ գնաս:

Բայց, ընթերցող, վերջ տանք այս բացատրութիւններին: Բաւական է ասեմ, որ ազնիւ և համակրելի օրիորդի ոչ աղաչանքը, ոչ համոզելը և ոչ արտասուքը մի լաւ հեռեանքի չը հասցրին: Ոչ մի բան աշխարհքումն չէր կարող տեղից շարժել յամառ ծեր բարոն Կլիւգենշտայնին: Ի՞նչ անէր աղջիկը: Տրտում սրտով՝ նա դուրս եկաւ ամրոցի դռներից, մութ գիշերով, շրջապատւած զինւած իշխանների սապետական գնդով և ծառաների մի փայլուն խմբով:

Աղջկայ գնալուց յետոյ՝ ծեր բարոնը նստել էր լուռ մի քանի ժամանակ և յետոյ դարձաւ իւր կնոջը հետևեալ խօսքերով՝

—Հանդամանքները մեզ համար լաւ են յարմարւում: Ահա արդէն երեք ամիս է անցել այն օրից, որ ուղարկել եմ ճարպիկ և գեղեցկադէմ կոմս Դեյլինին իմ եղբորս աղջկայ մօտ, Կոնստանցիայի մօտ, մի երկիւղալի յանձնարարութիւնով: Եթէ նորա գործը չը չաջողւի, մեր բանը շատ էլ լաւ չի լինիլ: Իսկ եթէ յաջողւի, այն ժամանակ ոչ մի ոյժ չի կարող այլ ևս արգելք լինել, որ մեր աղ-

ջիկը դքսուհի ճանաչի, եթէ մինչև անգամ չար բազդը նորան վճռած լինէր երբէք դուքս չը լինելու:

— Իմ սիրտը, նկատեց կինը, մուշկ նախազգացումներից սաստիկ նեղանում է. բայց դեռ կարող է լաւ լինել:

— Դէհ, հոգս մի անիլ, սիրելի ամուսինս: Թող ազուաները ինչքան ուզում են, այժմ կրկուան: Գնանք քնելու և երազելու Բրանդենբուրգի և մեր ապագայ մեծութեան մասին:

II

ՅԵՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՏԱՍՈՒՆՔՆԵՐ

Նախորդ գլխում պատմած դէպքից վեց օր յետոյ՝ Բրանդենբուրգի տէրութեան փառաւոր մայրաքաղաքը փայլում էր ռազմական շքեղութիւնով և թնդում էր հաւատարիմ ժողովրդի ուրախ աղաղակներից: Քաղաքը և ժողովուրդը աօնում էին երիտասարդ Կոնրադի, իբրև թագաժառանգի, գալուստը:

Մերունի դուքսի սիրտը լքցւած էր ցնծութեան զգացմունքով, որովհետև Կոնրադի գեղեցիկ դէմքը և նուրբ շարժողութիւնները առաջին անգամից իսկ զրաւեցին ծերունու սէրը:

Պալատի ընդարձակ դահլիճներում խռնւած էին պալատականները և զմայլւած ողջունում էին Կոնրադին: Բոլոր շրջապատողներից բուրում էր մի այնպիսի ուրախութիւն և երջանկութիւն, որ Կոնրադի տրտմութիւնը և երկիւղները փարատեցին և անվրդով քաւականութեան զգացմունքի փոխեցին:

Բայց պալատի հսուռ օթեաններից մէկում տեղի ունէր մի բոլորովին ուրիշ տեսարան: Լուսամուտի մօտ կանգնած էր դուքսի միակ աղջիկը, դքսուհի Կոնստանցիան: Նորա աչքերը կարմրած էին և ուռած և աղի արտասունք էին թափում: Որիորդը միայնակ էր: Յանկարծ նա սկսեց հեկեկալ և բարձրաձայն արտասանեց՝

— Խարդախ Դեցի՛ն. նա ինձ խաբեց. փախաւ և հրաժարեց դքսութեան տիտղոսից: Առաջ ես չէի հաւատում նորա գնալուն. բայց այժմ, աւաղ, կասկածել անկարելի է: Օ՛հ, իսկ ես ինչպէս սաստիկ, ինչպէս խելագար կերպով, նորան սիրում էի: Ես սիրում նորան տւի, թէև հաստատ զիտէի, որ իմ հայրը, դուքսը, երբէք

Համաձայն չի լինիլ՝ ինձ մարդու տալ նորան: Այո, ես նորան սիրում էի. իսկ այժմ... այժմ ատում եմ: Այո՛, ատում եմ հոգուս խորքից: Ոհ, Տէր Աստուած, ինչ պէտք է լինի իմ վիճակը: Ես կորաց, անդարձ կորաց: Ես կը խեղագարեմ:

III

ԳՈՐԾԸ ԲԱՐԴԻՈՒՄ Է

Անցան մի քանի ամիսներ: Բոլոր հպատակները միաձայն գովում էին երիտասարդ Կոնրադի կառավարչութեան ընդունակութիւնը և փառաբանում էին նորա դատական իմաստութիւնը, նորա զթառատ վճիռները և այն մեծ համեստութիւնը, որ նա ցոյց էր տալիս իւր այդ բարձր զիրքում:

Ծերունի դուքսը շուտով յանձնեց նորան բոլոր գործերը և վերին խորհրդում նստում էր ինքը առանձնակի և հպարտ ինքնագոհութեամբ լսում էր, թէ ինչպէս է նորա ժառանգը առաջին նախարարի աթոռից դատավճիռներ կարդում դուքսի անունով:

Նստ պարզ էր, ի հարկէ, որ մի այդպիսի սիրած մարդ, ինչպէս Կոնրադն էր, որ փառաբանւած էր ամենից և շրջապատւած էր անհամեմատ աւելի մեծ յարգանքով, քան միւս մեծամեծները,— պէտք է իրան երջանիկ զգար: Բայց—զարմանալի բան—նա երջանկութիւն չէր իմանում: Եւ գիտէք ինչո՞ւ: Որովհետեւ նա նկատեց, որ զբոսահի Կոնստանցիան սկսել էր նորա վերայ սիրահարւել: Բոլոր մնացած աշխարհի սէրը նորա համար ուրախութիւն էր, իսկ սա—միայն վտանգ էր սպառնում: Բացի այդ՝ նա նկատեց, որ ծերունի դուքսն էլ արդէն գուշակել է իւր աղջկայ զգացմունքները և արդէն մտածում էր ամուսնացնելու մասին: Կոնստանցիայի տխրութիւնը օրեցօր նւազում էր, նորա աչքերում սկսում էր յոյսը և վերակենդանութիւնը ցոլալ աւելի և աւելի և նորա վաղուց ժպիտը կորցրած շրթունքներում սկսում էր խաղալ ուրախութիւնը:

Կոնրադը զլուրը կորցրեց: Նա անիծում էր իրան, թէ ինչու նա անձնատուր լինելով իւր բնական հակումներին, սկսեց մօտենալ իւր սեռակից անձին: Նա ցանկացել էր այդ ընկերութեան մէջ իւր տխուր, տաղտկալի ժամերը մոռանալ. բայց անսպասելի վտանգ առաջացաւ դորանից:

Այժմ նա սկսեց իրան հեռու պահել իւր հօրեղբոր աղջկանից։ Բայց այդ հանգամանքը աւելի վատացրեց բանը, որովհետեւ, որչափ նա հեռու էր փախչում, այնքան աւելի Կոնստանդիան նորան աշխատում էր հանդիպել։ Առաջ Կոնրադը զարմանում էր այդ բանի վերայ, բայց յետոյ սկսեց վրդովմունքի մէջ ընկնել։ Աղջիկը նորան կատարելապէս հալածում էր, նորան հետևում էր, աշխատում էր նորա մօտը լինել ամեն ժամ և ամենուրեք, օր ու գիշեր։ Բայց աղջիկը աւելի էր անհանգիստ, քան կարելի էր կարծել։ Մի գաղանիք կար, որ դեռ ոչ ոքի յայտնի չէր։

Այսպիսի յարաբերութիւններ երկայն շարունակել չէին կարող։ Բոլոր շրջապատողները նկատում էին և միմեանց ականջին քշելով էին։ Ծերունի դուքսը սկսեց անհանգստանալ։ Խեղճ Կոնրադը երկիւղից իրան կորցրել էր և մի սոււէրի էր նմանում։

Մի անգամ, երբ Կոնրադը դուքս էր գալիս իւր սենեակից, որ գտնւում էր կից պատկերազարդ դահլիճին, Կոնստանդիան նորան հանդիպեց և բռնելով նորա ձեռքը, բացականչեց՝

—Անդուժ, ինչու էք դուք ինձնից փախչում։ Ես ինչ եմ ձեզ արել, կամ ասել, որ կորցրել եմ ձեր նախկին բարեկամութիւնը, որ ունէիք զէպի ինձ։ Կոնրադ, ինձ միք ատի՛լ, այլ խղճացէք իմ տանջած սիրտս։ Ես քեզ սիրում եմ, Կոնրադ։ Այժմ ուզում ես՝ ինձ ատիր, բայց իմ խօսքը արդէն ասել է, իմ բերանից թուել է։

Բայց Կոնրադը մնաց համր, ինչպէս մի փայտ։ Կոնստանդիան մի րոպէ տատանմունքի մէջ կանգնած նայում էր, յետոյ իւր կերպ բացատրելով Կոնրադի լռութիւնը, յանկարծ փայլեց վայրենի ուրախութիւնով և փարելով Կոնրադի վզին, ասաց՝

—Դու համաձայն ես, դու հաւանում ես։ Դու՛ կարող ես ինձ սիրել, դու ինձ սիրելու ես։ Ա՛խ, ասա, դու իմն ես լինելու, իմը սիրելի Կոնրադ։

Կոնրադը մի ծանր հոգոց հանեց։ Նորա երեսը հիւանդոտ դուռնատութիւն ստացաւ և նա սկսեց զողալ, ինչպէս աշնան ծառի տերև։ Վերջապէս, յուսահատ կերպով մերժեց խեղճ աղջկան հետևեալ խօսքերով։

—Դուք չը դիտէք, ինչ էք պահանջում։ Դա երբէք, երբէք կարելի բան չէ...

— Եւ ինքը փախաւ, ինչպէս մի յանցաւոր, [թողնելով դքսուհուն մեծ զարմանքի մէջ։ Մի րոպէ անցած Կոնստանցիան սկսեց լալ և հեկեկալ իւր եղած տեղում։ Իսկ Կոնրադը նոյնը անում էր իւր սենեակում։ Երկուսն էլ յուսահատուած էին։ Երկուսն էլ անուշում էին, որ շուտով զաղտնիքները բացւելու են վտանգաւոր կերպով։

Կոնստանցիան փոքր առ փոքր ուշքի եկաւ, զրսուեց և ինքն իրան այս մտածմունքներին եկաւ։

— Ի՞նչպէս ես գիմանում, երբ տեսնում եմ, որ այն րոպէին, երբ ես կարծում էի, [թէ իմ սէրը հայեցրել է նորա սառցապատ սիրտը, նա արհամարհում է իմ զգացմունքը։ Ես նորան ատում եմ։ Նա ինձ դէն հրեց։ Նա, սիրւածը, դէնը շարտեց ինձ, ինչպէս ոտքով քշում են շանը։

IV

ՃԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԼՈՒՐ

Ժամանակը անցնում էր։ Բարի դուքսը կրկին վշտերի մէջ ընկաւ։ Կոնստանցիային և Կոնրադին այլ ևս միասին տեսնող չէր լինում։ Դուքսը մոտտանջւում էր։

Ամենակարող ժամանակը կամաց-կամաց դարձրեց Կոնրադին նորա թշերի կարմրութիւնը, նորա հայեացքի զւարթութիւնը և նա շարունակում էր զեկավարել բարձր կառավարութեան գործերը լուսաւոր, անդադար ամրացող խելքով։

Յանկարծ մի օտարոտի քչփռոց սկսեց տարածւել պալատից դուրս։ Նա քանի գնում էր մեծանում էր և բարձրաձայն դառնում։ Քաղաքի լամբաստէրները արդէն էլ ձեռք չէին քաշում և ասէկոսիներին մեկնութիւններ էին տալիս։ Լուրը ծայրէ ի ծայր անցաւ բոլոր դքսութիւնը։ Իսկ լուրը ահա ինչ էր.

«Դքսուհի Կոնստանցիան երեխայ է ծնել»։

Երբ որ Կոնրադի հայրը, բարոն Կլիգենշտայնը իմացաւ այս լուրը, նա երեք անգամ շարժեց իւր փետրազարդ սաղաւարթը և բացականչեց։

— Կեցցէ դուքս Կոնրադը։ Այսուհետեւ թագը նորա վերայ ապահովւած է։ Դեցինը—ապրի. նա իւր յանձնարարութիւնը լաւ կատարեց և թշուառականը արժանի է իւր վարձատրութեան։

Եւ նա տարածեց այս լուրը ամեն կողմ: Եւ քառասունութ ժամից յետոյ նորա կալածների բոլոր ժողովուրդը պարում էր և երգում և, ի պատիւ այդ մեծ գործի, կազմեց ճրագալոյց և. այդ բոլորը գոռոզ և երջանիկ բարոն Կլիգենշտայնի հաշուով:

V

ՍԱՐՍԱՓԵԼԻ ԱՂԷՏ

Պէտք է մեծ դատաստան լինէր: Բրանդենբուրգի բոլոր իշխանները և բարոնները ժողովւած են դուքսի պալատի դատաստանական ատենան: Բոլոր տեղերը, որտեղ կարելի էր նստել կամ կանգնել, բռնւած են:

Կոնրադը—հագած բոսորագոյն ծիրանին սպիտմակ աքիսաորթ շրջանակով—նստած էր աւագ նախարարի աթոռի վերայ, իսկ նորա երկու կողմից պետութեան ծայրագոյն դատաւորները:

Մերունի դուքսը խիստ հրամայել էր, որ իւր աղջկայ դատաստանը կատարւի առանց կողմնապահութեան, իսկ ինքը սրտի վշտից անկողին պառկեց: Նորա օրերը հաշւած էին: Խեղճ Կոնրադը շատ խնդրեց, որ նորան ազատեն մի այնպիսի դատաստանից, որտեղ պէտք է քննւի նորա հօրեղբոր աղջկայ յանցանքը. բայց նորա աղաչանքը իզուր անցաւ:

Այդ բոլոր բազմամարդ ամբոխի մէջ ամենապշտալի սիրտը—Կոնրադինն էր: Իսկ ամենաուրախը—նորա հօր սիրտն էր: Հայրը՝ աղջկանից դադտնի՝ եկել էր կանգնել և սպասում էր իւր տան վիճակւած ուրախութիւնը տեսնելու:

Երբ հարկաւոր յայտարարութիւնը արին և բոլոր պահանջող ձեականութիւնները կատարեցին, դատաստանի մեծ նախագահը արտասանեց.

— Յանցաւոր, ոտքի կանգնիր:

Դժբաղդ դքսուհին վերկացաւ և կանգնեց առանց քողի ահագին ամբոխի առաջ: Նախագահը շարունակեց.

— Օգոստոսփառ դքսուհի, մեր տէրութեան մեծ դատաւորների առաջ յայտարարւած է և ապացուցւած, որ ձեր բարձրութիւնը ամուսնական սուրբ կապից դուրս երեխայ էք ծնել, որի հա-

մար մեր երկրի հին օրէնքը սահմանել է մահւան պատիժ, եթէ միայն նորին բարձրութիւնը, մեզ կառավարող դուքսը և հրամայող բարի Կոնրադը չեն ներիլ ձեզ բարձրագոյն վճռով: Յանձնեցէք ձեզ նորա զթասրութեան:

Կոնրադը զողալով մեկնեց գաւազանը: Այդ վայրկեանին նորա կանացի սիրտը լքցւեց կարեկցութիւնով դէպի չարաբաղդ յանցաւորը և նորա աչքերում երևացին արտասուէքներ: Նա արդէն ուզում էր բերանը բանալ և խօսել, երբ դատաստանի նախագահը շտապով յայտնեց նորան.

—Ոչ այստեղ, ոչ այստեղ, ձերդ բարձրութիւն: Օրէնքը պահանջում է, որ դքսի տան անդամները դատաւճիռ կարդալը, ում և վերաբերելիս լինի, կատարեն գահի բարձրութիւնից:

Սարսափը պատեց խեղճ Կոնրադի սիրտը — և նորա հօր երկաթեայ մարմնով անցաւ մի սարսուռ: Եւ ահա ինչու:

Կոնրադը չէր թագադրւած: Այդ վարմունքով նա ուրեմն պէտք է խաղտաւակէր գահը: Նա տատանւում էր և երկիւղից զոնաւաւում: Բայց պէտք էր ծիսակատարութիւնը պահպանել: Կոնրադի վերայ էին դարձրած շրջապատողների զարմացած հայեացքները: Եթէ նա շարունակի տատանւել՝ այդ հայեացքները կասկածաւոր կը դառնան: Նա բարձրացաւ գահի վերայ. առաջ մեկնեց իւր գաւազանը և արտասանեց.

—Յանցաւոր: Մեր օգոստոսփառ Տէր, Ուլրիխի, Բրանդենբուրգեան դուքսի անունով՝ ես կատարում եմ ինձ վերայ դրած բարձր պարտականութիւնը: Ուշադրութեամբ լսեցէ՛ք իմ խօսքերը: Մեր հայրենիքի հին օրէնքով, եթէ դուք կը թագցնէք ձեր յանցանքի գործակցին և չէք յայտնիլ դատաստանին, դուք անխուսափելի կերպով կ'ենթարկուէք մահւան պատժի: Զիջեցէ՛ք այս սպառնալիքին և ազատեցէ՛ք ձեզ քանի ուշ չէ: Յայտնեցէք ձեր երեխայի հօր անունը:

Բոլոր ժողովականներին տիրեց մի այնպիսի խոր լռութիւն, որ կարելի էր կարծես սրտերի բաբախումը լսել: Այդ ժամանակ դքսուհին հանդարտ շարժեց իւր աչքերը ատելութիւնով, և մատը ուղղելով դէպի Կոնրադը, ասաց.

—Ահա այս մարդն է:

Կոնրադին սպառնացող սարսափելի վտանգը, որի դէմ առնելու

Համար նա միջոց և յոյս չունէր, նորա վերայ այնպէս մի սառն դող բերաւ, որ կարծես մահւան պաղուծիւնն էր:

Ինչ երկրային ոյժ կարող է այժմ նորան փրկել:

Մեղադրանքը հերքելու համար, նա պէտք է իրան մատնի, որ նա կին է. իսկ չը թագադրւած կնոջ, որ յանդգնել է բարձրանալ դքսական գահը—սպասում է պատիժ: Մի վայրկեանում Կոնրադը և նորա կառավարի ծեր հայրը ուշքից գնացին և գետնին զարկեցին:

Այս սարսափելի, խճճւած վէպի վերջը չի կարելի գտնել ո՛չ այս, ո՛չ մի որ և է ուրիշ գրքում, ո՛չ այժմ, ո՛չ երբ և իցէ սպա-
գայում:

Բանն այն է, որ ես իմ հերոսիս (կամ հերոսուհուս) զրել եմ մի այնպիսի բացառիկ կամ անել զրուծեան մէջ, որ էլ չը գիտեմ թէ ինչպէս կարող եմ նորան հանել այդ զժառուրութիւններից, և ուստի գերադասում եմ ձեռքերս լւանալ այս զործում և թողնել զոհին (այսինքն հերոսիս, կամ հերոսուհուս), որ նա ինքը զուրս պրծնի, կամ մնայ էլի այնտեղ, ինչպէս ինքը կը ցանկանայ: Ի հարկէ՝ սկզբում ես կարծում էի թէ այս փոքրիկ զժառուրութիւնը ես հեշտ կը յաղթեմ. բայց բանը ուրիշ կերպ զուրս եկաւ:

ՄԻԽԱԼ ԻՐԻԵՒԻՉ ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ

Նորա մահւան յիսնամեակի առիթով

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Մինչև յիսնական թւականները Լերմոնտովի ղլխաւոր գնահատողը Ռուսաստանում եղած է Բելինսկին: Յիսնական թւականներից դէսը սկսում է բանաստեղծի հասարակական գնահատութիւնը: Այնուհետ քանի գնաց՝ աւելի և աւելի մեծացաւ նորա նշանակութիւնը քննադատների աչքում, և այժմ Լերմոնտովը ամենայն իրաւամբ համարւում է Ռուսաստանի առաջին բանաստեղծը Պուշկինից յետոյ: Այդ հասարակական գնահատութեան հետևանքը եղաւ 1889 թ. Պետրիգորսկում հիմնւած Լերմոնտովի արձանը, որ կառուցւեց ամբողջ Ռուսաստանից ժողովւած նւիրատուութիւններով: Այժմ էլ, սոյն տարւոյ 15-ին յուլիսի, լրանում է առաջին յիսնամեակը՝ նորա մահւանից դէսը: Այդ առիթով ես կամենում եմ մի քանի խօսք ասել անւանի պօէտի մասին՝ որոշելու համար նորա բանաստեղծական տաղանդի ոյժը և որպիսութիւնը և նորա տեղը ռուսաց գրականութեան պատմութեան մէջ: Այդ բանը, ես կարծում եմ, ցանկալի է մանաւանդ այն պատճառով, որ նորա հեղինակութիւնների բովանդակութիւնը շատ և շատ մօտիկ է մեր, կովկասցիներիս սրտին, որովհետև իւր նշանաւոր գրածների նիւթը նա վերցրել է ուղիղ Կովկասի կեանքից և բնութիւնից: Կեռ երկար ժամանակ Լերմոնտովը կը մնայ Կովկասի ամենաշնորհալի երգիչը: Բացի յորանից, նա շատ ծանօթ է մեր հայ հասարակութեան, նորա բազմաթիւ հեղինակութիւնների հայերէն թարգմանու-

թիւներն շնորհիւ: Կարելի է ասել մինչև անգամ, որ ոչ մի ռուս գրողի շարադրութիւններ այն թւով թարգմանւած չեն հայերէն, որքան Լերմոնտովի գրւածները ¹⁾:

Բայց նախ աշխատենք, որքան կարելի է, բանաստեղծի կեանքի մէջ որոնել այն սլաքմանները, որոնք որոշ ուղղութիւն տւին նորա բնածին մեծ ընդունակութիւններին:

Լերմոնտովը ծնեց Մոսկւայում 1814 թ. նորա հայրը սպայ էր, բաւականին անհոգ և զւարճասէր մի մարդ, իսկ մայրը—թոյլ բնավորութեան տէր մի կին: Բայց այն տանը, ուր ծնեց բանաստեղծը, կար մի անձնաւորութիւն, որի կամքն էր կառաւարում ամբողջ ընտանիքը. դա պօէտի մեծ մայրն էր, որք և այրի կալածատէր, թէպէտ հասկացող, բայց չափազանց խտրասիրտ և ինքնասած մի կին: Նորածին մանկան կրթութիւնը նա վերցրեց իւր վերայ, հեռացրեց նորան ծնողների ազդեցութիւնից և վարձեց նորա համար մի գերմանուհի դպչեակ:

Այս բանին դէմ չը կացաւ ո՛չ բանաստեղծի մայրը, որ սովոր էր ամեն բանում հպատակել իւր մօրը, ո՛չ էլ հայրը, որին զուցէ ուրախութիւն էլ պատճառեց այն հանգամանքը, թէ որդու կրթութեան գործը առնւում է իրանից, և այսպիսով ուրեմն նորան միջոց է տրւում իւր զւարճութիւնների ետեւից ընկնել: Պուցէ հօր վերաբերմամբ այտեղ կար մի այլ պատճառ, այդ պարզորոշ յայտնի չէ: Նաու կարելի է, նա յօժարակամ ետ կացաւ իւր զաւակի կրթութիւնից այն պատճառով, որ ինքը՝ այնքան էլ մեծ կարողութեան տէր չը լինելով՝ անկարող էր կատարել իւր հայրական բոլոր պարտականութիւնները: Ինչ և իցէ, մանուկը մեծացաւ տառի ձեռքի տակ: Վերջինս տեղափոխեց Մոսկւայից իւր կալւածքը, Քարխան գիւղը, այնտեղ բնակւելու համար: Երկու տարուց յետոյ մեռաւ բանաստեղծի մայրը: Հայրն էլ այդ միջոցներին ապրում էր իւր կալւածքում և միայն երբեմն գալիս էր Քարխան որդու տեսութեան:

¹⁾ Հայերէն թարգմանւած են. «Демонъ», «Маскарадъ», «Пророкъ», «Блѣтъ парусъ одинокий», «Три пальмы», «Дѹма», «У вратъ обители святой», «Ангелъ», «Вѣтка Палестины», «Воздушный корабль» (Զադրիցի), թարգմանւում է— «Герой нашего времени».

Մեծ մօր քմահաճութիւնները և խստասիրտ վարմունքը ստորադրեալների հետ, այն սառ ընդունելութիւնը, որ նա ցոյց էր տալիս ապագայ պօէտի հարազատ հօրը, լաւ հետքեր չը պէտք է թողնէին մանուկ բանաստեղծի սրտում, և իրաւ նա երբէք իւր կեանքում չը կարողացաւ սիրել իւր տատին:

Այսպէս ուրեմն ծնեց թէ չէ մանուկը, առաջ եկան ընտանեկան անկարգութիւններ, որդու կեղծ դրութիւնը ծնողների վերաբերմամբ. որդու սիրտը դատարկ փնաց հօր ու մօր ջերմ ու կաթոզին սիրուց, դադարկ տեղը սակաւ առ սակաւ սկսեց բռնել մի այլ զգացում—առաջին անբաւականութիւնը: Դժգոհութիւնը հետզհետէ, կաթիլ կաթիլ պիտի լցնէ և թունաւորէ բանաստեղծի սիրտը, որ տեղից ժամանակով, ինչպէս շատրւան, դուրս պիտի ցայտեն անբաւականութեան շիթերը: Բայց բարեբախտաբար, ինչպէս ասացի, նորա տատը հասկացող և ուսման գնահատող էր, նա վարձեց իւր թռուան համար դաստիարակներ, որոնց շնորհիւ ապագայ բանաստեղծը դեռ շատ վաղ սկսեց սիրել ընթերցանութիւն և սովորեց մի քանի եւրոպական լեզուներ:

Այսպէս ահա երկու տարբեր պայմաններ արգէն սկզբից որոշեցին Լերմոնտովի բնաւորութիւնը: Մի կողմից մեծ մօր տանը փարթամ արիստոկրատ կեանքը, տատի խիստ յարաբերութիւնները հպատակների հետ, մօր վաղաժամ մահը, հօր բացակայութիւնը և իւր կեղծ դիրքը նորա վերաբերմամբ, նորա քմահաճութիւններին բաւականութիւն տալը ծառաների կողմից—այս բոլորը զարգացրեց բանաստեղծի մէջ ինքնասիրութիւն, քմահաճութիւն և միևնոյն ժամանակ դժգոհութիւն շրջապատող մարդկանցից: Միւս կողմից էսթետիքական-գրական կրթութիւնը ծնեցրեց նորա մէջ սէր Կէպի գրականութիւն, գրական ճաշակ և ազնիւ մարդկային ձգտումներ: Այս ուղղութեամբ ահա սկսեց զարդանալ Լերմոնտովի բնաւորութիւնը: Այժմ հասկանալի է թէ ի՞նչու Բելինսկին և Բօգենշտեյնը, գերմանացի յայտնի բանաստեղծը և Լերմոնտովի նշանաւոր գնահատողներից մէկը, գտնում են վերջինիս բնաւորութեան մէջ մի տեսակ երկճիւղութիւն, որ կայանում է նորանում, թէ պօէտը միացնում էր իւր մէջ եսասիրութեան և քմահաճութեան հետ ազնիւ հպարտութիւն և ազնիւ ձգտումներ: Այս հանգամանքն է բացատրում

նորա սիրալիր, բարեկամական յարաբերութիւնը մէկի հետ և կձու, վիրաւորիչ վերաբերմունքը միւսների հետ: Այքի առաջ ունենալով Լերմոնտովի այս տեսակ ծայրացեղ բնաւորութիւնը՝ հասկանալի է դառնում այն բանը թէ ի՞նչու նորա կեանքում մի քանի անգամ տեղի ունեցան մենամարտութեան դէպքեր: Մի բան ևս պէտք է յիշել այստեղ բանաստեղծի մանկական կրթութեան՝ պաշմանները լրացնելու համար, այն է՝ նորա ճանապարհորդութիւնը Կովկասում: Նորա մեծ մայրը իւր հիւանդոտ թոռան տարաւ Պետրոգորսկ բժշկելու համար: Կովկասի վիթխարի ձիւնապատ լեռները, սրնթաց գետ ու փոսկները, շքեղ ու ձոխ բուսականութեամբ պծնած հովիտները, բնակիչների ազատ անվեհեր հոգին մեծ տպաւորութիւն արին բանաստեղծի վերայ: Եւ այս տպաւորութիւնները՝ ութ տարի չանցած՝ պիտի իրականանային և, ինչպէս փալլուն աղամաններ, պիտի շաղ զային նորա բազմաթիւ բանաստեղծութիւնների մէջ:

Այժմ՝ դառնանք Լերմոնտովի դպրոցական կրթութեանը: Նրբ նա տասներկու տարեկան դարձաւ, տատը նորան տւեց Մոսկւայի համալսարանի ազնւական պանսիոնը, ուր նա մնաց մօտ հինգ տարի կիսադիշերօթիկ: Այստեղ նա սովորում էր շատ լաւ և վերջնական քննութեանը ստացաւ ընծայ: Յետոյ նա մտաւ համալսարան, ուր մնաց միայն երկու տարի: Մի ինչ որ անասորժ դէպք, որ տեղի ունեցաւ բանաստեղծի և պրոֆեսորի մէջ, պատճառ եղաւ նորան համալսարանից արձակելուն (1832 թ.): Այդ նա մտաւ իւնիւերների զինւորական դպրոցը և երկու տարուց յետոյ (1834 թ.) աւարտեց ուսումը սպայի աստիճանով:

Բայց դպրոցական մթնոլորդը ունեցա՞ւ արդեօք մի որոշ կրթիչ ազդեցութիւն Լերմոնտովի վերայ: Դժբախտաբար, ո՛չ այնքան: Ո՛չ պանսիոնում, ո՛չ զինւորական ուսումնարանում չկար առաջադէմ գաղափարներով տոգորւած մի շրջան, որ կարողանար լաւ ուղղութիւն տալ նորա բնաւորութեանը և ընդլայնել նորա աշխարհահայեացքը: Թէպէտ համալսարանում կար մի այդպիսի շրջան, բայց բանաստեղծը նորա ազդեցութեանը չենթարկեց, ինքն իրան հեռու պահեց նորանից. ընտանիքում ստացած արիստոկրատական կրթութիւնը իւր կնիքը խորը դրոշմել էր նորա բնաւորութեան վերայ: Բայց եթէ նա մի բան զուրս բերեց դպրոցից, այդ էլ ինքնակրթու-

թեան շնորհիւ էր: Նա սիրում էր հեռանալ ընկերներից, առանձնանալ և լիովին տրեւել ընթերցանութեան և մտածմունքների: Ոչ թէ դաստան վարժապետները, այլ Պուշկինի և Բայրնի շարադրութիւններն են եղած գլխաւորապէս Լերմոնտովի դաստիարակ-ուսուչիցները նորա զարոցական կեանքում:

Ուսումը աւարտելուց յետոյ 1834 թ-ից մինչև 1837 թ. Լերմոնտովը՝ զուսարի աստիճանով սկսում է վարել աղմկալից, բայց բաւականին դադարկ կեանք զւարճասէր մարդկանց շրջանում: Այդ միջոցներին ընթերցող հասարակութեան շատ չնչին փոքրամասնութեան էր յայտնի Լերմոնտովը, իբրև «Հաջի-Աբրէք» պօէմայի հեղինակ (1835). բայց երբ 1837 թ. սպանւեց Ռուսաստանի հռչակաւոր բանաստեղծը, Լերմոնտովը իսկոյն լոյս ընծայեց իւր նշանաւոր ոտանաւորը „На смерть Пушкина“, որ զարմանալի արագութեամբ տարածեց ժողովրդի մէջ: Այս բուռն զգացումների բանաստեղծութեան վերջին տողերը զրգօեցին բանաստեղծի դէմ բարձր դասակարգը, և այս հանգամանքը եղաւ նորան Կովկաս արքայութեւ պատճառը: Այդ թւականից զէսը սկսում են լոյս տեսնել նորա հեղինակութիւնները, և Լերմոնտովի անունը բերանից բերան է անցնում ընթերցող հասարակութեան մէջ: Նոյն տարին նա թոյլտուութիւն ստացաւ վերադառնալ Պետերբուրգ մեծ մօր ջանքերի շնորհիւ: Բայց այն դադարկ շրջանը, որի մէջ բանաստեղծը վասնում էր իւր կեանքը, վերջ ի վերջոյ բոլորովին տաղտակացրեց նորան. նա վճռեց թողնել ծառայութիւնը և տրեւել գրական պաշապմունքներին: Բայց ազգականների թախաձանքի շնորհիւ՝ դարձեալ անփոփոխ մնաց նորա զրութիւնը: 1840 թ. մեծամարտութեան համար նորան կրկին արքայութեան Կովկաս: Իսկ 1841 թ. 15 յուլիսի Լերմոնտովը սպանւեց Պետրոգորսկում և զոհ դնաց մեծամարտութեան մի սպայի հետ:

Լերմոնտովը սկսեց զրել շատ վաղ: Ինչպէս արդէն յիշեցի, նորա վերայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Պուշկինը, որին նա սկզբում ձգտում էր նմանել: Բայց միևնոյն ժամանակ պատանի բանաստեղծի մէջ կար մի բան, որ զարգանում և առաջ էր գնում բոլորովին անկախ Պուշկինից, բոլորովին այլ ճանապարհով, քան որով գնում էր «Յւգենիյ Օնէգինի» հեղինակի մոտ: Լերմոնտովի պատանեկան ոչ այնքան յաջող ոտանաւորներում պարզ նշմարւում են նորա բանա-

ստեղծութեան յատուկ մի քանի բնորոշ գծերը. նորա բայրնական զգոհութիւնը կեանքից և շրջապատող հասարակութիւնից և առհասարակ նորա մռայլ աշխարհայեացքը՝ մեկամղձոտ, տխուր տողերով արտայայտւած:

Ես կը բերեմ այստեղ մի քանի կտորներ Լերմոնտովի պատանեկան ոտանաւորներից, որոնք ցոյց են տալիս թէ ո՛րքան լուրջ խորհուրդներ են զբաղեցնում տանսէհինգ տարեկան բանաստեղծի միտքը:

Къ чему глубокія познанія, жажда славы,
Талантъ и пылкая любовь свободы,
Когда мы ихъ не можемъ употребить!

И сердцу тяжело, и душа тоскуетъ...

Средь бурь пустыхъ томится участь наша ¹⁾.

Միւս կողմից այս սկզբնական ոտանաւորների մէջ նկատուում է Լերմոնտովի բանաստեղծութեան մի ուրիշ բնորոշ կէտը — նորա նոյնպէս բայրնական եռանդուն, անհանգիստ եղանակը՝

Такъ жизнь скучна, когда боренья нѣтъ

и понять

Я не могу, что значить отдыхать. ²⁾

Ես ասում եմ «բայրնական» ոչ այն մտքով թէ այստեղ երևում է անգլիացի պօէտի ազդեցութիւնը, ո՛չ — մինչև այդ ժամանակը Լերմոնտովին զուցէ յայտնի էլ չէր «Չայլդ — Հարօլդը», ուր կայ մի այսպիսի տող թէ «հանգիստը զգոյսք է կարող հոգու համար» ³⁾ — այլ ես ասում եմ «բայրնական» այն դիտաւորութեամբ, որ ցոյց տամ թէ Լերմոնտովի տաղանդը ունի Բայրնի հանճարին շատ նման յատկութիւններ, ամենևին անկասկապ վերջինից:

Այսպէս են ահա Լերմոնտովի քնարերգութեան առաջին ձայները: Բաց քանի գնում, բանաստեղծը աւելի և աւելի ենթարկւում է Բայրնի ազդեցութեանը: Բայրնի մէջ նա սկսում է տեսնել նոյն իւր զգոհութիւնը կեանքից և շրջապատող հասարակութիւնից, հիւ-

¹⁾ В. Острогорский. „Мотивы Лермонтовской поэзии“.

²⁾ Նալն տեղից:

³⁾ Брандесъ. „Байронъ“.

սխալին հանճարի քնարից նա սկսում է լսել իրան շատ ծանօթ մեկամղձոտ ձայներ: Այնուհետև նորա բանաստեղծութեան եղանակները առաւել պարզւում են, տխրութիւնը առաւել որոշւում է և հասնում յուսահատ յուետետութեան: Նւ այսպիսով ահա Լերմոնտովի ստեղծագործութեան առաջին շրջանի՝ զրեւծները դրոշմւում են նոյն կնիքով, որով դրոշմւած են լօրդ-բանաստեղծի հեղինակութիւնները առհասարակ:

Ժամանակակից սերունդը և առհասարակ մարդկութիւնը իւր ամբողջ էութեամբ պայծառ նշույններ չեն տալիս բանաստեղծին պայծառ ապագային հաւատալու: Նորա ապագան մութ է և դատարկ, նա անտարբեր է դէպի չարն ու բարին, վաղօրօք ծերացած և բուռնաւորւած գիտութեան թոյնով և կասկածանքներով, նա կ'անցնի՝ մի հատ օգտաւէտ հեռք չը թողնելով իւր ետևից („Дума“): Իսկական վեհ հոգին միայն տաղտկանում և տխրում է աշխարհում („Ангелъ“): Գեղեցիկ և քնքոյշ բնութիւնը փճանում և ոչնչանում է կոպիտ մարդկանց ձեռքում („Три пальмы“): Մարգարէն, առաքինութեան քարոզիչը, հալածւում է մարդկանցից, նորան ծաղրում և քարկծում են, նորա խօսքերը մնում են ձայն բարբառոյ չանապատի: („Пророкъ“): Զրկայ մշտական հաստատուն սէր և բարեկամի սիրտի: անկեղծ ձայն („И скучно и грустно“): Ատուծոյ տնէծքը և նզովքը ծանրացել է մարդկային վիճակի վերայ, և ընկած մարդկութեան էմբլեմը—Դևը—մոլորւած ու տխուր աստանդում է աշխարհից աշխարհ՝ աշխատելով հանգիստ և ինքնամոռացութիւն գտնել, բայց այսպիսով միայն թունաւորում է մարդու ամենաերջանիկ բոսկէները և խանգարում նորա սրբազան անդորր հանգիստը („Демонъ“): Իւր ստեղծագործութեան առաջին շրջանում Լերմոնտովը ուրեմն մօտենում է այն տեսակ բանաստեղծներին, որոնց մասին Ներսիսյանը ասում են «Համաշխարհային թախծի երգիչներ»¹⁾, որոնց թւին պատկանում են Ներիպիրէս, Բայրն, Լենաու, Հայնէ, Լէօպոլդի և այլն: Այդ այն թախծին է, որ փիլիսոփայութեան մէջ արտայայտւեց Շոպենհաուէրի մռայլ աշխարհահայեցողութեան մէջ: Լերմոնտովի թախծը չ'ունի այն փիլիսոփայական խորութիւնը և լայնութիւնը,

¹⁾ Н. Стороженко. „Поэзия мировой скорби“.

որ յատուկ է Բայրնին. նորա թախիծը վերջերում սխեց այլ ուղ-
ղութիւն ստանալ, ինչպէս այդ շուտով մենք կը տեսնենք: Լերմոն-
տովի թախիծը չէ ամփոփում իւր մէջ այնքան բազմաթիւ առար-
կաներ և այնքան խորը չէ թափանցում նոցա մէջ, որպէս Բայրնինը:
Եթէ Լերմոնտովի «տխրագին դեւը» թափառում է Գովկասում, Բայրնի
դժգոհ Չայլդ-Հարօյլդը կամ նոյն իսկ Ռոն-ժուանը չըջում է ամբողջ
Ներոպա. իսկ նորա Լիւցիֆերը իւր աշակերտ Կայէնի հետ պտտում
է տիեզերքի անսահման տարածութիւնը: Մարդկութեան անելանելի
տխուր վիճակը Լերմոնտովը բացատրում է կարծես «Աստուածային
անէծքով», մինչդեռ Բայրնը, զննելով բարի և չար իրերի բոլոր էական
պայմանները, տալիս է մեզ մարդկային կեանքի տխուր նկարագիրը, որ-
պէս անհրաժեշտ հետևանք այն կուի, որ մղում են իրար հետ չարն
ու բարին:

Եթէ Լերմոնտովի դժգոհութիւնը շրջապատող հասարակութիւ-
նից արտայայտում է զլիսաւորապէս «Մեր ժամանակեայ հերոս» վէպի
և մանր ոտանաւորների մէջ, Բայրնի բարկութեան սլաքները շաղ են
գալիս ամբողջ Ներոպայի վերայ՝ հիւսիսից մինչև հարաւ, արևելքից
մինչև արևմուտք այն էլ այնպիսի հսկայական զբաղմունքում, ինչպէս
են «Չայլդ-Հարօյլդ» և «Ռոն-ժուան»: Բայց երկու բանաստեղծի եզրակա-
ցութիւնն էլ միևնոյնն է. կեանքը—տանջանք է մարդկութեան համար:
«Դեռ մանկութեան օրերից մենք սկսում ենք թառամել, դեռ մանուկ
հասակում՝ մեզ վերայ ծանրանում է անէծքը. մեր կեանքը—տա-
ռապանք է, մեր կեանքը—բնութեան անվերջանալի սխալներ,—այս-
պէս է արտայայտում Բայրնը իւր համաշխարհային թախիծը իւր
«Չայլդ-Հարօյլդի» մէջ: Իսկ Լերմոնտովը արտայայտում է իւր թա-
խիծը հետևեալ կերպով.

„Богаты мы, едва изъ колыбели,
Ошибками отцовъ и позднимъ ихъ умомъ,
И жизнь ужъ насъ томить, какъ ровный путь безъ цѣли,
Какъ пиръ на праздникѣ чужомъ“ („Дума“).

Սակայն Լերմոնտովի բնաւորութեան և բանաստեղծութեան մէջ կան
մի քանի բաներ, որոնց շնորհիւ նա երբեք ծայրայեղ յոռետես չէր
ղաւնալ: Այդ բաներն են—նորա անբացատրելի սէրը դէպի հայրե-

նիք („Люблю я родину“), հայրենիքի փառքը („Бородино“, „Два великана“, „Спорт“), բնութիւնը առհասարակ և մանաւորապէս Կովկասի շքեղ կամ վայրենի բնութիւնը („Демонъ“, „Мцыри“, „Измаиль-бей“ և մանր ոտանաւորներ), կարող, հպարտ և անընկճելի անձնաւորութիւններ („Демонъ“, „Мцыри“, „Измаиль-бей“) և վերջապէս ջերմ հաւատ („Молитва“): Այս տեսակ բաներ կարողանում են հանգիստ ստլ բանաստեղծի հոգուն, թոյլ են տալիս նորան մոռացել տանջանքների մէջ:

Բելինսկին ասում է թէ Լերմոնտովը վերջին ժամանակներում սկսում էր հետզհետէ հաշտել աշխարհի հետ, աւելի հանդարտ աչքով նայել մարդկանց վերայ և աւելի խորը թափանցել ժողովրդի ուսումնասիրութեան մէջ. այնպէս որ նա զեռ մեծ սպասելիք ունէր երիտասարդ բանաստեղծից: Իբրեւ դորա սպացոյց անւանի քննադատը մատնանիշ է անում նորա ժողովրդական ոգով ներշնչւած բարձր գեղարեւտական երկասիրութեան վերայ—«Пѣсня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова», որտեղ հակադրում են երկու անձնաւորութիւններ. մէկը՝ գոռոզ և հպարտ թագաւորի սիրով, միւսը ուժեղ և հպարտ իւր սեփական արժանաւորութեամբ և պատուի վիրաւորանքով: Ոտանաւորի լեզուն և չափը—բուն ժողովրդական, բովանդակութիւնը խիստ կերպով մտածւած և ծրագրւած, բնաւորութիւնները—որոշ և կենդանի նկարագրւած, աւելորդաբանութիւնների կատարեալ բացակայութիւն, հետաքրքրութիւնը անում է տող առ տող, ինչպէս այդ լինում է միայն հանճարեղ հիղինակութիւնների մէջ: Այս երկը, ի միջի այլոց, նշանաւոր է և այն պատճառով, որ նա պարզ ցոյց է տալիս թէ ինչպէս Լերմոնտովը կարողանում է և խիստ օբյեքտիւ լինել, չը նայելով, որ միւս գրւածներում դժւար է նորա «եսը» բաժանել բովանդակութեան ոգուց, չը նայելով, որ նա սուբյեքտիւ բանաստեղծ է գլխաւորապէս:

Ինչո՞ւմն է կայանում Լերմոնտովի տաղանդի ոյժը, ինչո՞ւմ—նորա ծառայութիւնները, որ նա մատուցել է ռուսաց զրահանութեան, և ի՞նչ տեղ է բռնում նա ռուսաց զրահանութեան պատմութեան մէջ: Մենք կ'աշխատենք կարճ կերպով պատասխանել այդ հարցերին: Հաւասար գեղեցկութեամբ բոլորովին տարբեր առարկաներ նկա-

րազրելու կարողութիւնը, բնութեան տեսարանների հրաշալի կենդանացրութիւնը, բնաւորութիւնների որոշ գծերով պատկերացումը, չափ ու սահմանի զգացումը գեղարւեստականի մէջ, ճոխ և շքեղ լեզուն, ծկուն ոճը և զօրեղ ոտանաւորը («СТИХЪ ЖЕЛѢЗНЫЙ», ինչպէս ինքը բանաստեղծը ասում է իւր 1-օր 1-օր ԵՆՎԱՐԻ բանաստեղծութեան մէջ), — այս բոլորը միասին այն պայմաններն են, որոնք որոշում են Լերմոնտովի տաղանդի ոյժը և չափը:

Նորա տաղանդը աւելի, բան Պուշկինինը, ձգտում էր համաշխարհային դառնալու, այն էլ այն չափով, որ շատ քննադատներ հրաժարւում էին նորա մէջ ազգային բանաստեղծի յատկութիւններ տեսնելուց: Բայց ուսաց գրականութեան և հասարակութեան մատուցած նորա ծառայութիւնը, բացի այն բոլորից, ինչ կապւած է առհասարակ տաղանդի հետ, կայանում է և այն բանի մէջ, որ նա նոյն ուսու հասարակութիւնը յաճախ իւր հեղինակութիւնների նիւթ է դարձնում («Герой нашего времени», «Маскарадъ», «1-օր 1-օր ԵՆՎԱՐԻ» և այլն): Արդէս Պուշկինի Եւգենիյ Օնեգինը ներկայացուցիչ է դարուս քսանական թւականների ուսաց հասարակութեան, նոյնպէս և Լերմոնտովի Պեչորինը նոյն հասարակութեան երեսնական թւականների ներկայացուցիչն է:

Լերմոնտովը մեռաւ շատ վաղ, քսանեօթ տարեկան հասակում: Բայց այս կարճ միջոցում նա գրեց այնքան բաներ և գրեց այնպիսի տաղանդով, որ մինչև այսօր նա մնում է ոչ ոքից չը գերազանցւած Ռուսաստանի բանաստեղծը, եթէ չը հաշւենք Պուշկինին:

ԿՈՄՍ ԼԵՒ ՏՈՒՍՏՈՅԻ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐԸ

(«Աստուած գիտէ արդարեւ ու մեղաւորը» հայերէն թարգ. գրքովի առիթով),

ՅՈՎ. ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆՅԻ

Կոմս Լև Տոլստոյի վերջին ժամանակներում գրած վիպական գրածներում գեղարւեստական տարրը երկրորդական տեղ է բռնում, ծառայելով նորա բարոյագիտական տենդենցիաներին, մի հանգամանք, որը անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ, նորա այդ տեսակի աշխատութիւնները քննական հալեացքով անցնելիս, որովհետեւ այդ հանգամանքը, քացի իւր սեպհական ուղղակի առաջնակարգ դերից, անխուսափելի կերպով ազդում է և ստեղծագործութեան չափերի վերայ: Երբ վէպը շեղում է իւր իսկական դերից—արտաքերիւ իրական սովորական կեանքը տիպական երևութիւններով, գեղարւեստականը դուրս է գալիս արդէն իւր բնական օրէնքներից, և նորա առաջին չափերի վերջին, աւսինքն լինել միայն արտապատուութիւն իրական կեանքի, վերջինիս թէ բարձր և թէ ստոր տարրերի,—հեղինակը զոհելով ուրիշ նպատակի, փորձանքի է ենթարկում և իւր տաղանդը, որովհետեւ երբ նա, փոխանակ հետեւելու իրականութեանը և բնութեանը, ուզում է վերջիններս ծառայեցնել իւր նպատակներին, նա արդէն վտանդի է ենթարկւում դուրս գալ ճշմարտութեան սահմաններից: Հասկանալի է որ այդ ուղղութեան վէպում դուրս բերած անձնաւորութիւնների վերայ չը պիտի նայել իբրեւ տիպերի, այլ իբր միջոց, հեղինակին տողորդ գաղափարի արտապատուութեան և նորա փիլիսոփայական սխտեմը պաշտպանելու և կեանք մտցնելու: Այսպիսի դէպքում գեղարւեստականի կոչումը լինում է աղն, որ ստեղծելիք անձնաւորութիւնները համաձայն լինեն բնական և հոգեբանական օրէնքներին: Այս կողմից կոմս Լև Տոլստոյի գեղարւեստական տաղանդը աղն աստիճան զօրեղ է, որ ամենաաջող կերպով է կատարում իւր երկրորդական դերը:

Կոմս Տոլստոյը իւր վէպերում չի դուրս գալիս և սովորական տենդենցիալով, իբրև պաշտպան հասարակական ալս կամ ալն հոսանքի, իբրև մարտնչող՝ իրական շահերի սահմանում. և, ինչպէս ասացինք, նպատակ չունի անխտիր նկարագրել իրականութիւնը. նա աշխատում է որոշ փիլիսոփայական հայեացքների տարածման համար, ձգտում է նոր լարաբերութիւն ստեղծելու դէպի կեանքը: Այդ հանգամանքը կազմում է նորա աշխատութիւնների կենտրոնական տարրը, և վերջինս է որոշում ալն մեծ ազաւորութիւնը, որ անում են ալդ աշխատութիւնները ընթերցողների վերաջ: Հետեաբար ալդ աշխատութիւնների արժէքը և գնահատութիւնը կախում է նրանց միջում արծարծող վարդապետութեան արժանաւորութիւններից, թէ որ աստիճանի նա կրթիչ, բարոյականացնող և միևնույն ժամանակ նեցուկ է լաւաջողութեան: Կոմս Վ. Տոլստոյի թէօրիան կեանքի կամ որ աւելի լաւ է ասել, թէօրիաները, որոնք, ի դէպս է նկատել, մէկը միւսի չտեսից ծագելով՝ հակասում են միմեանց, առաջին անգամից աչքի են ընկնում նորանով, որ դոքա ինքնուրոյն չեն. բայց միևնույն ժամանակ դրանց, ալդ թէօրիաները, չի կարելի վերաբերել ոչ մէկին մինչև այժմ եղածներից ալն ձևով, ինչպէս նրանց առաջարկում է է կոմս Տոլստոյը: Նա վերցնում է ալս կամ ալն վարդապետութեան միալն մի կողմը և ըստ երևութին չնչին փոփոխութիւն անելով նորա մէջ, առաջարկում է իբրև անպալման սխտեմ:

Միւս կողմից, պէտք է ասած ամենանշանաւոր կողմից, որ աչքի են ընկնում նորա թէօրիաները, դա ալն է, որ նոքա հիմնովին լեղաշրջում են նպատակը իրանց աղբիւրի—ալն վարդապետութիւնների, որոնցից վերջւած են և որոնց ըստ երևութին ջերմեւանդ պաշտպանն է կոմս Տոլստոյը: Վերջին հանգամանքը աչքի առաջ ունենալով, պէտք է ասել, որ ալդ վարդապետութիւնները աւելի լաւանգաւոր կոմենտատոր քան կոմս Տոլստոյը երբէք չեն ունեցած: Իբրև հետեւող ներկայանալով քրիստոնէական վարդապետութեան, նա վերցնում է վերջինիցս ալս կամ ալն պրինցիպը և փոխում է նրան ալնպէս, որ նա կորցնում է իւր սկզբնական նպատակը և մարդարէի ձևով սկսում է քարոզել ալդ գաղափարը: Վերալիւնալ վարդապետութեան սխտեմից նա վերցնում է գլխաւորապէս ալն սկզբունքը, որը ասում է «բարի արէք ձեր ատելիներին», և փոխում է ալդ ուրիշ ֆորմուլայի, որը ըստ երևութին նման է առաջինին—«տար չարիքը, կամ մի հակառակիւր չարիքին (терпи зло, не противясь злу)», բայց իսկապէս կազմում է միալն մի կողմը և ալդ մի կողմը նա բարոյականութեան միալնակ նպատակ է դարձնում, որի հետեանքը երևակայել կարելի է ալապէս՝ մի կողմից չար հակման ենթակալ մարդիկ չարիք են դործում, իսկ միւս կողմից բարոյական մարդիկ դործունեալ չարիքի դէմ միալն ալն են անում, որ համբերութեամբ տանում են ալդ չարիքը: Մինչդեռ «Բրիստոյը» մերժելով չարիքին չարիքով պատասխանել,

պահանջում է բարիք անել չարիք անողին և միևնույն ժամանակ կռուել չարիքի հետ, աշխատելով նորա դուռնից հեռացնել, բայց աշխատի միջոցներով, որոնք ոչ ոքի չարիք չեն հասցնում. իսկ չարիքը ինքն ըստ լինքեան օգտաւէտ չը լինելով, ոչնչանալով, չի կարող մէկին փառ բերել: Մինչդեռ Քրիստոսը ուրիշ ղէպներում աւելի որոշ և անձամբ օրինակ տալով, պահանջում է բողոքել չարիքի դէմ, մերկացնել նորա կատարողներին, պատառելով խաբեբադական բողոք նրանց երեսից, — պախարակել նրանց բոլորի առաջ, — աշխատել, համոզելով, բերել ղէպի ուղիղ ճանապարհ, կոմս Տոլստոյի ստեղծած բարոյականութեան օրինակելի անձնաւորութիւնները իրանց կեանքում միայն աչն են անում, որ լուռ լինելով ղէպի մարդկային հասարակութիւնը ճշտող չարիքը, չը դուրս գալով իբրև բողոքողներ և մաքառողներ ալ չարիքը հասցնողների դէմ, լուռութեամբ և համբերութեամբ տանում են իրանց անձին հասցրած չարիքը:

Իսկ քրիստոնէական վարդապետութեան ամենազլխաւոր հիմքը — «դնել անձը և ոտացւածքը ուրիշների համար» կոմս Տոլստոյի աշխատութիւններին մէջ չառ քիչ է արծարծւում և կրկին աչն ձևով է խոստովանում ալ սկզբունքը, որ վերջինս նոյնպէս դատաւարտւում է անպտուղ մնալու: Զը պնդելով աչ ամենանշանաւոր պատգամի մարդկանց համար պարտաւորեցողիչ լինելու վերաջ, նա դրադւում է միայն աչն հարցով — թէ ալդ տեսակ ցանկութիւն ունեցողը ինչ ձևով պիտի օգնի իւր մերձաւորին և ալդ վճռւում է աչն ձևով, որ ալդ սկզբունքը կարող է իրագործելի լինել միայն իբրև բացառութիւն: Նա վճռւում է, որ մէկը իրաւունք ունի օգնել միւսին միայն իւր աշխատանքով, դրամով չի կարելի օգնել, որովհետեւ դրամ տալ մէկին, կը նշանակէ պարտաւորացնել միւսներին կատարելու ալ մարդու պահանջները. նա համեմատում է դրամը մուրհակի հետ (Что же намъ дѣлать?):

Կոմս Տոլստոյի վերջին պրինցիպը սերտ կապւած է նորա աչն թէօրիալի հետ, ուր վերաբերւում է հասարակութեան տնտեսական կազմակերպութեանը, որ նոյնպէս ըստ երևութիւն նման է մի տիրապետող թէօրիալի, բայց իսկապէս ալ նպատակ և ալ հետևանք ունի: Նորա տնտեսական կազմակերպութեան իդէալը կազմումէ մի աշխատի դրութիւն, երբ իւրաքանչիւր մարդ իւր ան միջակա ան աշխատանքով բաւարարութիւն է տալիս իւր բոլոր պահանջներին — մի դրութիւն, որը կարող է հնարաւոր լինել միայն աչն ժամանակ, երբ քաղաքակրթութիւնը ոչ թէ միայն կանգ կ'առնի, ալ մարդիկ կը չտաղիմն մինչ նախնական չիսաւալքների դրութիւնը: Եթէ ուշադրութեամբ նայենք, կը տեսնենք որ աչ պրինցիպը աղաւաղում է աչն քաղաքատնտեսական թէօրիալի, որը առարկալի արժեցողութիւնը չափելով միայն նորա վերաջ գործ դրած աշխատանքի չափով, պահանջում է աչն տեսակ տնտեսական կազմակերպութիւն, երբ իւրաքանչիւր մարդու երկամուտի աղբիւրը կը կազմէ միայն նորա աշխա-

տանքը: Ընդունելով այս թէօրիան, կոմս Տոլստոյը աւելացնում է նրան և մի պահանջ—որ մարդ, ապրելով իւր աշխատանքով, իւր կարիքներին անհրաժեշտ բոլոր նիւթերը անմիջապէս սեփական ձեռքով պատրաստէ—մի պահանջ, որ անհնարին է դարձնում բոլորովին մի որ և իցէ կազմակերպութիւն քաղաքակիրթ հասարակութեան ալդ թէօրիալի հիման վերալ, ուրեմն անիրագործելի է դարձնում նոյն թէօրիալի նպատակը (տես նոյն Что же намъ дѣлать?):

Այս տարօրինակ ինքնուրուշնութիւնը շարունակում է կոմս Տոլստոյի վարդապետութեան միւս սկզբունքներում, որոնց պսակը ալդ կողմից կազմում է նորա ամենավերջին թէօրիան ամուսնութեան վերաբերմամբ, որը բոլորովին հակասում է նորա նախկին հալացքին նոյն առարկայի մասին: Սկսելով նրանից, որ նա կնոջ միաջնակ կոչումը դնում էր մարդկային ցեղի աճեցողութեան մէջ, զրկելով մարդկութեան ամբողջ կէսը զարգացման, լուսաւորելու և քաղաքացիական իրաւունքներից, նա, վերջ ի վերջոյ, ոչ թէ աճեցողութիւնը, ալ նոյն իսկ ամուսնութիւնը մեղք է համարում բարոյականութեան դէմ (Крейперова соната): Կոմս Տոլստոյի թէ առաջին և թէ վերջին հալացքը կնոջ մասին զուտ ինքնուրոյն չեն, ինքնուրոյնութիւնը կաշնում է չալտնի փոփոխութեան մէջ, որը չեղաչրջում է նրանց նպատակը: Որ կնոջ առաջին կոչումն է մալր լինել, սերունդ տալ, ամենահին ճշմարտութիւն է, որ ընդունւում է ամենալն տեղ,—բալց ոչ միաջնակ: Կոմս Տոլստոյը դարձնում ի նորա միաջնակ կոչումը (իւր առաջալ հալացքում): Ամենաանսպասելին նորա վերջին հալացքն է կնոջ մասին, որի մէջ ըստ երևութին աւետարանի պատգամն է պաշտպանում—«եթէ մէկը չար աչքով նալի կնոջ վերալ, նա արդէն շնացաւ իւր սրտի մէջ»: Բալց ալդ պատգամը նա ալնպէս է ուղղում, որ ոչնչանում է ոչ թէ միալն նորա նպատակը, ալ ամբողջ ալն վարդապետութիւնը, որի մի մասն է կազմում նա: Ալդ տեսակ հալացք կնոջ և տղամարդու մասին նա տարածում է և երկու ամուսինների վերաբերմամբ. ուրիշ խօսքերով՝ նա պահանջում է մարդկային ցեղի դադարումը: Կորանից չեսոլ (մարդկային ցեղի վերջանալուց չեսոլ) էլ ինչպէս կարող է գոլութիւն ունենալ բարոյականութիւնը և Աստըծոլ գաղափարը, չանուն որոնց խօսում է կոմս Տոլստոյը (Исповѣдь):

Պարագոկաներով կոմս Տոլստոյը կարողացաւ երբեմն երբեմն զբաղեցնել ալդ ուսս հասարակութիւնը, բալց վտանգաւոր ճանապարհը անել փորձանքի մէջ ձգեց նորան: Նորա վերջին թէօրիան նորա առանց էն էլ միմեանց հետ չը կապող պրինցիպները ոչնչացրեց խալաւ, և նա մնաց մի դրութեան մէջ, որը խիստ ցաւալի պիտի համարել իւրաքանչիւր տաղանդաւոր և մտածող մարդու համար: Մի կողմից կոմս Տոլստոյը ընդունում է նախախնամութեան գաղափարը և առաքինութեան չալթանակը, միւս կողմից առաջարկում է զաղարեցնել մարդկային ցեղի գոլութիւնը:

Մենք աշխատեցինք որքան կարելի է կարճ կերպով պարզել կոմս

Տոլստոյի վարդապետութեան տարրերը, նորա աշխատութիւնները նպատակը և միտքը հասկանալու համար, իսկ թէ ինչ պատճառներից և ինչպէս մի տաղանդաւոր և մտածող մարդու մէջ գոյացել են այդպիսի պարագոքներ, դա ուրիշ հարց է, որին կարելի է պատասխանել, այդ հեղինակի անձնաւորութիւնը և բոլոր աշխատութիւնները ուսումնասիրելով: Պէտք է աւելացնել որ կոմս Տոլստոյը իւր բոլոր պրինցիպներին տալիս է թէօլոգիական կերպարանք, իսկ ստեղծագործութեանը միասնական ուղղութիւն:

Այդ տեսակի աշխատութիւններից մէկն է և վերև քննածը: Այդտեղ պատմւում է հետևեալը:

Մի վրադիմիրցի ֆահլէ վաճառական Աքսենով աղգանուէրով ճանապարհ է ընկնում դէպի Նիժնի-Նովոգորոդի տօնավաճառը: Ճանապարհին մի կայարանում նա դիչերում է մի ուրիշ վաճառականի հետ, որին այդ ժամանակամիջոցում մի աւաղակ ծածուկ սպանում է և իւր արիւնոտ դանակը դնում է Աքսենովի պալուսակը: Վերջինիս խուլարկում են և, չը նախելով նորա հերքման, արիւնոտ դանակի հիման վերաջ ծեծի են ենթարկում և ուղարկում տաժանակիր աշխատանքի Սիբիր: Քսան ու վեց տարուց քնտոյ նոյն բանտը բերում են նոր բանտարկեալներին, որոնց մէջ գտնւում է վերոյիշւած վաճառականի իսկական սպանողը: Մի օր Աքսենովը տեսնում է, որ այդ մարդասպանը—Մակարը—բանտի պատը փորում է փախչելու նպատակով: Աքսենովից ոճրագործը պահանջում է լռել տեսածի մասին, խոստանալով նրան ևս աղատութիւն, հակառակ դէպքում սպանում է սպանել նորան: Աքսենովը պատասխանում է, որ նա արդէն սպանել է իրան այստեղը հասցնելով և սկսում է զսպել իւր հոգու վիշտը ու բարկութիւնը աղօթքով: Առհասարակ նա զբաղւած էր աւետարան կարդալով և եկեղեցում երգելով: Երբ բանտի վարչութիւնը պատը փորելը նկատում է և այդ մասին հարց ու փորձ է անում բանտարկեալներին, վերջիններս բացատրում են այդ խմանալը, որոնց թւում և Աքսենովը, որը պատասխանում է թէ Աստուծու հրամանով չի կարող պատ փորողին ցոյց տալ: Մի գիշեր Աքսենովը տեսնում է թէ ինչպէս մարդասպան Մակարը եկել է իրան մօտեցել և նորա ոտների մօտ նստել: Աքսենովի հարցրին թէ ինչ է ուղում, Մակարը պատասխանում է, թէ Աքսենովի վարմունքը նորա մէջ աջնպիսի խղճի տանջանք առաջ բերեց, որ տաժանագրի ծեծը աւելի թեթև է նորա համար, քան թէ Աքսենովի երեսին նախելը: Առաջարկում է չալտնել իրողութիւնը Աքսենովին ազատելու համար և, իրան չարագործ անւանելով, սկսում է ողբալ: Աքսենովը պատասխանում է, որ իրան գնալու տեղ չը կալ, կինը ու որդիքը իրան մոռացել են, ինքը նոյնպէս սկսում է լալ և ասում է. «Թող Աստուած ինքը ների քեզ, կարելի է ես քեզինց հարիւր անգամ աւելի վատ եմ»: Եւ նա ալ ևս տան կարօտը չէր քաշում, բանտից դուրս գալ չէր ուղում, ալ միայն իւր վերջին ժամի վերաջ էր մտածում:

Մակարն Աքսենովին ակամջ չը դրեց, լալտեց, որ հանցաւորը ինքն է եղել: Երբ որ Աքսենովին լեւ դառնալու հրամանը ղուրս եկաւ, — նա արդէն մեռած էր:

Պէտք է աւելացնել, որ կոմս Տոլստոյ վէպը սկսում է միտտիքական նախադգուշացումով, Աքսենովի կնոջ երազով, որի մէջ նա տեսնում է ինչպէս իւր մարդը սպիտակել էր և առաջարկում է վերջինիս չետաձղել իւր գնալու օրը, բայց Աքսենովը չի լսում կնոջը, հակառակ բացատրութիւն տալով նորա երազին:

Ընթերցողը կը հարցնի — ինչո՞ւմն է կայանում ալտտեղ Աստուծոյ դատաստանը, որովհետեւ սովորական ձեով մտածողը մի դատաստան չի կարող նկատել ալտպիսի դէպքում, երբ իսկապէս արդար մարդը մեռնում է բանտում հէնց այն ժամանակ, երբ նորա աղատութեան հրամանը ղուրս է գալիս: Բայց ուրիշ կերպ է լուսաբանում դէպքը, երբ կոմս Տոլստոյի տեսակէտից նայենք նորա վերաջ: Ալտտեղ կատարում է բարոյականութեան չաղթութիւն, — մեղաւորը զգլում է. ինչո՞ւ. որովհետեւ միւսը համբերութեամբ տանում է իրան նրանից հասցրած չարիքը. — լետով չարիքից տանջւածը հաշտում է իւր վիճակի հետ և չի ուզում ղուրս գալ ալդ տեսակ զրութիւնից: Ալտտեղ մենք չենք կարող չը նկատել աւետարանական սկզբունքը — չը պատասխանել չարիքով չարիքին: Իսկ միւս կէտը — հաշտւել չարիքի հետ և չը վնասել ուրիշ կոչում իւր կեանքին, այն է զնել իւր անձը և ստացւածքը ուրիշների համար, ոչ ոք չի կարող կապել աւետարանի սկզբունքների հետ, որի իդէալն է ոչ թէ կենդանի թաղւել բանտի մէջ, այլ ընդհակառակը աշխատել ղուրս գալ նրանից և գնալ կուեկու աշխարհը տանջող չարիքի դէմ:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԼէՕ: - ՍՊԱՆԻԱԾ ՀԱՅՐԸ: Ժողովրդական աւանդութիւններէր: Շուշի,
տպ. հայոց հոգեւոր տեսութեան: 1891 թ.: Փոքր քառաձալ, 38
երես, տառ № 12, գինն է 5 կոպ:

Բաֆֆին իւր «Խամսայի մեկիբութիւնները» մէջ ներկայացրեց այն պրոցեսը, թէ ինչպէս Վարաբաղի հինգ հաւկական իշխանութիւնները մէկը միւսի վտակից ջնջուցին, ամենից առաջ թուլ տալով որ իրանց կողքին, հէնց իրանցից մէկի հողի վերաջ բուն դնէ, աճէ ու զօրանալ խաշնարած թուրքերից փանահը, որ և վտոյ Շուշու խանը: Առաջին անգամից մարդ մնում է զարմացած թուրքի ալ լանդուզն ձեռնարկութեան վերաջ, և աւելի զարմանում է թէ ինչպէս ալ նոր բուն դրած խանութիւնը կարողանում է զօրանալ կարծ միջոցում և իւր ուժով դերադանցել հաջ մեկիբութիւններին այն ատիճան, որ մտածէր արդէն նոցա հսկատակեցնել իրան: Ալդ պատմութիւնը հաշկական ոչ հեռու անցեալի ամենատխտուր վիպութիւններից մէկն է՝ թէ որ ատիճանի ընկած պէտք է լինէր պետական անկախութեան զգացմունքը թէ հաջ-մեկիբ-իշխան-

ների և թէ ժողովրդի մէջ 18-երորդ դարում: Եւ նոյն իսկ անպիտան Մեկիբ-Շահնաղարը, որի անունը ամօթանք է բերում ամեն հալին, բայց մանաւանդ հալ զարաբաղցուն, նորա անպատիժ մնալը իւր ժամանակակիցների կողմից բաւականաչափ ապացուցում է պետական գաղափարի բացակայութիւնը հալ մեկիբութիւնների մէջ 18 երորդ դարում թէ իշխանների և թէ ժողովրդի կողմից, որոնք ընդհանուր առմամբ, այսպէս ասած՝ իրար արժանի էին:

Մի արդյուի ժամանակ և ալդ-այիսի «Իշխանութիւնները» մէջ ժողովուրդը ինքը չարտադրեց պետական գաղափարով մարդիկ: Հաջ իսկըն ալդքան բարձր բաների համար չատ էր տափակացել: Փանահ խանի լաջորդ՝ նորա որդի Իբրահիմ խանի ժամանակ, երբ Շուշու խանութիւնը աւելի ևս սպառնալի դարձաւ, Զրաբերդի համեմատապէս ամենից թրքատեաց մեկիբութեան

ժողովուրդը գոնէ մի կերպ և առժամանակ պաշտպանուով էր անհատական քաջերով: Գոցանից մի երկուսի չիշատակը աւանդութիւնը վառ է պահել՝ Աւագ վարդապետ և նորա ընկեր «աւագակ» Արղումանը կամ ժողովրդի ասածով՝ զալի-Մահրասան և թիւլի-Արղումանը, որոնք ժողովրդի կողմից վրէժխնդիր էին լինում Իբրահիմ խանին թուրքեր կոտորելու, կազմակերպւած լինելով որպէս մի աւագակային խումբ: Լէօն «Սպանւած հայրը» ալ աւանդութիւնն է պատ-

մում: Սպանւողը աղտեղ Արղումանի ծերունի հայր Սարգիս-ապերն է, որին Իբրահիմ խանը կալանաւորել էր տւել և խոստացել՝ ազատ թողնել, որ գնա ու խրատի իւր սրղուն՝ հանգիստ կենալ: Բայց նորան կտոր կտոր է անել տալիս, երբ ալ հայրը հրաժարուով է Արղումանին իւր սրղի անւանելուց, ասելով որ եթէ սա իւր արժանի որդին լինէր՝ Իբրահիմը խան չէր լինիլ:

Պատմւածքը շատ չաջողւած է:
Ա. Ա.

ՇՁԵԴՐԻՆ. — ԳԻՒԴԱԿԱՆ ՎԱՐԺՈՒՀԻ: Թարգման. Խ. Մ., Թիֆլիս,
1891 թ. տպարան «Արօր», 24 էրես. գինն է 5 կոպէկ:

Օրիորդ Աննա Գուբինան, ստանալով ուսուցչական վկայական, ամսական 15 ռուբլիով գիւղական վարժուհու պաշտօն գտաւ: Հէնց առաջի օրերին, գիւղի հարուստներից մէկը՝ Գրողը, որը խմիչքեղէնների առևտուր էր անում, եկաւ ուսումնարան, բերելով օրիորդի համար ընծայ. չը կամենալով զայրացնել ալդ ագղեցիկ մարդուն, օրիորդը ընդունում է նորա բերածը: Գրողը երես է առնում, սկսում է զիմել օրիորդին երկզիմի ականակութիւններով, «իսկ մի անգամ էլ Գրողը օրիորդի ականջով գցեց. — Էհ, օրիորդ, օրիորդ, ձեր քաշովը մի ոսկի կը տալի, եթէ»... Նույնքան աներես է և գիւղական գրագիրը, բայց օրիորդը տանում է ալդ բոլոր անպատուութիւնները, վախենալով զրկւել իւր տեղից: «Այլրիլ

ամսին իւր գիւղական կալածքը եկաւ կալածատէր Անդրէաս Ագիւն, որը մինեուն ժամանակ ուսումնարանի գլխաւոր հոգաբարձուն էր: Գիւղ գալու հէնց առաջի օրը Ագիւնը գնաց դպրոց ալցելութեան, տեսաւ դպրոցը, հաւանեց, գովեց կարգ ու կանոնը: Դպրոցից դուրս գալիս, Ագիւնը ուղղակի ասաց, թէ ինքը շատ ուրախ է, որ իւր դպրոցում ալդպիսի սիրուն վարժուհի կալ: Ալդ օրից սկսած, երիտասարդ հոգաբարձուն մաշում էր դպրոցի չէմքը», նա ալցելում է մի անգամ օրիորդին և նորա բնակարանում և նոյն օրը երեկոյան հրաւիրում է նրան թէլի. օրիորդը սկսում է զնալ դալ, բայց նորա «սպառնութիւնը» երկար չը քաչեց՝ դալթակղեցուցիչը չուտով հեռանում է գիւղից, թողնելով օրիորդ

գին գիւղացիները ծաղր ու ծանակի առարկայ: «Աշակերտներն էլ գլխի ընկան, թէ բանը ինչու՞ն է. նրանցից մի քանիսը պարզ կերպով ասում էին. «շնորհաւոր լինի պտուղը»: Վարժուհու գրութիւնը անտանելի էր դարձել. «օրիորդի համար դեռ մի եւթ կար.—մտնել գիւղի գրագրի, Միրզայի, Գրողի կամ մի ուրիշ ազգեցիկ մարդու հովանաւորութեան տակ»:

Բայց նա սարսափում էր աչք մտքից և գտաւ մի ուրիշ եւթ՝ նա վերջ դրեց իւր կեանքին:

Օրիորդ Գուրնալից առաջ նոյն գիւղում վարժուհի էր օրիորդ Մարիամը. ուղում էին նոյնպէս վարել և դորա հետ, բայց օրիորդը պահեց իրան աւելի արժանի կերպով: Գրանից փետոյ «Գրողը սկսեց վարժուհու դէմ մատնութիւններ անել և ինչ մատնութիւններ. էլ ուրիշ ճարչը կար. մնում էր վեր կենալ և հաղէ»: Օրիորդն էլ աչքպէս արաւ. նա փոխադրեց քաղաք:

Եթէ մէկը դատելու լինի Ռուսաստանի գիւղական վարժուհիների գրութեան մասին այս գրքի հիման վերայ, ահա ինչ հղարակացութիւնների նա պէտք է հասնի. 1) իւր պատիւը ճանաչող ոչ մի օրիորդ վարժուհու պաշտօնով չի կարող մնալ գիւղումը. նա ստիպւած կը լինի փոխադրել

քաղաք. 2) թողերին մնում է ընկնել բարոյապէս և, եթէ նրանց մէջ ամօթ կալ, նստել ջուրը. 3) իսկ ով աստուածալին այս տուրքից էլ է զրկւած և նա ցանկանում է վարժուհի մնալ, պէտք է մտնի գիւղի ազգեցիկներից մէկի անպատւարեր հովանաւորութեան տակ:

Այս գրքովը մի աններելի զրպարտութիւն է հաղարաւոր ան գիւղական վարժուհիների համար, որոնք տարիներով գիւղերում վարժուհութիւն են անում և, չը բաւականանալով զասարանական պարապմունքներով, աղնաբար մաքառում են ժողովրդի տգիտութեան դէմ, աշխատելով բարոյապէս ազդել գիւղի հասակաւորների վերայ: Ի սէր Աստուծոյ նկարագրեցէք իրերի իսկական գրութիւնը, իսկական արգելքները, բայց միք զրպարտիլ:

Եւ թարգմանիչը կարծում է, որ իւր պատիւը ճանաչող մի օրիորդ, եթէ հաւատալու լինի վերև նկարագրած սարսափներին, կը ցանկանայ գիւղական վարժուհի դառնալ: Մեր ժողովրդական ընթերցանութեան համար նշանակւած հրատարակութիւնների շարքում այս գրքովը աննպատակ է և ոչ ցանկալի:

B.

ՄՈՊԱՍԱՆ, ԳԻ ԴՐ. — «ԳԻԻՂԱԿԱՆ ԱՂՔԱՏ», Թարգ. օր. Մ. Մալումեանցի:
ԱՌԻԷՐԲԱՍ. ից. — «ԳԻԻՂԱԿԱՆ ԶՈՒԹԱԿԱԶԱՐ», Թարգմանութիւն օրիորդ.
Ն. Ս.: — Հրատարակութիւն ժողովրդական ընթերցանութեան հա-
մար: Երկուսը միասին մի գրքոյկում, 31 երես, տառ. № 12, Թիֆլիս
1891 թ., տպ. Նազարեանցի, գինն է 5 կ :

Այս երկու փոքրիկ պատմութիւն-
ների բովանդակութիւնը հետեւեալն
է: Առաջինի հերոսն է մի մուրաց-
կան, որ ոչ մի ընտանեկան կրթու-
թեան չի ենթարկուել, մանկութեան
և պատանեկական հասակներում ոչ մի
բան չի սովորել, դորան աւելացրու և
ալն զժբաղտութիւնը, որ, կառքն
անցնելով վերալից, երկուստն էլ ջարդ
ու փշուր է արել: Հաւանական է,
որ ալդ անհատը պէտք է զիմէր մու-
րացկանութեան, քանի որ նա իւր
հացն անկարող էր ալ կերպ հալ-
թալթել: Ընթերցողի վերաջ տխուր
տպաւորութիւն է թողնում նաեւ ալն
դէպքը, որ հասարակութիւնը մեր-
ժում է նրան օգնելու և ալդ մու-
րացկանը ոտիպած է լինում դիմել
գողութեան, որի մէջ նա բռնում
է: Վտղութեան պատճառով նորան
նստացնում են բանտի մէջ, ուր և
նա վախճանում է:

Երկրորդ պատմութեան մէջ դուրս
է բերւած մի աղքատ ջութակահար,
որը մոռնում է մի գիւղ, ուր կարո-
ղանում է նա իւր հացը հալթալթել
և վերջը պոսակում է ալն պանդոկի
տիկնոջ հետ, որտեղ նա միշտ ջութակ
է ածում: Նա հաստատում է
ալդ գիւղի մէջ, հող է ձեռք բերում,
իւր ալդ սեպհականութիւնն էլ ըն-
ծալում է վերջը հասարակութեան,

որ գիւղական դպրոցը չինւի դորա
վերաջ:

Այս երկու պատմութիւններն ի-
րար կատարեալ հակապատկերներն
են ներկայացնում. ալստեղ կեանքն
իւր ստեղծելի և անախորժ կողմերով,
ալնտեղ կեանքն իւր արժանի կող-
մերով, որոնք ապացուցում են, որ
կեանքի բարի և վատթար լինելն
պայմանաւոր բաներ են, որ մարդս
անբախտ չէ ծնւում, ալ նա կարող
է բախտաւոր լինել, և թէ նա ալ
պայմանների ներքոյ ծնւել և ապրել:
Ահա կեանքի ալս երկու կողմերը
միասին նկարագրւած՝ կարող են մեծ
կրթիչ ազդեցութիւն ունենալ ժողո-
վրդի վերաջ: Երկու պատմութիւնների
խմատն է մի մեծ դաղափար՝ ալն է աշ-
խատանք: Աշխատանքն է բարոյակա-
նութեան և բախտաւոր կեանքի հա-
նաւոր շարժաւորութիւններից մէկը: Եթէ
մուրացկանը խմանար մի որ և իցէ ար-
հեստ և ալդ վերջինը սիրէր՝ նա ոչ մի
ժամանակ չէր ընտրիլ ալդճանապահը
և անբարոյական միջոցի չէր գիմիլ:
Իսկ եթէ ջութակահարն ջութակ ա-
ծել չ'իմանար, դուցէ նա իւր հացը
հալթհալթել չը կարողանար, գիւղի
սիրելին չը դառնար և վերջապէս
զիմէր անբարոյական միջոցների՝ ապ-
րուտ ճարելու համար: Ալստեղ ես
ակամաջ վրւում եմ Անահիտի հիմնա-

Այսն գաղափարը, աչն է արեւստի նշանակութիւնը:

Եթէ մի գիրք նշանակած է ժողովրդական ընթերցանութեան համար, բաւական չէ, որ նորա բովանդակութիւնը լինի պարզ և հասկանալի, պարունակէ իւր մէջ մի բարձր գաղափար, այլ նաև կարեւոր է, որ չլինի մոթուր և պարզ լեզուով գրած:

Ահաւասիկ այս երկու թարգմանութիւններն էլ համապատասխանում են երկրորդ պահանջին: Մենք

ուրախութեամբ պէտք է շնորհակա-
որ լինենք բաւականին մշակած,
սահուն, պարզ և հակառակ շատերի
թարգմանութիւններին: Միզ համար
շատ ուրախալի է և աչն հանգաման-
քը, որ այս թարգմանութիւններն
արեւ են հալ օրիորդներ: Յանկալի
կը լինէր, որ իզական սեւը աւելի
ևս անդու մասնակցէր մեր աղքատ
գրականութեանը:

Բար.

ՍՊԻՐԻ, ԵՕՀԱՆՆԱ.—«ԱՄԱՐԴ-ՐԵՍԻԻՆ»: Թարգմանութիւն գերմանե-
րէնից Ի. Յ.: Հրատարակութիւն Թ. Ռ. Ռ. Բնկ. Հայերէն գրքերի հրա-
տարակութեան, № 29: Թիֆլիս, 1891 թ. 42 էրես. գինն է 10 կ.:

Եօհաննա Սպիրիի այս փոքրիկ պատմութեան գլխաւոր հերոսուն է մի փոքրիկ աղջիկ, որին ամբողջ գիւղն անւանում էր Վարդ Բեւի, որովհետև նա շատ սիրում էր վարդը: Այդ աղջիկն որք լինելով, գտնուում էր իւր մօրեղբոր մօտ, սակայն այդ վերջինը մեծ ուշադրութիւն չէր դարձնում փոքրիկի կրթութեան վերաբերյալ, ըստ որում նա իւր կնոջ մահից փախելով էր հարեհոգութեան, գիշեր-ցերեկ պանդուխտ առն չէր դալիս. երկրորդ՝ նորա ձեռքից պարտաւորեցրելով պէտք է շուտով խլէին առն և տեղ: Փոքրիկ Բեւին շարաթ-
նելով իւր մօրեղբոր երեսը չէր տեսնում և երբ ուսումնարանից առն էր վերադառնում, խոկոյն շտապում էր

իւր սիրած վարդերի փետից. նա իւրաքանչիւր պարտիւղի մօտով անցնելիս, խնդրում էր պարտիւղանից վարդ ու այդ վերջիններն էլ համակրելով աչ խեղճին՝ ներսում էին մէկի տեղ տասնեակներ: Այդ վարդերն եղան վերջը որբի ապրուստի գլխաւոր միջոցը, ըստ որում նա իւր մօրեղբոր տանը ոչ մի ժամանակ հաց չէր գտնում: Ահաւասիկ մէկ օր վարդի փունջը ձեռքին բռնած անցնում էր նա մի տան մօտով, կանչում է նորան մի պառաւ կին իւր մօտ և առաջարկում է, որ նա միշտ իւր համար վարդ բերէ և մի կտոր հացի հետ փոխէ. փոքրիկ Բեւին էլ անում է, նա աչ կտոր հացով պահում էր թէ իրան և թէ հոգսերի մէջ թաղւած մի կնոջ, որին գիւղը կանչում էր հոգսամալ: Վերջապէս մի օր հոգ-

սամալի կորած որդին կրկին չափոն-
ւում է և իւր մօրն ու Բեսլին իւր
մօտն է պահում:

Վերոյիշեալ պատմութեան բո-
ւանդակութիւնն առնւած է գերմա-
նական, կեանքից. գործող անձերը
Ներկայացնում են միւլ աշնպիսի տի-
պեր, որոնց նմանը հազարներով կա-
րելի է գտնել գերմանական շրջան-
ներում: Միայն հերոսուհին, աչն է
Վարդ Բեսլին բաւականին չափա-
դանդրած է: Նա չունենալով հենց
կեանքի առաջին օրերից կրթողներ
և ապրելով կեանքի մթնոլորտի մէջ,
կարողացել է աղնւանալ, վսեմանալ
և աշնպիսի գաղափարներ պաշտել,
որը նա միայն լաւ կրթութեան մի-
ջոցով կարող էր ձեռք բերել: Այս
դէպքում մենք պէտք է մի ալ հան-
գամանք աչքի առաջ ունենանք,
աչն է որ հեղինակուհու նպատակը
չէ եղել տալ մի հաւատարիմ պատ-
կեր գերմանական կեանքից, ալ նա
աշխատել է ստեղծել մի պատմու-
թիւն մանուկների համար: Մի ման-
կական պատմութեան գլխաւոր պաշ-
մաններն երկու են. կամ նիւթը պէտք
է վերցրւած լինի ուղղակի կեան-
քից, որը չի պարունակում իւր մէջ
անբարոյական տարրեր, կամ ալդ
նիւթը պէտք է դրած լինի կեանքի
հողի վերաջ և պարունակէ իւր մէջ
մի որ և է բարոյական իմաստ, որն
և պէտք է արտապատւած լինի պարզ,
հասկանալի, որպէս զի ալդ իմաստը
կարողանալ հեշտութեամբ թափան-
ցել մանկական քնքոյչ սիրտը: Ահա-
ւասիկ այս վերջին տեսակէտից նա-
չած, Սպիրիի պատմութեան հերոսու-
հու չափազանցութիւնը Ներելի է:

Ներկու երեխաներ հաւասարաչափ
կրթութեամբ չեն կարող իրար վերաջ
մեծ կրթիչ ազդեցութիւն ունենալ,
ալ անպատճառ պէտք է, որ մէկը
միւսից քիչ թէ շատ բարձր լինի:
Հեղինակուհին Վարդ Բեսլին բոլոր
ժամանակակից երեխաների իդէալ է
դուրս բերում, որ նա կարողանալ
ազդեցութիւն ունենալ մանկական
հողու վերաջ: Պատմութեան գլխաւոր
կրթիչ մտքերն հետեւեալն են՝

Իւրաքանչիւր երեխա կարող է
որբ դառնալ, պէտք է լինել համեստ
և աստուածասէր: Աստուած որբին,
ինչպէս տեսնում ենք Բեսլին, ան-
խնամ չի թողնում: Պէտք է խեղճ ու
աղքատ մարդուն սիրել և օգնել,
ինչպէս Բեսլին էր անում: Այս գա-
ղափարներն պէտք է հենց երեխա-
կական հասակում անհատի հողու մէջ
արմատ ձգեն, եթէ նոքա քանի որ
երիտասարդութեան հասակում կեր-
պարանափոխելու են սկզբունքների.
շատ լիրաւացի է նկատում Հերբարտը,
աչն տարրն է մարդու հողու մէջ
ամենաուժեղն, ինչ որ նորա երե-
խական հասակումն է արմատ ձգել:
Վարդ Բեսլին մի կատարեալ ման-
կական պատմութիւն է և ցանկալի
կը լինէր, որ ալդ գրքովը իւրաքան-
չիւր մանկական գրադարանում
գտնւէր:

Ինչ թարգմանութեան և լեզուին
է վերաբերում, պէտք է խոստովան-
ւենք, որ թարգմանութիւնը չաջող է
և լեզուն շատ պարզ, սահուն և կոկ-
թարգմանիչը մոռացել է միայն չի-
շել վերնագրում, որ այս գրքովը
մանկական է, հեղինակի կողմից ալդ
դեռ հասկանալի է. որովհետեւ գեր-

մանական աշխարհում լալտնի է, որ
Եօհաննա Սպիրին գլխաւորապէս

բար.

ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ, բժշկապետ (Թիֆլիսեցի):—«ՀԱՆՐԱՄԱՍ-
ՉԵԼԻ ԲԺՇԿԱՐԱՆ»: Առողջապահութեան և բժշկականութեան հան-
րամատչելի գրոցներ: Հատոր առաջին, տետրակ առաջին: Թիֆլիս,
տպ. Տ. Նազարեանցի 1891 թ.: Մեծադիր, 106 էրես, տառ № 10,
գինն է 70 կոպէկ:

Թերևս երկար թէր սպասելը,
մինչև որ ներկազ գրքի մասին գրէր
մանրամասն քննադատութիւն մաս-
նագլխական տեսակէտից. մինչդեռ
պ. Տէր-Գրիգորեանցի այս հրատա-
րակութիւնը ամենալն իրաւունքով
կարող է պահանջել հասարակութեան
և մամուլի ուշադրութիւնը իւր վերաջ
հէնց իւր երևան գալուն պէս: Պէ
Տէր-Գրիգորեանցի «Հանրամատչելի
բժշկարանը» մի սովորական գրքի
հրատարակութիւն չէ, այլ մի ամ-
բողջ ձեռնարկութիւն է և մի երևութ
մեր աղքատիկ գրականութեան մէջ:
Դատեցէք միալն սորանով, որ ներ-
կազ գիրքը սկիզբն է հրատարակու-
թիւնների մի ամբողջ շարքի, որոնք
միասին պէտք է կազմեն մեծագիր
և մանրատառ տպած 720 էրեսներ:

Աշխատասիրողը հետեւեալ կերպ
է որոշում իւր հրատարակութեան
նպատակը և բնաւորութիւնը՝ «Հան-
րամատչելի բժշկարան ասելով, մենք
հասկանում ենք ոչ թէ հիւանդու-
թիւններ բժշկելու մի ժողովածու,
որ իւրաքանչիւր հիւանդութիւն
բժշկելու համար առաջարկում է ալս
կամ ալն խորհուրդը, այլ կամ ալն

ղեղերը. այդ անունով ընդունում
ենք (?) մի հանրամատչելի ձեռնարկ,
որ ծանօթացնում է ընթերցողին
բժշկականութեան և առողջապահու-
թեան ալմանախ ուղղութեան հետ,
պարզում, բացատրում է հիւանդու-
թիւնների ծագման և տարածման
պատճառները և հիւանդութիւնների
առաջն առնելու համար նպատակա-
լարմար միջոցներ է առաջարկում,
սովորեցնում է ընթերցո-
ղին՝ իւրաքանչիւր հիւան-
դութեանը գիտակցաբար վե-
րաբերել (էրես 9—10):

Գիրքը, որպէս ասած է էրես
9, «ամփոփելով իւր մէջ բժշկա-
կան և առողջապահական գիտու-
թիւնների սկզբունքները՝ կարող է
ուղեցուց լինել իւրաքանչիւր զար-
գացած մարդուն՝ գիտակցաբար
ըմբռնելու առողջապահական և բժշ-
կական հարցերը»:

Գրքից վերցրած այս քաղածք-
ներով միանգամայն որոշում է այս
հրատարակութեան բնաւորութիւնը և
նպատակը: Ներկառ առաջին տետ-
րակի ընթերցումը մեզ համոզում է
որ աշխատասիրողը բարեխղճաբար

պահպանել է ալն սահմանները, որոնցից դուրս գալը կը լինէր չեղումն իւր առաջադրած նպատակից: Մենք ուզում ենք ամենից առաջ չեչտել որ պ. Տէր-Գրիգորեանցի «Հանրամատչելի բժշկարանը» ոչ թէ ժողովրդական ընթերցանութեան համար է, այլ միմիայն զարգացածների համար է, և որ նա ոչ թէ մեզ զեղատոմսեր է առաջարկում ամեն տեսակ հիւանդութիւններ ալ գրքով բժշկելու համար, այլ մեզ նախապատրաստութիւն է տալիս՝ զէպի հիւանդութիւնները վիտակցարար վերաբերւելու: Այս երկու պայմանները բարեխղճօրէն պահպանւած են աշխատասիրողի կողմից:

Ընդհանրապէս ժողովրդի համար նշանակւած չը լինելով, այլ միայն զարգացածների համար, այս հրատարակութիւնը ալեւաւանդալիւ կողմնակի կերպով ժողովրդական մեծ խաւերին է ծագաւում, քանի որ բոլոր զարգացած ընթերցողներին նա դարձնում է աղետներ, առողջապահական և բժշկական խելացի հաշիւներ տարածելու համար իրանց չըջապատող ընտանիքների մէջ:

Իւր նպատակին հառած լինելու համար, մնում է միայն որ այս հրատարակութիւնը զրոյս լինի ալնպիսի լեզուով և տպագրւած լինի ալնպէս, որ գոնէ զարգացածները ախորժութեամբ կարդան: Եւ ահա այդ նկատմամբ մենք ունենք մի քանի ծանր նկատողութիւններ անելու, որովհետեւ մեր կարծիքով, եթէ չաջորդ գրքերը ալն պակասութիւններից զերծ չը մնան, հրատարակու-

թիւնը կարող է նոյն իսկ վտանգի ենթարկուել չաջորդութեան և բարի անունի կողմից: Ներկայ առաջին տեսութեամբ զրականապէս վիտում են լեզու և մանաւանդ կէտադրութեան սխալները, զիւ բոլորովին չը խօսած բուն տպագրական սխալների մասին, որոնք նոյնպէս աւելի են, քան ալն ներքին է մի գրքի համար:

Օրինակներ: Երես 26. «ուրեմն փոռումն, նեխումն, (աւելորդ ստորակէտ) մի տեսակ միկրոբների գործունէութեան հետեւնքներ են, (ստորակէտի տեղ ալստեղ պէտք է վերջակէտ լինէր) հաշակաւոր Պատտօրը հաստատուց նմանապէս որ թթւումը ևս մի տեսակ միկրոբների ազդեցութեամբն է կատարւում, (ստորակէտից զետեղ ալստեղ պէտք է կրկնէր որ (ստորը) չաքարը թթւելով՝ սպիրտի, ածխածնի և ալ մի քանի տեսակ նիւթերի է փոխւում, (աւելորդ ստորակէտ) և (ալստեղ նոյն պէս պէտք էր կրկնել որ) ալն գործողութեան մէջ զեր են կատարւում *saccharomices cerevisiae* բուսականութեանը պատկանող մանր էակները»:

Երես 27. «աղալիսով կարելի է պարզել իւրաքանչիւր վարակիչ հիւանդութիւնների ընթացքի տարբերութիւնը»: Պարզ է որ պէտք է ասել՝ իւրաքանչիւր հիւանդութիւնների ոչ իւրաքանչիւր հիւանդութիւնների: Նոյն երես, «գառնանք ալժմ ալն պայմանների վերաջ խօսելու, որոնք, (աւելորդ ստորակէտ) կարողանում են թուլացնել և ալն»:

Կամ երես 40. «եթէ սենեակի պատերը, լուսամուտները, (պէտք է

լինէր ստորակէտ) դռները բացալի կերպով լաւ փակւած չեն (ալստեղ պէտք էր դնել ստորակէտ) ի հարկէ, որ ծծմբաթթւատը և ալլէ:

Կամ երես 41. «Կարբուրեան թթւատի դէղինֆեկցիական չափութիւնների մասին գիտնականները, (աւելորդ ստորակէտ) տարրեր կարծիքներ են չափում»:

Կամ երես 42. «Խլորացինկը միկրորաջինջ և գարշահոտութիւնն անհետացնող միջոց է, (պէտք է լինէր վերջակէտ) զորա ջրախառնուրդները ալլ և ալլ անուշներով ծախւում են» և ալլէ:

Կամ երես 16. «...չը նախելով որ միևնույն տեսակ վարակիչ հիւանդութիւնները տարածւած էին լինում միաժամանակ երկրադնդիս դաշտայան տարրեր (ալդ երկու խօսքերից մէկն ու մէկը աւելորդ է) պալմաններով տեղերում»:

Կամ ալսպիսի նախադատութիւն, երես 50. «Մարդկանց ալս տեսակ անընդունակութիւնը (ալսինքն չատերի անընդունակութիւնը քութէչով հիւանդանալու) բացատրւում է նրանով, երբ միևնույն ընտանիքի մէջ մի քանիսները վարակւում են, իսկ մի քանիսները ոչ, չը նախելով որ ամենքն էլ միևնույն թոնի ազդեցութեան են ենթարկւած և ոչ մէկը նրանցից նախապաշտպանողական միջոցներ գործ չէ դրած»: Սակալն գորանով ես ամենին չը հասկացալթէ ինչով է բացատրւում քութէչով հիւանդանալու անընդունակութիւնը չատերի կողմից:

Ահա ալսպիսի և զոցա նման լեզուի, մտքի, կէտադրութեան, տպագրական սխալները, որ ամեն քաղաքիսում հանդիպում ենք, չատ միտակար կարող են դառնալ մանուշ մի ալսպիսի հրատարակութեան համար, որը նշանակւած է ամեն զարգացած ընտանիքի գրադարանում տեղ բռնելու և որի զլխաւոր արժանիքներից մէկը պէտք է լինի անչուչտ՝ մտքի արտապատութեան գիտնական ճշգրտութիւնը՝ միացած լեզուի գիւրամատչելիութեան հետ:

Ի բաց առած գրքի ալդ պակասութիւնը, որոնցից, ի հարկ է, չատ հեշտ է խոյս տալ չաջորդ տեսութիւններում, առհասարակ պատմելու եղանակը պարզ է և հասկանալի:

Այս առաջին տետրակը պարունակում է իւր մէջ բացի չառաջադանից, հետեւեալ հատւածները՝ միկրոբներ, նախապաշտպանողական միջոցներ, կարմրախտներ, ալն է՝ քութէչ, կարմրուկ, կեղծ կարմրուկ, ծաղիկ, ծաղիկի պատուատումը, ջրծաղիկ, կարմիր քամի, բժաւոր տիֆ, Գինն է 70 կոպէկ, որ, ի նկատի առած գրքի մեծ ծաւալը, չափաւոր է:

Մի նկատողութիւն ես: Գրքի ամեն մի հատւածի բովանդակութիւնը, բացի հատւածի ճակատին զնելուց, չատ նպատակաւորմար կը լինէր պատմելու ժամանակ կրկնել: Ալդ չատ կը հետացնէր գրքից օգուտ քաղելը մանուշ մի անհատներին կողմից:

- 1) ԲՈՒԴՈՒՂԵԱՆ, ԱՐՏ., բժ.—«Բժշկական Նախնական միջոցներ: Ս. Պետերբ., տպ. Սկորոխովի, 1891 թ., գրեն է 5 կոպ.:
- 2) ՆՈՅՆԸ.—«Վարակիչ հիւանդութիւններ»: Հրատարակութիւն Գ. Ս.—Պետերբ., տպ. Սկորոխով., 1891 թ., գրեն է 5 կոպ.:
- 3) ՆՈՅՆԸ.—«Ինչ է սիֆիլիսը»: Հրատ. Գ. Ա. № 2. Ս. Պետ., 1891 թ.. Նոյն տպարան, գրեն է 5 կոպէկ.:
- 4) ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.—«Միկրոբները»: Հասարակական դաստիարակութիւն կարդացած Գանձակի կլուբի դահլիճում 1891 թւի վետրւ. 10-ին: Արտատպւած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1891 թ., գրեն է 10 կոպ.:
- 5) «ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Աստրախանի Հալուհեաց խնամատար Ընկերութեան»: Վաղարշապատ, տպ. Սբ. Կաթ. Էջմիածնի, 1891 թ.,
- 6) ՖԷՕԳՈՐՈՎ, Բ.—«Մանկական թատրոն»: Բ. Ֆեօդորովի ժողովածուից ընտրեց և փոխադրելով թարգմանեց Տիկ. Մարգարիտ: Մոսկւա, տպ. Մկրտիչ Բարխուդարեանցի, 1891 թ., գրեն է 1 ռ.:
- 7) ? ՀԵՂԻՆԱԿԻՑ Թարգմանութիւն.—«Թոմաս Բոցարիա» (Ճգրկաւ անցք):—Մոսկւա, տպ. Մ. Բարխուդարեանի, 1891 թ., գրեն է 3 կոպ.:
- 8) ՇՄԻԴՏ, Ֆերդինանդ.—«Ուէյնիկէ աղւէսը»: Գերմաներէնից թարգմանեց Փիլիպպոս Վարդանեան: Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1891 թ., գրեն է 60 կոպ.:
- 9) ՊԵՍՏԱԼՈՅՑԻ, ՀԵՆՐԻԽ.—«Լինհարդ և Գերտրուդ»: Հրատարակութիւն № 33 Թիֆլ. Հալոց Հրատարակչ. Ընկերութեան:—Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1891 թ., 133 էրևո, գրեն է 25 կոպ.:
- 10) Règles de l'Association arménienne établie en 1890 á Calcutta. the Star Press, 19, Lall Bazar, Calcutta.
- 11) ՏԷՐ.ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ (Թիֆլիսեցի), Գրիգոր. բժշկապետ.—«Հանրամատչելի բժշկարան: Առողջապահութեան և բժշկականութեան հարցերին վերաբերեալ հանրամատչելի զրույցներ»: Հասող առաջին, տետրակ առաջին: Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանցի, 1891 թ., գրեն է 70 կոպ.:
- 12) ԷԳԳԵՆ-ԼԷՖԼԵՐ. տիկին.—«Մրցումն հասարակութեան հետ» (Շվեդերէնից), թարգմանեց Ս. Հախումեան, հրատ. № 40 «Աղբիւր» և «Տարազ» հանդէսների Թիֆլ., տպ. Նազարեանի, 1891 թ., գրեն է 40 կոպ.:
- 13) ՈՒԻԴԱ.—«Ցեց» վէպ, թարգմանեց Մարիամ Մատինեան: Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1891 թ., գրեն է 80 կոպէկ.:
- 14) ԱՂԱՆԵԱՆՑ, ԳԻԻՏ քահանայ.—«Վարնոյ գաղթը»: Արտատպւած «Արձագանք» շաբաթաթերթից: 1891 թ., տպարան Յ. Մարտիրոսեանցի, գրեն է 5 կոպէկ.:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

† Պետրոս Առաքանաւ—† Յակոբ Պարոնեան—Կաթողիկոսի տեղակալութեան խնդիրը:

Աղամեանը մեռաւ: Հայութիւնը չի ունեցել նորա չափ հանճարեղ զերասան և, հաւանօրէն՝ երկար ժամանակ չի ունենալու նորանից զերազանցը: Աղամեանը մեռաւ դեռ չը վերջացրած իւր կենսընթացքը—բաւց իւր ազգին և ալ ազգերին լաւ զգացնել տալուց չետով իւր բոլոր արտիստական խոշորութիւնը և իւր անփոխարինելիութիւնը հայկական բեմի համար: Կարեոր է ալս հանգամանքը, որ հաջ ազգը, որքան և նա խղճուկ լինէր, աչնու ամենաչնիւ բաւականաչափ ոչ ունեցաւ Աղամեանի չափ համաշխարհային տաղանդին ամեն տեղ հետեւելու և նրան ոչ տալու: Պոլիսը նորան ծնեց և նորան բեմ կոչեց: Յիֆլիսը նորան հանճարեղ զերասան ճանաչեց և մոցրեց զրամալի կլասիկական աշխարհը: Հալերը Ռուսիայում նորան ուղեկցեցին դէպի թատրոնի կենտրոնները՝ հանրա-եւրոպական քննադատութեան և նիթարկելու համար: Այդ քննադատութեանը նա ոչ միայն զիմացաւ, ալ և զորանից նա դուրս եկաւ փառքի պսակով, որը նորան պէտք է տանէր դէպի աշխարհքիս կենտրոնական բեմերը: Արդէն հուշակ ստացած՝ նա ըստ բաժանեց հայկական բեմից, որը շարունակեց նրան մասամբ սնունդ տալ բաւց աւելի՝ նորանից սնունդ ստանալ: Հիւանդ պառկած՝ նա չը մոռացւեց իւր հայրենակիցներին, որոնք զրամական օգնութիւն հասցրին նրան և կը շարունակէին հիւանդին պահպանել, եթէ մահը աչքքան չուտով չը խլէր նորան մեղմից: Հոգին աւանդած՝ Աղամեանի լիշատակը չարգւեց հանդիսաւոր թաղումով, հոգեհանգիստներով, ցաւակցութեան ամեն տեսակ արտապայտութիւններով և՛ որ գլխաւորն է քան ամենը՝ ընդհանուրի զգացմունքով կորստեան մեծութեան մասին: Մի խօսքով Աղամեանը մեռաւ՝ դնալաւ իւր հայրենակիցներին: Եւ ամեն բանից առաջ ես կ'ուզէի ալդ վկայել: Դա միսիթարական է ինքն ըստ ինքեան, բաւց ալդ հանգամանքը ունի և ուրիշ միսիթարական կողմ:

Եւ ուզում եմ դորանով ասել, թէ անկարելի է որ հալ հասարակութիւնը պարտք չը զգալ Աղամեանի համար ունեցած ոգևորութիւնը և ալն խորին լարգանքը, որ նա ունի դէպի հանգուցեալի լիշատակը, լաւերժացնել ալն-պիսի դործերով, որոնք կապած են Աղամեանի անունի հետ: Անկարելի է որ Աղամեանի ոգին խաղաղ մնալ, չը չըջէ ժողովրդի մէջ և չը ծնեցնէ մարդկանց սրտերի մէջ նոր եռանդ դէպի հալկական թատրոնի դործը: Ինձ թւում է, թէ ալսօր-վաղը մենք կը լսենք նոր ձեռնարկութիւնների մասին, որոնք կապ կունենան Աղամեանի անունի հետ: Այդ լուրը սաժում եմ ալն պատճառով, որ հալկական թատրոնը ալս օրւալ օրս ունի արդէն մի քանի կիսակազմ օրգանների, որոնց Աղամեանը իբր հալոց մեծ դերասան, բարոյապէս կտակել է իւր անունը: Դորքա են՝ նոր կազմող թատրոնական խումբը, կիսակազմ հալոց դրամատիքական ակումբը և թատերասէր հալ հասարակութիւնը, որը մի փոքր և նեղ չըջանակից ալժմ սկսել է դուրս գալ, լալնանալ և ըմբռնել նաև երիտասարդութիւնը, զոնէ ալն աստիճան, որ սա արդէն իւր մէջ ոլժ է զգում կիսով չալի իւր ձեռքն առնել ալժ գործը: Դորան ապալցուց թատերասէրների ալն նիստը, որ տեղի ունեցաւ մալիս ամսի վերջին, Թիֆլիսի ժողովարանում, նիստ, որի հետևանքն եղաւ 2000 բուբլի գումար ժողովելը գալ ձմեռալ սեզոնին պր: Պետրոսեանի կազմակերլթ խումբը ապահովալցնելու համար:

Դորքա, կրկնում եմ, թէ և կիսակազմ, բալց մի-մի օրգաններ են, որոնց ոլժը պէտք է հասունանալ, որ կարողանան արդիւնք ցուց տալ: Եւ իմ ասելս էլ հէնց ալն է, որ նոցա ոլժերի հասունանալու համար Աղամեանի վառ լիշատակը մեծ ֆակտորներից մէկն է լինելու:

Մեր թատրոնական գործի պատմութեան մէջ Աղամեանի երևալը Թիֆլիսում, 1879 թւականին, մի նոր չըջան կազմեց, շալկական բեմը կապակց բարձր գեղարւեստի հետ: Ցաւալի է սակալն, որ Աղամեանը, որքան մեծ էր որպէս գերասան, նոլնքան էլ թատրոնական գործի չէր, հասարակական գործի մէջ ինիցիատիւ մարդ չէր: Ունենար Աղամեանը նաև մեծ հասարակական ոգի—հալկական թատրոնի գործը մէկին երկու աւելի լառաջացած կը լինէր ալսօրւալ օրս: Եւ լուում եմ ընթերցողներիս ալժ մասին իմ մի դրւածքի վերալ «Մուրճ» 1889 թ., № 10, Ամսալ քրոնիկ, Բալց ալս ես կարիոր է որ Աղամեանի մեծ լիշատակը ընդունակ է տասնեակ գործիչներ առաջ բերելու:

Օրհնւած լինի Աղամեանի լիշատակը:

Մեռաւ և Յակոբ Պարոնեան: Ոլ էր նա: Ալժ հարցին պատասխանելու համար ես առաջ կը բերեմ արտասահմանի մի հալ թերթի գրւածքը նորա մասին:

«Պ. Պոլսի հալ թերթերը ցաւալի մի կորուստ կը գուժեն զոր հալ ալգը

ունեցած է երկիծարան հրապարակադիր Տիար Յակոբ Պարոնեանի մահամբն:

«Տաղանդաւոր գրագէտը մի քանի ամիսներէ ի վեր թոքախտի հիւանդութիւնով կը տառապէր արդէն. մայիս 27/8 լուծիսի առաւօտը վերջապէս դադրեր է շնչելէ:

«Հանգուցեալը երեք զաւակներ թողած է՝ իրանց ալրիայեալ մօր հետ նւթապէս բոլորովին անապահով վիճակի մէջ. սակաւն մխիթարական է լսել որ Կ. Պոլսի հաշ հասարակութեան մի ընտիր մասը, դնահատելով հանգուցեալին՝ հաշ գրականութեան տւած ծառայութիւններն, մասնաժողով մը արդէն կազմած է նւթական օգնութիւններ հասցունելու նորա ընտանեաց և ապահովելու որբերի ապագան:

«Ողբացեալ հրապարակագիրը ծնած էր 1840 թ. Ագրիւսնապոլսի մէջ, ուր առած էր նաև իւր նախնական կրթութիւն. 1868 թւականէն կը սկսի իւր գրական կեանք. աչք առնեն հրատարակեց իւր երգիծական առաջին գրածք «Արևելեան Ատամնարդժ»-ը. աղով լալտնի եղաւ աղաղալ գրագէտին կոչումը: Նոյն ատեն Կ. Պոլսի «Մեղու» աղգալին երգիծարան լրագրին աշխատակից կարգւեցաւ: Մի ժամանակ ետք իրեն տնօրինութեամբ առանձին երգիծարանական թերթ մ'ալ հրատարակել սկսեց «Փատրոն» անամբ. սակաւն իւր անաչաւ և քննադատող գրիչ հաճելի չերեցաւ նոյն ատենի կառավարական և աղգալին վարչական անձերին, որոնք չորս տարւան մէջ ութ անգամ դադրեցունել տւին թերթը, որ վերջապէս Պատրիարքարանի թաղրիւրին վրալ բոլորովին խափանեցաւ:

«Պարոնեան շարունակեց իւր գրական աշխատութիւն մասնաւոր չօղւածներ տալով և աշխատակցելով զանազան թերթերի՝ «Հայրենիք»-ին, «Մասիս»-ին, «Լոյս»-ին, ինչպէս նաև ռուսահայերի «Փորձ», «Փարոս», «Արձագանք» թերթերին: 1878-ին հրատարակեց «Աղգալին Ձոջեր»-ը, որ ժամանակակից նշանաւոր հայերի կենսագրութիւնն է, երգիծական նուրբ և զւարճալի ոճով գրւած, որի մէջ «Ձոջեր»-էն իւրաքանչիւրի թերութիւններն անխնայ կերպով երևան բերւած են: Նոյն ոճով և միևնոյն հաղւագիւտ գրիչով գրւած են նաև անկէ ետք հրատարակւած «Մեծապատիւ մուրացկաններ» և «Պտուտ մը Պոլսոյ թաղերու մէջ» իւր գիրքեր:

«Վերջին ժամանակներս «Խիկար» անունով ամսաթերթ մը կը հրատարակէր, զոր մի քանի տարի շարունակելէ ետք դադրեցունել ստիպւեցաւ. անկէ ետք տոմարակալութեան դասեր տալով և վաճառատուներին մէջ հաշակալութեան գործերով կը զբաղէր:

«Իւր գլուխ գործոցներ թանկադին զարդեր աւելցուցին հաշ ինքնուրոյն գրականութեան վրալ, իբրև հաղւագիւտ հանճարի ստեղծագործութիւններ. բայց աչք գրւածներ, որ կրնային եւրոպական որ և է աղգի գրականութեան պատիւ բերել, չը կրցան հեղինակին՝ գէթ ապրելու համար բաւարար նւթական միջոց տալ: Իւր գրչին վրալ զարմացողները՝ նպատուողներէն աւելի շատ եղան իւր կենդանութեան ժամանակ:

«Պարոնեան մեկնելով՝ իւր տեղ պարապ կը թողու. երգիծաբանական արւեստի մէջ ոչ ոք կրցաւ նորա բարձրութեան հասնիլ և ալժամ ալ բըժ-բաղդապէս չերևիր նորա արժանաւոր մի լաջորդ»:

«Պարոնեան՝ հեգնական ոճին մէջ երբէք ռամիկ բացատրութիւնների չէ իջած. իւր նպատակ չէ եղած զաւելցանքներ կարկաչացունելով ընթերցողներն զւարճացունել և կամ նոցա ճաշակին հետեւելով՝ բաժանորդներին մեծ թիւ մը դտնել. ընդհակառակն իւր զւարճախօս գրւածներ միշտ լուրջ քննադատութիւններ եղած են վարչական, ընկերական զեղծումների դէմ»:

«Հմարկ է աւելցունել նաև որ Պարոնեան մին եղաւ ալն հաղագիւտ անձերէ, որոնք իրենց բոլոր գրական փառքերի մէջ միշտ համեստ կը մնան և նիւթական նեղութիւնների մէջ ալ իրենց անձնական արժանապատուութիւն չեն կորսնցուներ»:

«Գովելի է Կ. Պոլսի հալ եկեղեցականութեան ընթացքն որ արժանաւոր չքով կատարեր է հանգուցելուն չուղարկաւորութիւնը, թէև ինքն ալ աղատ չէր եղած նորա գրիչի սուր հարւածներէն: Գեր. Խորէն Նարպէչ ուրիշ չորս եպիսկոպոսներէ և եկեղեցական ու գրական դասակարգէն ընտիր բաղմութենէ մը չըջապատւած՝ կատարեր է թաղման տխուր հանդէսը»:

«Հանգուցեալը վարած էր նաև ազգային երեսփոխանութեան և կրթական ալ ի ալ պաշտօնները»:

Այս տողերին ես կարող եմ միայն այս աւելցնել, որ Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւնը, որպէս հաստատ աղբիւրից գիտեմ աչդ վճռել է հանգուցեալ Պարոնեանի բոլոր կարևոր գրւածքները արտատպել, թույլտուութիւն խնդրելով հանգուցեալի ժառանգներից, որոնց և կը հասնեն վարձատրութիւնները:

Մի նոր խնդիր է ծագել, և աչդ խնդիրը կոչուում է տեղական կան խնդիր:

Ինչից ծագեց աչդ խնդիրը: Նորանից, որ Մակար Աթոռիկոսի Տեղակալ սրբազան Երեմիա եպիսկոպոսը, օգտուելով տեղակալական իրաւունքներից, մի շարք կարգադրութիւններ արեց Գէորգեան ձեմարանի, Ներսիսեան դպրանոցի և Էջմիածնի Սինոդի նկատմամբ, և աչդ կարգադրութիւնները եթէ ոչ հակառակութեան, գէթ բողոքների և հակաճառութեան հանդիպեցին:

Նախ պատմենք անցքերը համառօտապէս:

Գէորգեան ձեմարանում արձակեցին մի քանի ուսուցիչներ:

Հարց բարձրագրին՝ ինչ իրաւունքով Տեղակալը հրաժարեցնում է ձեմարանից այնպիսի ուսուցիչներին, որոնք ուսուցիչ էին հանգուցեալ Աթոռիկոսի ժամանակ:

ձեմարանից արձակւած ուսուցիչներից մէկը ընդունեց ուսուցիչ

Ներսիսեան զպրանոցում, վերջինիս հոգաբարձութեան վճռով: Այդ մի ուսուցչին ընդունելու համար հոգաբարձութիւնը հարկադրել էր մի շարք ուսուցիչներին ցալժմ աւանդած առարկաները նոցա ձեռքից խլել և մէկի առարկան՝ միւսին տալ, իսկ երկու ուսուցիչներին էլ արձակել զպրանոցից: Այդ պատճառով կաթողիկոսական Տեղակալը իւր սեպհական իշխանութեամբ, հեռագրով առաջարկեց զպրանոցի հոգաբարձութեանը՝ չը միջամտել զպրանոցի ուսուցչական խմբի փոփոխութեանը և առաջիկայ պոստով ուղարկել վերջին նիստի արձանագրութիւնը՝ գործի հետ լաւ ծանօթանալու համար: Հոգաբարձութիւնը մի արտակարգ նիստում վճեց բաւարարութիւն տալ սրբապան Տեղակալի պահանջին, բայց արդէն երբ հոգաբարձուներէց երկուսը լաւանել էին իրանց այս կարծիքը թէ՛ Տեղակալը իրաւունք չունի միջամտելու զպրանոցի վճիռների մէջ:

Սրբորդ զէպք: Սրբազան տեղակալը բարձր մարմնաւոր կառավարութեանը կանդիդատների ցուցակ է առաջարկել որ Սինդի անդամներ հաստատեն սինոդականների կողմ թիւը լրացնելու համար, քանի որ նոցա թիւը ալժմ հինգն է:

Որպէս կը տեսնենք, սրբազան Տեղակալը նաև այս զէպքում իւր իրաւունքներից չի զուրս հիկել, ինչպէս նա չի զուրս եկել իւր իրաւունքներից ձեմարանի նկատմամբ:

Այս երեք զէպքերի մասին վերը արտապատած հալեացքները ես կը պաշտպանեմ ներկայ թղթածում, ընունելով վիճելի խնդիրները այն ձևով, ինչպէս ես այդ գտնում եմ մասնուրի մէջ:

Մամուլի մէջ առաջինը, որ հարկ համարեց Տեղակալ սրբ. Նրեմիալի կարգադրութիւնների զէմ բողոքել, «Նոր-Գար» լրագիրն էր: Նորա կարծիքով Տեղակալի իրաւունքներից զուրս են սրբ. Նրեմիալ Գալստեանի կարգադրութիւնները:

«Նոր-Գար»-ը ուրիմն ընդունում էր Նրեմիալի տեղակալ լինելը, բայց կարծում էր թէ Տեղակալը այն իրաւունքների տէրը չէ, ինչ իրաւունքներ որ բանեցնում է սրբ. Նրեմիան:

Այդ տեսակ հալեացքների զէմ կացաւ «Մշակ» լրագիրը, ասելով որ բոլոր ոչ զուտ կրօնական խնդիրներում Տեղակալը նույն է, ինչ իսկական կաթողիկոսը: Իւր այդ հալեացքը պ. Գր. Արծրունին ձևակերպեց՝ այսպէս՝ Տեղակալը ժամանակաւոր կաթողիկոս է:

Վէճը այսպիսով միայն Տեղակալի իրաւունքների մասին էր, երբ «Արձագանք» շաբաթաթերթում հանդէս եկաւ պ. Գեորգ Նւանգուլեանցը մի նոր թեզիսով, թէ Տեղակալը ունի վարչական իրաւունքներ Սինդի իրաւասութեան սահմանից զուրս, բայց միայն Տեղակալը, բայց որ իբր թէ Նրեմիալ եպիսկոպոսը Տեղակալ չէ: Պր. Նւանգուլեանցի սկզբ կարծիքը ընդունեց նաև «Նոր-Գար»-ը, պնդելով որ Նրեմիալ եպիսկոպոսը տեղակալ չէ:

Բայց ինչի վերաջ է հիմնուում պ. Նւանգուլեանցը, պնդելով թէ դեր-
Նրեմիաչ եպիսկոպոսը կաթողիկոսական Տեղակալ չէ. և ինչ է նա, եթէ
Տեղակալ չէ:

Պր. Նւանգուլեանցը, որ աչս կէտում չարաչար սխալուում է, փառ-
տաբանում է իւր ասածը նրանով, որ Տեղակալ լինելու և տեղակալական
բոլոր իրաւունքները վաղելելու համար իբր թէ հարկաւոր է որ Երեմիաչ
եպիսկոպոսը ալդ պաշտօնի համար հաստատուած լինէր հանգուցեալ Կա-
թողիկոսի կոնդակով: Եւ նա պնդում է, թէ քանի որ Երեմիաչ եպիսկո-
պոսը կաթողիկոսական կոնդակով Տեղակալ չի նշանակուած, ուրեմն նա
իբր թէ միաջն Սինոդի նախանդամ-նախագահն է և ոչ կաթողիկոսական
Տեղակալ: Այսպիսով պ. Նւանգուլեանցը վճռողական նշանակութիւն է
տալիս կաթողիկոսական կոնդակին տեղակալական խնդրում: Ալդ հալեացքը
սակաջն սխալ է և ալդ սխալը զժւար չէ ցոյց տալ:

Յալտնի է որ մինչ 1836 թւականը Հալոց Կաթողիկոսի իրաւունք-
ները անբաժան էին: Բնական է նաև որ կաթողիկոսական Տեղակալին էր
մնում բոլոր կաթողիկոսական գործերի կաւաւարութիւնը մինչև նորոգ
Կաթողիկոս ընտրւելը: Բայց չալտնի է նաև, որ 1836 թ. մարտի 11-ին
Հալատտանեալց Նկեղեցին Ռուսաստանում ստացաւ իւր սահմանադրու-
թիւնը, որ կոչւում է սովորապէս Պալաժենիե: Արդ ալդ Պալաժենիելով
կաթողիկոսական իրաւունքները բաժանւեցին Կաթողիկոսի և Սինոդի մէջ:
Կաթողիկոսին չառկացրւեցին գլխաւորապէս կրօնական, իսկ Սինո-
դին՝ լոկ վարչական և եկեղեցական-դաստատանական իրաւունքները, նա-
խագահութեամբ Կաթողիկոսի, որը բոլոր սինոդական գործերում ունի
միաջն ձալնի առաւելութիւն: Նոյն ալդ Պալաժենիեն ասում է, (տես ռու-
սաց Որէնոգրքի հատոր XI, լօղւած 945), որ կաթողիկոսի մահից չես
բոլոր զուտ կրօնական հարցերի վճռելը թողնւում է մինչ նոր Կաթողի-
կոսի ընտրւելը. զորանով ուրեմն ասում է որ Կաթողիկոսը չունի Տեղա-
կալ զուտ կրօնական հարցերի համար: Իսկ ինչ վերաբերում է Սինոդին,
ուր Կաթողիկոսը նախագահ է, օրէնքի զօրութեամբ նորա մահից չես Կա-
թողիկոսի Տեղակալը դառնում է Սինոդի երիցալոյն եպիսկոպոսը, որ կոչ-
ւում է Սինոդի նախանդամ: Կաթողիկոսի տեղ՝ Սինոդի նախանդամն է
նախագահում, վաղելելով բոլոր նախագահական իրաւունքները:

Այդպիսով մենք տեսնում ենք, որ Կաթողիկոսի Տեղակալ չի կարող
լինել կրօնական խնդիրներ վճռելու համար. իսկ ոչ-կրօնական գործերից
մեծագոյն մասի համար, որ ըստ Պալաժենիելի Սինոդին են անցել,
Կաթողիկոսական Տեղակալը ոչ թէ նշանակւում է Կաթողիկոսից, ալ
արդէն օրէնքով նա է Տեղակալը, (ալտինքն Կաթողիկոսին փոխարինողը)
ով Սինոդի նախանդամն է:

Իսկ եթէ Տեղակալին Կաթողիկոսը չի նշանակում կոնդակով կամ
կտակով, ապա ինչու, կը հարցնեն մեզ, Կաթողիկոսները աչնուամենանիւ

կտակով նշանակել են Տեղակալ Նան Պալատենիւի օրերով: Աս չեմ երաշխաւորում այս բանի ճշդութիւնը, թէ բոլոր Տեղակալները 1836 թւականից դէս հանգուցեալ կաթողիկոսներից կոնդակներ լինեն ստացած. բայց հէնց կոնթակներ թէ ալդ պատմական ճշդութիւն է, քանի որ շատ կարելի է որ վերջին կաթողիկոսները աշխատած լինէին պահպանել առաջապէս կաթողիկոսների աւանդական իրաւունքը: Աս ուղղում եմ ուրեմն ընդունել որ դա պատմական եղելութիւն է: Այն ժամանակ դուրս կը գալ հետեւեալը:

Երբ Սինոդը հաստատուեց, և հին մոքով Տեղապահի պաշտօնը դառաւ աւելնորդ, աչնու ամենաշինե կաթողիկոսները աշխատում էին հին սովորութեան համաձայն՝ Տեղակալ նշանակել: Բայց որովհետեւ Պալատենիաւով Տեղակալը (Սինոդում) կարող էր լինել միմիայն Սինոդի նախանդամը, ալդ իսկ պատճառով կաթողիկոսները կոնդակով նշանակում էին Տեղակալ նորան, որը առանց կոնդակի էլ կոչւած էր օրէնքով Տեղակալ (Սինոդում նախագահող) լինելու: Այսպէս՝ Ներսէս V կաթողիկոսի մահւանից չեա՝ Տեղակալ եղաւ Ղուկաս արքեպիսկոպոսը, որ նախանդամն էր Սինոդում, Գէորգ IV կաթողիկոսից չեա՝ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Բարամեանցը, որ նախանդամ էր Սինոդում, մինչև որ աչն ժամանակ դեռ. ևս Մակար արքեպիսկոպոսը՝ 1883 թւ. իւնւարի 7-ին հաստատուեց անդամ Սինոդի, (առաջարկութեամբ հանգուցեալ Գէորգ IV կաթողիկոսի), իսկ ըստ աւագութեան՝ Սինոդի ատենապետ՝ աչսինքն Տեղակալ:

Մակարը, իւր արքեպիսկոպոսութեան վերջին տարիներում, բացառիկ դիրք էր բռնում՝ նա թէ թեմակալ առաջնորդ էր Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի և թէ Սինոդի անդամ էր: Ահա թէ ինչու էր նա չմիանումն էր գտանում (1883—1884)՝ նա Տեղակալ էր, երբ իւր թեմումնէր՝ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Բարամեանցն էր Սինոդի ատենապետը, աչսինքն Տեղակալը:

Պնդում են թէ Մակար կաթողիկոսը, արքեպիսկոպոսութեան ժամանակ՝ Գէորգ IV կաթողիկոսից նշանակւած էր Տեղակալ: Ուր Գէորգ IV կամեցել է Մակար արքեպիսկոպոսին Տեղակալ ճանաչել, ալդ պարզ է. թէ չէ նա Մակար արքեպիսկոպոսին չէր նշանակիլ անդամ Սինոդի, քաջ զխոնարով որ Մակարը կը լինէր երկրագոյն եպիսկոպոսը Սինոդում, ուրեմն և Տեղակալ: Այդպէս է որ Գէորգ IV կաթողիկոսը անուղղակի կերպով իւր Տեղակալն է նշանակել և ոչ թէ նա ալդ նպատակին հասել է ուղղակի կոնդակով, որը, եղած էլ լինի, ոչ մի գորութիւն ունենալ չէր կարող:

Ալդ բոլորից ինչ է բղխում: Աչն, որ կաթողիկոսական Տեղակալը, Պալատենիայի ժամանակ, ոչ թէ Տեղակալ է կաթողիկոսի կոնդակի հիման վերապ, ալ նա Տեղակալ է Պալատենիայի հիման վերապ. և Տեղակալը նա է, ով նախանդամն է Սինոդում:

Եղբարեացութիւն՝ Երեմիա եպիսկոպոսը Տեղակալ է միանդամաւ նախ իրաւունքով, ինչ իրաւունքով որ Տեղակալ էին Մակար

արքեպիսկոպոսը, Մկրտիչ արքեպ. Բաբամեանցը, Ղուկաս արքեպիսկոպոսը:

Հաստատած լինելով, որ սրբ. Նրեմիա եպիսկոպոսը Տեղակալ է, հաստատած լինելով նաև որ, Պալաթենիայի օրերով, ոչ մի Տեղակալ այդ կոչումը չի ստացել կաթողիկոսի կոնդակի զօրութեամբ, այլ միայն և միմիայն Պալաթենիայի հիման վերաջ և որ կոնդակը ունեցել է միայն զուգահեռապէս ընթացող գործողութեան՝ ոչ ներգործական, այլ միայն չեզոք նշանակութիւն,—այս բոլորը հաստատած լինելուց չետու, կարելի է արդեօք կասկածել, որ Նրեմիա եպիսկոպոսը Տեղակալ է այն ամբողջ նշանակութեամբ, ինչ նշանակութիւն որ Տեղակալին, այսինքն Սինոդի նախանդամ-նախադասին չառկացրել է թէ օրէնքը և թէ սովորութիւնը?

Կասկածողներ կան, և նոքա ասում են՝ թէ սրբազան Նրեմիան օրէնքի զօրութեամբ միայն նախադասողն է Սինոդում, բայց ոչ թէ Տեղակալ է, քանի որ կաթողիկոսական կոնդակով չի հաստատւած: Մենք որ տեսանք կոնդակի զօրութիւնը այս խնդրում—կարող ենք նաև զրականապէս ասել թէ այդ սխալ հաշիւացր է:

Ընթերցողներս կարող են հարցնել որ եթէ Նրեմիա եպիսկոպոսը անվիճելի կերպով Սինոդի նախադասողն է, ուրեմն էլ ինչ հետաքրքրութիւն ունի վէճը: Կոչւի նա Տեղակալ թէ ոչ՝ էլ ինչ նշանակութիւն ունի այդ:

Ահա բանը հէնց նորանուսին է, որ այդ հանգամանքը մեծ կարևորութիւն ունի: Կարևոր հանգամանքը այն է, որ կան խնդիրներ, որոնք Սինոդին չեն ենթակալ, այլ միայն կաթողիկոսին և որ ուրեմն, երբ կաթողիկոսը վախճանւել է, ով պէտք է հսկի այն գործերի վերալ, որոնք ոչ թէ Սինոդից, այլ կաթողիկոսիցն են կախած:

Միթէ Պալաթենիան այդ հարցին չի պատասխանում—կը հարցնեն ընթերցողներս: Ոչ լրակատար կերպով—կը պատասխանում ես: Պալաթենիան մի երկու ջօղւած ունի այդ հարցին պատասխանող, բայց նոքա դեռ բոլոր վիճելի հարցերին զրական պատասխան չեն տալիս:

Ամենաանվիճելի կերպով պատասխան կալ միայն զուտ կրօնական հարցերի նկատմամբ. այդ պատասխանը տրւած է պալաթենիելի 42 երորդ ջօղւածում և կամ որ նայնն է՝ Ռուսաց Օրէնսգրքի X հատորի առաջին մասի 945-երորդ ջօղւածում: Այլտեղ ուղղակի ասւած է՝ «իսկ պարզ (զուտ) հոգևորական գործերը, որոնց նկատմամբ Պատրիարքը կաթողիկոսը (վճռողական) ձայն ունի, ոչ մի դէպքում չեն կարող վճռել առանց Պատրիարքի պատրիարքական աթոռի պարապօթեան ժամանակ: Այս տեսակ գործերի վճռահատութիւնը չետաձգւում է մինչ նոր պատրիարքի ընտրութիւնը»:

Այդ ջօղւածը ուրեմն պարզապէս արդելում է կաթողիկոսից զուրս ոււմ և ից է, լինի սա Սինոդ, թէ Տեղակալ՝ վճռել զուտ կրօնական խնդիրները: Եւ եթէ բոլոր գործերը, որոնց նկատմամբ կաթողիկոսը վճռողական ձայն ունի, զուտ կրօնական խնդիրներ լինէին—էլ վիճի ոչ մի տեղիք:

չէր լինել, Բայց բանն էլ հէնց նորանումն է, որ Պալաթէնիէն լատկաց-
նում է Կաթողիկոսին վճռողական ձայն նաև մի շարք աջակիսի
գործերում, որոնք զուտ կրօնական չեն:

Գէ հիմաւ մեզ հարկաւոր է իմանալ թէ որոնք են այն գործերը, ուր
Սինոդը թէն խորհրդականացական ձայն կարող է ունենալ, բայց որոնց
վճռելը միմիայն Կաթողիկոսի բարեհալեցողութիւնիցն է կախած, այսինքն
ուր Կաթողիկոսը ոչ թէ ձայնի առաւելութիւն, այլ վճռողական
ձայն ունի:

Գործա հետեւեալներն են.

- 1) Կրօնական-դաւանական-ծիսական խնդիրները:
- 2) Մեռոն եփելը և օրհնելը:
- 3) Եպիսկոպոսների ձեռնադրելը:
- 4) Առաջնորդներ կարգելը՝ կալսեր հաստատութեամբ:
- 5) Վարձատրելը Հալաստ. Եկեղեցու Ուխտի անդամներին խաչերով,
կամիլաւկալով, գլխարկներով, արախչիներով:
- 6) Կոնդակներ ուղարկելը ամենայն հաւերին՝ դէպի առաքինութիւնը
և օրէնքներին հնազանդելու լորդորներով:
- 7) Ռուսաց-կալսեր թագադրութիւնը շնորհաւորելու համար պատուի-
րակ ուղարկելը:
- 8) Արձակուրդ տալը Սինոդի անդամներին, թեմակալ առաջնորդնե-
րին ոչ աւելի քան չորս ամսով, իսկ աւելին համար թագաւոր կալսերից
թուլտութիւն խնդրելը:
- 9) Տնօրէնութիւնը Էջմիածնի վանքի վերաւ:
- 10) Կառավարութիւնը Էջմիածնի նախկին Ժառանգաւորաց Ու-
սումնարանի, ալթմ Գէորգեան ձեմարանի և ալն:

Որպէս տեսնում էք, վերը բերած խնդիրներում կան այնպիսիք,
որոնք զուտ կրօնական-դաւանական խնդիրներ չեն, հէնց օրինակ կոն-
դակներ ուղարկելը հաւերին՝ օրէնքներին հնազանդ լինելու լորդորով, կամ
առաջնորդներին արձակուրդ տալը, թագաւոր-կալսեր թագադրութեանը
պատուիրակ ուղարկելը, Էջմիածնի վանքը կառավարելը, ձեմարանը Կա-
ռավարելը և ալն:

Ալթմ բանը նրանումն է, թէ ով է բանեցնում կաթողիկոսական իրա-
ւունքը այդ գործերում, որոնք պարզ կրօնական չեն, երբ կաթո-
ղիկոսը վախճանւած է:

Այդ հարցին Պալաթէնիւսն չի պատասխանում, և Օրէնագրքի XI-երորդ
հատորի առաջին մասի 914-րդ լօղամով որոշում է հետեւալը՝ «...բայց
Պատրիարքն իշխնչ դէպս կարէ աւանդել Սինոդոսին, ոչ ալլում
իմիք ատենի կամ անձին զիշխանութիւնս, զիրաւունս և զարտօնու-
թիւնս՝ սեպհականալս իւրում աստիճանի (но Патриархъ ни въ
какомъ случаѣ не можетъ передать ни сему (Синоду) ниже какому

либо иному мѣсту или лицу. власти, правъ и преимуществъ, присвоенныхъ сану его).

Քանի որ Պալատենիան որոշ կերպով արգելում է Սինոդին վճռել զուտ կրօնական խնդիրները, և կաթողիկոսական-վարչական գործերի կառավարութեան մասին էլ ոչինչ չի ասում, իսկ միւս կողմից Կաթողիկոսին էլ արգելում է սեպհական իրաւունքով (կոնդակով, կտակով) մի որ և իցէ ասենին կամ անձին աւանդել իւր արտօնութիւնները, էլ ինչ է մնում, եթէ ոչ, Կաթողիկոսի մահից չեա, զաղարեցնել բոլոր կաթողիկոսական-վարչական գործերի կառավարութիւնը?

Բայց չէ թէ անհնարին բան է, որ օրէնսդիրը ցանկացած լինի անկարելի դարձնել գոյութիւն ունեցող հաստատութիւնների կառավարութիւնը:

Պալատենիայի հրատարակումից դէս հինգ կաթողիկոսներ են մեռել և ոչ մի անգամ Հալատանեայց Յկեղեցին ալդ զրութեան մէջ չի գտնուել: Մնում է միայն ուրիմն ընդունել, որ աչն, ինչի մասին չի խօսել օրէնքը՝ լրացրել է սովորութիւնը՝ եթէ միայն հին հաւկական աւանդական սովորութիւնը ուղղակի չի հակառակում 914-երորդ չօղածի իմաստին:

Նա ուզում եմ ասել որ աչն կաթողիկոսական ոչ-կրօնական գործերը, որոնց նկատմամբ Պալատենիեն լռում է, անցնում են կաթողիկոսական Տեղակալին՝ թէն ոչ զրաւոր, բայց համաձայնութեամբ ռուսաց կառավարութեան, որը ոչինչ չի խօսացել աչն բանի դէմ, երբ Սինոդի նախանդամ-նախագահը, Կաթողիկոսի մահից չեա, կառավարել է կաթողիկոսական վարչական գործերը: Կառավարութիւնը, սակայն, կը հակառակէր, եթէ ալդ սովորութիւնը ուղղակի խախտէր օրէնքը: Աւրիմն ալդ 914-երորդ չօղածը չի խախտում, երբ Տեղակալը բանեցնում է վերը չիշած իրաւունքները: Նւ իրօք չի խախտում: Ալդ չօղածը ասում է թէ Կաթողիկոսը ինքը իրաւունք չունի իւր իշխանութիւնը և արտօնութիւնները ուրիշին աւանդելու: Նւ իրօք, ալդ ալդպէս էլ կատարում է, որովհետեւ Տեղակալին նշանակում է ոչ թէ Կաթողիկոսը, ալ օրէնքը, իսկ եթէ Սինոդի նախանդամ-նախագահը, որ Տեղակալ է կոչւում, բացի սինոդական գործերից, նաև կաթողիկոսական-վարչական իրաւունքներ էլ է բանեցնում, ալդ միայն ցոյց է տալիս, որ օրէնքով որոշած պաշտօնեան ընդարձակում է իւր իրաւասութիւնը, գտնելով կառավարութեան համաձայնութիւնը: Խախտումն կը լինէր 914-երորդ չօղածի միայն աչն դէպքում, եթէ մի եպիսկոպոս վաղէքը կաթողիկոսական-վարչական իրաւունքներ Կաթողիկոսի կոնդակի կամ կտակի համաձայն, իսկ մի ուրիշ եպիսկոպոս լինէր Սինոդի նախանդամ-նախագահ՝ Պալատենիայի համաձայն:

Աւրիմն, որպէս տեսնում էք, ալդ 914-երորդ չօղածը չի խախտում, երբ Սինոդի նախանդամ-նախագահը իւր իրաւասութիւնը

տարածում է նաև կաթողիկոսական-վարչական գործերի վերայ:

Արդ, ալն ոչ զուտ կրօնական, այլ վարչական գործերի շարքում, որոնց վերայ տարածում է կաթողիկոսի, ուրեմն և Տեղակալի իրաւասութիւնը, գտնուում է նաև Եջմիածնի Գէորգեան ձեմարանի անմիջական կառավարութիւնը, հակառակ թեմական դպրանոցներին, որոնք, նոյն լակ կաթողիկոսի օրերով, ըստ Պալատենիւի՝ գտնուում են թեմակալ առաջնորդների անմիջական հսկողութեան ներքոյ: Պարզ է, կարծեմ, որ եթէ կաթողիկոսը աչու ամենաչնիւ բարձրագոյն վերահսկողութիւն ունի, նաև թեմական դպրանոցների վերայ, նոյնը պէտք է ընդունել և Տեղակալի համար:

Գէ ալժամ ալս բոլորից անենք ընդհանուր եզրակացութիւն վիճելի դառած խնդիրների և դէպքերի նկատմամբ:

Նրեմիա եպիսկոպոսը Տեղակալ է թէ ոչ:

Տեղակալ է բոլոր Տեղակալներին չատուկ իրաւունքներով:

Ունի նա իրաւունք Գէորգեան ձեմարանի վերայ:

Այո, ունի նորան կառավարելու իրաւունք:

Ունի նա արդեօք անձնական փոփոխութիւններ անելու իրաւունք Գէորգեան ձեմարանում:

Ունի:

Ունի Տեղակալը Ներսիսեան Գպրանոցի հոգաբարձական գործերի մէջ խառնուելու իրաւունք:

Որ ինչ կաթողիկոսին է՝ ունի և Տեղակալը, որ ինչ Սինդիկն է՝ կարող է միայն Սինդի միջոցով:

Ունի նա իրաւունք Սինդի անդամների թիւը լրացնել օրինական կարգով:

Այո, ունի:

Այս բոլորը, սակայն, Տեղակալի իրաւական նշանակութիւնը որոշելու համար դեռ ևս բաւական չէ: Ալն ինչ մինչ ալժամ ասուց, բաւական էր միայն հասկանալու համար թէ ինչ գործերի վերայ է տարածւում կաթողիկոսական Տեղակալի իրաւունքը: Բայց ալդ բոլորով ամենին չը պարզուեց թէ ալդ իրաւունքը ինքը ինչ ծաւալ ունի: Նրբ ասուում է թէ, կաթողիկոսի մահից չետ, Տեղակալը բռնում է կաթողիկոսի տեղը բոլոր ոչ զուտ կրօնական խնդիրներում, ներած է նաև հարցնել, թէ Տեղակալը նոյն ալդ գործերում նոյնքան Տէր է, որքան կաթողիկոսը թէ ոչ: Եւ ևս վերցնում եմ իբր օրինակ հէնց ձեմարանը: Կաթողիկոսը ոչ միայն իրաւունք ունի ձեմարանը կառավարելու, ալ նա իրաւունք ունի նաև ալդ Գպրոցի ծրագիրը փոխելու: Ունի ալդպիսի մի իրաւունք Տեղակալը: Նրբէք: Եւ ալսպէս շարունակ ես կարող կը լինէի շատ հարցեր տալ, որոնց պատասխանները միշտ կը լինէին ալո—կաթողիկոսի համար, ոչ—Տեղակալի համար:

Ես հարկ չեմ տեսնում երկար կանգ առնել Տեղակալի իրաւունքներին

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ՕՏԱՐՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ «ՄՈՒՐՃ»-ՈՒՄ

Ներկայ 6-դ համարում վերջանում է վրացի իշխան Նլիա ձաճաւաճէի վէպը Կաղիա-Աղամիանի (Միթէ մարդ է, աղամորդի?!): Թողնելով որ նորա զրական զնահատութիւնը կատարւի իւր տեղում, մենք, աչդ վէպը տպագրելու առիթով, ահա ինչ կարող ենք չափենք: Դեռ ևս «Մուրճ»-ի հրատարակութիւնը սկսելով, մենք մտադրութիւն ունէինք, բայց մեր սեպական կեանքին վերաբերեալ բաժիններից, «Մուրճ»-ում ունենալ նաև բաժիններ աչն ազգերի համար, որոնց կեանքը մեզ համար կամ կուտուրական կամ քաղաքական կողմից վճռական նշանակութիւն ունեն: Աչդ ազգերն են՝ Եւրոպայի առաջնակարգ կուտուրական ազգերը, ապա Ռուսիան, Թուրքիան և Պարսկաստանը իրանց ներքին քաղաքական հաւարակական և զրական կեանքով, և ապա մասնաւորապէս՝ հալերին հարեան ազգերը՝ Թուրքեր, քուրդեր, վրացիք՝ իրանց կեանքի աչն կողմերով, որոնք առանձին կարեորութիւն ունեն հալերիս համար:

Մեր աչդ սկզբնական ծրագիրը մի անգամից իրագործելու համար մենք չունէինք միջոցներ՝ ոչ զրամով, որ կարողանաինք դորա համեմատ «Մուրճ»-ի ծաւալը մեծացնել, ոչ բաւականաչափ պատրաստուած աշխատակիցներով: Աչդ պակասում է մեզ նաև այսօր. բայց աչդ նոչն ձգտումների իրագործելու փորձերը պէտք է համարել «Մուրճ»-ի աչն բաժիններ ընդունելը, որ մեր մշտական ընթերցողներին չափեն են «Թղթակցութիւններ Արաստահմանից» և «Նամակներ Ռուսաստանից» անուններով, որոնց մշտապէս երեւալուն «Մուրճ»-ի ամեն մի համարում միակ արգելքը նոչն հանգամանքն է, որ արգելք է դառնում նաև «Մուրճ»-ի թերթերի թւի մեծացնելուն: Սպասելով ուրեմն աւելի բարեկաջող հանգամանքներին, մենք պէտք է չափենք նաև աչս, որ վերը լիշած ծրագրի արտադրութիւններից պէտք է համարել՝ վրաց հրատարակախօս վրպասան ձաճա-

ւածէի Կացիա-Աղամիանի վէպի երևալը «Մուրճ»-ի էջերում, որպէս նաև անցեալ № 3-ում տպւած փոքրիկ չօղւածը վերաբերեալ վրաց գրականութեան և մասնաւորապէս իշխան Ճաւճաւածէին: Եթէ չենք սխալուում, սա առաջին դէպքն է, որ մեր գրականութեան մէջ մի վրացական մեծ գրածք լիակատար կերպով լոյս է տեսնում հաւերէն թարգմանութեամբ: Առաջին անգամ մի աղպիսի փորձ արւել է Կռունկ ամսագրում՝ վրաց հռչակաւոր միջնադարեան բանաստեղծ Շոտա Ռուստաւելու «Ընձի մորթի» պօէմի նկատմամբ, որից սակաւն միայն մի կտոր թարգմանւեց:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԳՐԱԲՆԱԿԱՆ (ցենզուրային) կոմիտետի պերսոնալը մալիս ամսին լրացրեց նշանակելովը կողբիական խորհրդական պ. Ալեքսանդր Քիւմիշեանցի՝ տեղական և արևելեան լեզուների առաջ գրաքննիչի պաշտոնի համար, որի տեղը բաց էր մնացած պ. Սոլոմոն Մելիք-Մեհրաբեանի արձակելուց չէտ իւր պաշտոնից: Կոմիտետի նախագահի և միւս անդամների ցուցակը մենք հրատարակեցինք «Մուրճ»-ի Ներկալ թւականի 3-դ համարում, երես 411—412.

ՕՒԵՍՍԱ, պ. վիրապեանին: Ստացանք 2 բուբլին.

ՎՐԻՊԱԿ: Ներկալ № 6-ում, պ. Բաղդեանի «Միկրոցներ» չօղւածում երես 784, տող 7-րդ տպւած է «ջնջում էր», պէտք է լինի «ճնշում էր»: Երես 752, ներքեից 6-րդ տող տպւած է՝ «գետերի», պէտք է լինի՝ գետնի:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ, Էջմիածնի Ս. Սինդի վճուի համաձայն, կատարւելու են դալ 1892 թւականի մալիս ամսուայ 3-ին և ոչ 13-ին, ինչպէս սխալմամբ տպւած էր անցեալ № 5-ում:

ՊՐ. ԳԱԼՈՒՍ Ս. ԳԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆԻՅ ստացանք նորա մի ընդարձակ չօղւածը՝ Ապչերոնեան թերակղզին և ուսաց կերտսինը (La péninsule d'Apchéron et le pétrole russe) տպւած Պարիզում հրատարակող ֆրանսիական Revue des deux Mondes լալտնի ամսագրի սոյն տարւոյ մալիս ամսուայ երկրորդ տեսարում: Պր. Կիւլպենկեանի չօղւածը աչքան կարևոր, բաղձակողմանի և լաւ գրւած է, որ աղ չօղւածը թարգմանաբար կամ քաղւածօրէն առաջ կը բերենք «Մուրճ»-ի հետեւեալ համարներում: **ԲԱԺԱՆՈՐԴԱՎՃԱՐՆԵՐԻ** մասին մենք կրկին վիչեցնում ենք, որ չուլիսի 1-ին, չաւարարւած պալմանների համաձայն, պէտք է լիովին վճարւած լինեն:

ՆՈՐ ԳՐԲԵՐ—15) ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ, Մ.—«Իւր», թարգմ. Սատաթեանի: Հրատ. «Աղբիւր» և «Տարադ» պատկ. թերթերի. տպ. Արօր, գինն է 30 կ.

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

Հինգերորդ կիսամյակի

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

1891 թ. № 1, 2, 3, 4, 5, 6, № 1891 թ.

№ 1

1 ԽՄԲ.	3 «Մուրճ» ի բովանդակութ. 1890 թ.
2 ԱՐԱՍԽԱՆՆԵԱՆՅ, ԱԻՆՏԻՔ.	6 Յառաջդիմութեան պայմաններ:
3 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ	16 Մեր նոր բանաստեղծներին (բան.):
4 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ.	17 Հեղինէ (վէպ, երկրորդ մասն):
5 ՀԷՅՆԷ-ԻՅ ԲԱԼՈՒՂԵԱՆ	46 Նրեք բանաստեղծներ:
6 ՆԱՄԱԼԵԱՆ, Ա.	48 Մինասի եղբ:
7 ՍԱՂԱԹԷԼԵԱՆ, Յ.	57 Անտոնապոսովիւնը կողմատու:
8 ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ	63 Իմ առաջին գրական փորձը:
9 " "	67 Իմ ժամացույցի արկածքները:
10 ԱԹԱՅՆԵԱՆՅ, ՍՈՒՐԷՆ	72 *** (բանաստեղծութիւն):
11 ԳՈՍԼԵՐ-ԻՅ ԲԱՐՆԵԼԵԱՆ.	73 Բոբերտ Կոխի զիւար մասին:
12 ԹՂԹԱԿԻՅ	83 Վիլհելմ II-ի ճառը:
13 "	91 Դպրոցական բեֆորմ Պրուսիայում:
14 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, Լ.	93 Յ. Թումանեանցի բանաստեղծութ.
15 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ՍԱՐԳԻՍ.	101 «Դարդեղու ժամանակագրութիւնը»:
16 ՔԷ.	106 Լեռնեցի բանաստեղծութիւնները:
17 Լ. Ս.	112 «Տիւղեանց տոհմը»:
18 Յ. Տ.Մ.	113 Տաճկահայերի մանկավարժական գրականութիւնից:
19 Ա. Ա.	117 «Ամուսնական խնդիրներ»:

- 20 ԼՈՒՍԻՆԻ. 120 Ամուսնացողների: 1890 թվականը—
Դեկտեմբեր ամիսը:—Թատերասեր-
ների դերը:—Մուրացանի Ռուզան
զրաման:—Կարա Մուրզան թիֆ-
լիսում:
- 21 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Տ. 127 Նամակներ Ռուսաստանից, III:
- 22 ԽՄԲ. 139 Խմբագրության կողմից: Էմիլի
մահը:—Ներսիս. դպրոցի հոգա-
բարձ. ընտրությունների առիթով:—
Մինաս Չերազ:—Հենրիխ Շլիմանի
մահը: Այլ և այլք:

№ 2

- 1 ՆԱՄԱԼԵԱՆ, Ա. 157 Եզիզ աղջիկը:
- 2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՌՆ. 173 Երկու երգիչ (բանաստեղծութ.):
- 3 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ. 174 Հեղինե (վէպ):
- 4 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀ. 198 Երգչին (բանաստեղծութիւն):
- 5 ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ. 199 Փրկարար ձայն:
- 6 ՊՕԷ, ԷՎԴԱՐ. 207 Ժանտախտի դիմակը:
- 7 ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՅ, ՏԻԳՐԱՆ. 213 Մի քանի օր խիզանում:
- 8 ՔԻՇՄԻՇԵԱՆ, ԱԼԵԳՍԱՆԴՐ. 233 Բուսերի մեծարանքը I:
- 9 ՇՐՈՒՄՊՅ, Գ. Ա. 241 Հակաբանությունը Եւրոպայում, I:
- 10 ՇՐՈՒՄՊՅ, պրոֆ. 250 Բուզգէ՛ «Լարուսկ. և հայեր»:
- 11 Ա. Ա. 253 Սմալչա՛ «Խնքնօգնություն»:
- 12 Բ., Ա. Ա. 256 Բիշոֆ, Կոլեր, Հուբեր:
- 13 ԼՈՒՍԻՆԻ. 260 Ամուսնացողների: Հայերը ոռոսաց
թերթերում:—Հայոց Բարեգ. Ընկ.
ընդհանուր ժողովները:—Թիֆլիսի
արհեստավարաց ուսումնարանը:—
Գերասան Պետրոսեան:—«Վարժու-
հո» երկրորդ ներկայացումը:—
Աղամեանի հիւանդությունը:
- 14 Ա. Ա. 270 Էրեստ Մեստիէ:
- 15 ԱՆԱԿԵԱՆ, ԳՐ. 278 Օկտա. Ֆէլէ:
- 16 Շ. 283 Քաղաք. Տես.—Եւրոպան 1890 թ.:
- 17 ԽՄԲ. 287 Խմբագրության կողմից: Ներկա-
ռակություն ոգին զաւառներում:
Աղքատների խնամատարություն
գործը: «Արձագանք»-ի լայտարա-

բուլիւնը:—Հալոց Բարեգ. Ընկ.
ընտրութիւնները: Մովսէս Խորե-
նացու ուսումնասիրութիւնը «Արա-
րատ» ամսագրում:—Ներս. Ղար-
տարեկ. ակտը:—Ալլ և ալլը:

№ 3

1 ՆԱՄԱԼԵԱՆ, Ա.	295	Նազաժ կիանքը:
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . .	305	*** (բանաստեղծութիւն):
3 " "	306	Թիթև և Շուշան (բանաստ):
4 ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ	308	Սափրիչների մասին:
5 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ (Արծիւեան). . .	313	Չեմ նախանձում:
6 ՊՕԷ, ԷԴԳԱՐ.	315	Կենդանի պատկեր:
7 ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.	319	Բոսֆորի ափերում:
8 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆ. . .	341	*** (բանաստ):
9 ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ .	342	Բուսերի մեծարանքը:
10 ՇՐՈՒՄՊՅ, Գ. Ա.	356	Հակարանութիւնը Եւրոպայում:
11 ՄԱԳԱԹԵԱՆ, ԵՂԻՇԷ.	367	Բանաստեղծհրապարակախօս I:
12 ՂԱԶԱՐԵԱՆ ԵՐԻԱՆԴ.	375	Հողի իշխանութ. ԴԼ. Ուսպենսկի:
13 Մ., ԲԼ., Բ., ԲԼ.,	387	Դրախօսութիւն: Լիւր, Դաւիթ-
Մհեր, Օմուր, Ռաշնա Գէօրգիւհա:
14 ԼՈՒՍԻՆԻ.	392	Ամուսն քրոնիկ: Տիկին Ժիւզիկ
Թիֆլիսում:
15 Շ.	395	Քաղ. տեա.—Վիլհելմ II և Բիսմարկ:
16 ԽՄԲ.	411	Խմբագրութեան կողմից: Յանձնա-
ժողովներ թուրքերի և հայերի
հոգեւոր կառավարութիւնների մա-
սին:—Կովկասեան զրաքննական
կոմիտեաի պերսոնալը: — «Արձա-
գանք»-ի մտքերը: Հրատարակչ. ըն-
կերութեան որոշումը: Նոր գրքեր:

№ 4

1 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ . . .	421	Աղղիւնագործ. Անդրկովկասում:
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . .	434	*** (բանաստեղծութիւն):
3 ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՅ, ՏԻԳՐԱՆ . . .	435	Ճաւճաւաճէի վէպի առիթով:
4 ՃԱԻՃԱԻԱԶԷ, ԻԼԻԱ	439	Կացիա-Աղամիանի:
5 ՊԼԵՇԶԵՆԻ-ից Կ. ԿՐԱՍՆՆ. .	470	Թուշնիկ (բանաստեղծութիւն):

- 6 ՆԱՄԱԼԵԱՆ, Ա. 472 Ծանր քարը:
- 7 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ. 480 Հեղինէ, վէպ (չարունակութիւն):
- 8 ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ. 498 Նոր քրէական մի բառ:
- 9 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆ. 505 Գութանի երգ (բանաստեղծութ.):
- 10 Բ. 506 Ընթերցան. մոգական լապտերով:
- 11 ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ. 514 Երկբարբառները մեր լեզուում:
- 12 ՔԼ. 517 Էլիզէ Ռէկլիւի աշխարհագրութ.:
- 13 ԲԱՐ. 522 Տոլստոյի Ռոբինզոնը:
- 14 Բ. 525 Տոլստոյի Կոլումբը:
- 15 ԼՈՒՍԻՆԻ. 528 Ամսաւ քրոնիկ. Թիֆլիսի քաղաքացիի ընտրութիւնը: Պօղոս Իզմալեան և իշխան Նիկ. Արղունեան-Երկաջնաբազուկ: — Ներսիսեան զպր. հոգար. ընտրութիւնները:
- 16 Հ. 535 Քաղ. Տես.—ժ. Նապոլ. Լ. Վինդ.:
- 17 ԽՄԲ. 546 Խմբագրութեան կողմից. «Տարաղ»-ի մաներները:—Մեծ իշխանուհի Օլլգա Ֆէոդորովնայի մահը:

№ 5

- 1 «ԱՐԱՐԱՏ»-ից — Մական I Կաթողիկ. Ամեն. Հալոց:
- 2 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ. 551 Հեղինէ, վէպ (չարունակ.):
- 3 ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ. 567 Բոսֆորի ափերում:
- 4 ՇԱՀԱԶԻԶԵԱՆ, ՍՄԲԱՏ. 586 Պանդուխտ հողի (բանաստեղծ.):
- 5 ՀԱԻՃԱԻԱԶԷ, ԻԼԻԱ 588 Կայիա-Աղամիանի:
- 6 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ 621 Համերգ (բանաստեղծութիւն):
- 7 ԲԱԼԱԴԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ. 622 Միկրոբներ, I:
- 8 ՄԱԳԱԹԵԱՆ, ԵՂԻՇԷ. 632 Բանաստեղծ-հրապարակախօս:
- 9 Լ. Ս. 646 «Ի՞նչ է կաշակը»:
- 10 Բ. 647 «Թշուաւ Եղիարէթ»:
- 11 Բ. 648 «Նոնցալի բերդը»:
- 12 Մ. 651 «Հովիի հարմացուն»:
- 13 ԼՈՒՍԻՆԻ 652 Ամսաւ քրոնիկ. Կաթողիկոս Մական I-ի մահը:—Կուսակրօնի սեփականութեան խնդիրը:—Հալոց հրատարակչ. ընկերութեան ընդհանուր ժողովը:—Շեղունով:

- 14 ԽՄԲ. 671 Խմբագրութեան կողմից: Կաթողիկոսական ընտրութ. օրը:—Հաշիւների լաւտարարութիւնները: «Մուրճ»-ում:—Մահացուցակ՝ Մոլտկէ, Ջագուրսկի:—Հրատարակչ. ընկերութեան ընտրութիւնները:
- 15 ՅԱԻՆԼԻԱԾ-ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹ. . 674 Ղուբալի հալ. դպր. 5-ամ. հաշիւը:

№ 6

- 1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻՏՏԻՔ. . 677 Կիւնը հասարակութեան մէջ:
- 2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. . 688 Փոթորկի ժամին (բանաստեղծ.):
- 3 " " 689 Իդէալ (բանաստեղծութ.):
- 4 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. . 691 Չալարիների արշաւանքը:
- 5 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ. 709 *** (բանաստեղծութիւն).
- 6 " " 710 Երազ (բանաստեղծ.):
- 7 ՃԱԻՃԱԽԱՉԷ, ԻԼԻԱ. . . . 711 Կացիա-Աղամիւսնի (վերջ):
- 8 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆ. . 746 *** (բանաստեղծութիւն):
- 9 ԲԱԼԱՂԵԱՆ, Ս. 747 Միկրոքները II, (վերջ):
- 10 ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ. 757 Միջնադարեան վէպ:
- 11 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. . 767 Միխայիլ Իւրեիչ Լեւմոնտով:
- 12 ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆ, ՅՈՎՀ. . . 777 Կոմս Լե Տոլստոյի սկզբունքները:
- 13 Ա. Ա. 783 Սպանաւած հալըր:
- 14 Բ. 784 Գիւղական վարժուհի:
- 15 ԲԱՐ. 786 Գիւղական աղքատ:
- 16 ԲԱՐ. 787 Վարդ. Րեպին:
- 17 Ն. 789 Հանրամատչելի բժշկարան:
- 18 ԼՈՒՍԻՆԻ. 793 Ամուսն. քրոնիկ. ի Պետրոս Աղամեան: — ի Յակոբ Պարոնեան:— Կաթողիկոսական Տեղակալի խընդիր:
- 19 ԽՄԲ. 805 Խմբագրութեան կողմից:—Օտարների ուսումնասիր. «Մուրճ»-ում:
- 20 ԽՄԲ. 806 Բովանդակ. «Մուրճ» № 1—6.

III ՏԱՐԻ „ՄՈՒՐՃ“ III ՏԱՐԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

1891

ԹԻՎԱԿԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը կը հրատարակէի 1891 թւականին նոյն ծրագրով որպէս և նախկին տարիներում:

«ՄՈՒՐՃ»-ը կը հրատարակէի ամէն ամիս 8—11 թերթ մեծութեամբ:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ՆՈՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԸ ձրի կը ստանան ՏԻԿԻՆ Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ «ՀԵՂԻՆԷ» վէպի 1890 թւականի «Մուրճ»-ում սպւած բոլոր գլուխները, այն է՝ վէպի առաջին հատորը, բաղկացած մօտ 200 մեծադիր երեսներից: «Հեղինէ» վէպի շարունակութիւնը աւարտւելու է 1891 թ. ընթացքում:

«ՄՈՒՐՃ»-ի նոր բաժանորդները, բացի դորանից, արտօնութիւն կ'ունենան ստանալու «Մուրճ» ամսագրի 1889 և 1890 թւականների բոլոր 24 համարները 14 բուլլիով, մինչդեռ ոչ-բաժանորդներին կը ծախւի նոյնը 24 բուլլիով:

«ՄՈՒՐՃ»-ի գրականական մասը ապահովւած է մասնակցութեամբ բազմաթիւ աշխատակիցների, որոնց թիւը մինչ այժմ անդադար աճած է:

«ՄԱՒՐՃ»-ի վիպական բաժինը առանձին ճոխութիւն կը ստանայ:

«ՄՈՒՐՃ»-ի բաժանորդագրինն է տարեկան 10 ռուբլի, որ կարելի է վճարել նաև մաս-մաս, ստորագրելիս առնազն 5 ռուբլի և մինչ յունիսի 1-ը ամբողջը վճարելու պայմանով:

Պատկերները և ուսանողները վճարում են 8 ռուբլի, ստորագրելիս առնազը 3 ռուբլի և մինչ յունիսի 1-ը ամբողջը վճարելու պայմանով:

ՔԻՖԼԻՍՈՒՄ գրում են բաժանորդ «Մուրճ»-ին՝

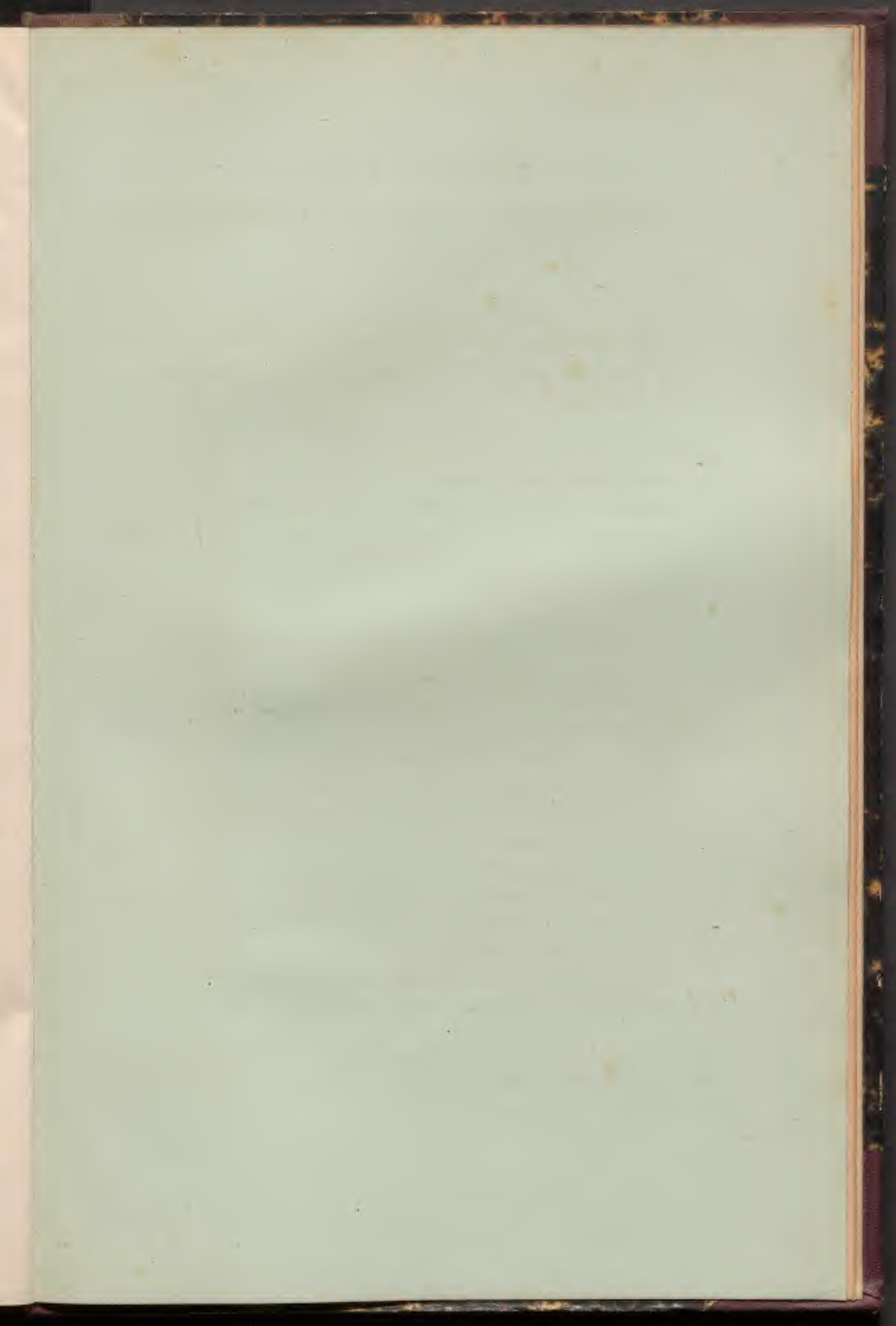
- 1) «Մուրճ»-ի խմբագրատանը:
- 2) Կենտրոնական գրավաճառանոցում, Գոլովինսկի պրոսպեկտ, տուն Միրիմանովի:
- 3) Խիդեկելի պաւլիսնում, Ալեքսանդրեան այգու և Բարիառի սկի փողոցի վերին անկիւն:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱՆՈՒ ԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻՑ

	Բ. Կ.
1. «ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով . . .	12 —
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար . . .	7 —
2. «ՄՈՒՐՃ» ամսագիր 1890 թ. Լազանի, երկու կազմած հատորներով . . .	12 —
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար . . .	7 —
3. ՊՈՒՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—«ՅԵՅԵՐ» (վէպ) . . .	1 —
4. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (ՂԱՂԱՐՅԻ)՝ «Մանուկների մարտողութեան գործարանների մի քանի հիւանդութիւնները» . . .	— 05
5. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ.—«ԽԵԽ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկոսների կեանքից . . .	1 —
6. ԼԷՍ.—«ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ) . . .	— 50
7. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, ՍՈՂՈՄՈՆ.—«ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ» (Կեանքից պատկեր) . . .	— 40
8. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԱՅՅ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» . . .	— 60
9. ՊՈՒՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—«ԲՂԴԵ», վէպ . . .	1 20
10. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.—«ԽԱԹ-ՍԱԲԱ» (հայ բոշան. կեանքից . . .	— 15
11. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ՄԻԼԻՆ Մ.—«ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը . . .	— 50
12. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.—«ՍԵԽ-ԼԵՈՆՅԻՔ» (տոհմագրական պատկեր) . . .	— 15
13. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.—«ՀԱՐԵԽԱՆՆԵՐ» . . .	— 03
14. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.—«ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ» . . .	— 03
15. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.—«ԵԶԻՒ ԱՂԶԻԿԸ» . . .	— 05
16. ՆՈՅՆԸ.—«ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ» . . .	— 03
17. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ.—«ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ» . . .	— 15
18. ԲԱԼԱԳԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.—«ՄԻԿՐՈԲՆԵՐԸ» . . .	— 10

Վերոյիշեալ գրքերը ստանալու համար ցանկացողները թող դիմեն ուղղակի՝ Вѣ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. Վճարել կարելի է նաև պոստի մարկաներով:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ - ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՅԻԱՆ Է

Հրաւեր ենք կարդում հալ հասարակութեան՝ բաժա-
նորդ գրել մեր միակ քաղաքական-հասարակական-
գրական ամսագրին և միջոց տալ նրան ալս 1891
թւականին ցանկալի ճոխութեամբ հրատարակել:

ԳՐԻՆԼ ԿԱՐԵԼԻ Է

Թիֆլիսում՝

1) Խմբագրատան մէջ, 2) Կենտրոնական գրադաճատանոցում,
3) Խիզէկէլի և 4) Մակար Չմշկեանի գրադաճատական պալիթն-
ներում, 5) Եւ անգուլովի տեղեկատու գրասենեակում:

Բաքում՝

1) Թաւաջեանցի գրադաճատանոցում, 2) պ. Ա. Ետիք Դաւթեանցի
մօտ (Մարգասիրական Ընկերութեան ընթերցարանում):

Երևանում՝

1) Սիրական Մարտիրոսեանցի գրասենեակում:

Խմբագրութիւնը գտանում է Վելլիամինեան փողոց, տուն
Թանդոցեանի, պրօգրիմնազի դիմաց:

Ուրիշ տեղերից պէտք է գիտել՝ Тифлисъ. Редакция жур-
нала „МУРЧЪ“

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue MOURTCH.

